

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or author's name, written in Georgian script.

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

0 1 0 2 0 8 0

Handwritten text in a rectangular box, possibly a library classification or accession number.

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Дозв. цензур.ю. 5 мая 1900 г. Тифльс.

საქართველოს

დედა-ქალაქი

ტფილისი.

თინა, რომი, ბაბილონი, მცხეთა, ბაღდადი, ტფილისი... მარტო ამ სახელების გაკონება ჩვენს მეხსიერებაში აშლის ხოლმე აუარებელ მოგონებას კაცობრიობის წარსულიდან. და ეს განა არა იმისთვის, რომ ამ ქალაქებში „ღმერთნი ღმერთობდენ და მეფენი მეფობდენ“, რომ მათ ეკირათ მთელის სახელმწიფოს სამართი საქე და რომ მათი სიძლიერე ანუ სისუსტე, ბედნიერება ანუ უბედურება მოასწავებდა თვით სახელმწიფოს აღყვავებასა და ანუ დაცემა-დაძაბუნებას! ამიტომაც, ისტორია რომელიმე სამეფოს ღედაქალაქისა არის იგივე ისტორია მთელის სახელმწიფოსი.

წარსულ დრო-ყამთა წყვდიაღში იკარგება ქართველ ერის ზოგიერთ ქალაქების დასაბამი. პირველსავე

ქართველებთან ერთად, მრავალთა საუკუნეთა უწინარეს ქრისტეს შობისა, ჩნდებიან დაბა-ქალაქნი: ქუჩუქ-ქალაქი (მაზი), შცხეთა, უფლისციხე, ოძრე, კერასი (ბელია), ჭუთასი, ჭკრეთა (ხორნაბუჯი იორ-ალაზნის შესართავთან), ორბასი (სამშვილდე), მტკვრას-ციხე (შემდეგ ხუნანი გატეხილ ხილთან დებედა-მტკვარზე), დედაციხე, ბოსტან-ქადაქა (რუსთავი ყარაიას), გაჩიანა (სანადირო ქალაქი სომხითში), ბეგრ (ჩელიეთი, შილდა), თუსარასი („სპერის მდინარეზე, რომელ არს კოროხი“), წუნდა (ჯაეახეთში), არტანი (ძველად ჰური და შემდეგ ქაჯთა ქალაქი), ურბასი და კასბა.

მესამე-მეოთხე საუკ. ქრ. წინად ამათ მიემატნენ კიდევ: დამნა და შორაზანი (ააშენაფარნაეაზმა), ხერთვისი, კადა, ნელქარა (ნენქარი=ნეკრესი). მცხეთა ამ დროს „დიდი ქალაქი“ იყო და მისს უზნებად ითვლებოდნენ: სარკინეთის მთის სიმაგრე, ციხე-დადი (ძეგვის ახლოს), ზანაგა და თვით ქალაქი ქართლიც, რომელსაც ეწოდა არმაზა და ხაცა იყო უმთავრესი სალოცავი ქართველებისა—საფლავი ქართლოსისა და აგრეთვე ღმერთნი არმაზა, კაცა და გაამ.

ქართლ (არმაზ)-მცხეთა ქართლოსის დროითგანვე „თავადობდნენ“ საქართველოში, და ეს თავადობა (რელიგიური და პოლიტიკური უპირატესობა) შერჩა მას მეექვსე საუკუნის ნახევრამდე და ამ დროიდგან კი მისი „თავადობის ერთი წილი—პოლიტიკური უპირატესობა—შიითვისა ტფილისმა.

„ქართლის ცხოვრება“ ტფილისის აშენებას ვახტანგ გორგასალს მიაწერს. მას ეთანხმება ზვირთქმულლობაც: მთელი არგ-მარე ტფილისისა ტყით მოცული იყო. ერთ დღეს ამ ტყეში ვახტანგ გორგასალი ნა-

ღირობდაო. მისმა მწევრებმა ხოხობი ააფრინესო. მისი ქორი ხოხობს გამოედევნაო და ორთავე ფრინველსა მალე გადიკარგნენო. მეფე მზღებლებითურთ ქორის საძებნელად წავიდაო. ბევრი ძებნის შემდეგ ნახეს, რომ ქორი და ხოხობი ჩაკვივნულან ერთ წყაროში და ჩახარშულან. ქორი, თურმე, ისეთის სისწრაფით დასცემოდა ხოხობს, რომ ჰაერში თავი ვეღარ შეემაგრებინა და ბრკყალებში შებოკილ ხოხობითურთ ძირს წამოსულიყო და ხსენებულ წყაროში ჩავარდნილიყო. ეს არე-მარე მეფემ კარკად დაათვალიერა და ნახა, რომ ამ შკენიერ ადგილას იყო მრავალი წყარო: გრილი, ტფილი და ცხელი, და ყველას გოგირდის სუნი სდიოდა. მეფეს უთხრეს, ამ წყაროებს სამკურნალო თვისება უნდა ჰქონდეთო. ვახტანგს მოეწონა წყაროებიცა და მათი ადგილ-მდებარეობაც, ააშენა ქალაქი და სახელად, ტფილი წყლების გამო, ტფილისი უწოდაო.

მართალია, რომ ტფილისს სახელი სითბოსაგან დაენათლა. ცნება „თბილს“ უწინდელი ქართველები გამოსთქმინდნენ ნაირნაირად: ტფაღა, თბაღა (და შეუმოკლებლად კი ტაფაღა, თბაფაღა). და ამიტომ ვამბობთ-და ვსწერთ „ტფაღასა“, „თბაღასა“. გარნა თვით ქალაქის აშენებისას და შემდეგ ამისა კიდევ კარგა ხანს ეს სახელი შეუმოკლებლად ყოფილა ხმარებული და „ტაფაღასა“ რქმევია. და ეს მტკიცდება მით, რომ შეექვსე საუკუნეში ბერძენთა მწერლები საქართველოს დედაქალაქს უწოდებენ ტაფაღას-ად, და შემდეგში ასრვევ უწოდებენ ამ ქალაქს არაბნიცა და თურქნიც (თათარნი). ს'ანს, დასაწყისში ქართულადაც „ტიფლისი“ ყოფილა. უისგან, თუ არა ქართველებისგან ისწავლიდნენ უცხოელნი ამ სახელს? და რომ „ტიფილი“ (იგივე

„თბილისი“), რომლისაგანაც წარმოსდგა „ტფილისი“ /
 („თბილისი“), შემდეგში შემოკლებულა ტფილისი
 (თბილ)-ად გამხდარა, ეს მტკიცდება ამ სტკიცების
 ნურ-მეგრულ გამოთქმითაც: მეგრულად „ტიბუ“ და
 სვანურად „ტუბი“ (და აგრეთვე „ათვი“ თბილს ნიშ-
 ნავს *).

რაც შეეხება თქმულებას, რომ, ვითომ, ტფილისი
 პირველად აეშენებოს ვახტანგ გორგასალს, ეს სარ-
 წმუნო არ უნდა იყოს. ქართლის ცხოვრებაში ვა.უ-
 ლობთ საბუთებს ჩვენის აზრის დასამტკიცებლად.

ტფილისი იხსენიება ფარნავაზის დროიდანვე (ფარ-
 ნავაზი მეფობდა 302—237 წლ. ქრ. წინად). მის ცხო-
 ვრებაში სწერია: „საერისთავო ხუნანისა არის ბერდუ-
 ჯის მდინართგან ტფალისამდე და გაჩიანამდე, რომელ
 არს გარდაბანი“ (გვ. 31); და კიდევ ამის წინად: „მცხე-
 თოსმა ააშენა მცხეთა და დაიპყრა ქვეყანა ტფალისათგან
 და არაგვითგან ზღვამდე სპერისა“ (გვ. 20).

ტფილისი იყო საზღვარი მცხეთისა და ხუნანის
 სასპასპეტოებისა. გრდანი (გლდანი), ლილო, მარტყო-
 ფი ხუნანამდე იწოდებოდა გარდაბანად. და ამ გარდა-
 ბნის მხარეს იყო (და არის) ნაწილები ტფილისისა
 ასანა, კადა და შემდეგში კუკაბ.

ქართლის ცხოვრებაშივე ვკითხულობთ: „მოვიდეს
 სპარსნი სომხითს და მოაოხრეს. შემოვიდეს ქართლს.
 სპარსთა ერთთავემა ააშენა ტფალისა კართა შორის ცი-
 ხედ მცხეთისა“. ვარაზ-ბაკურ მეფემ (379—394 წ.)

*) სუ გვეუცხაება ზროფინცაიდურა სატუეება. აი თუნდა
 მკერული „წყარა“, რომელაც ნაშნავს წყაღს. ჩვენებური
 „წყარა“ და მკერული „წყარა“ ერთა და იგუეა.

სპარსთა ერისთავს ხარკის ძლევა აღუთქვა. და ამის შემდეგ სპარსებმა ჰეფეს გადასცეს „ციხე ტფილისისა და წაჯიღენ“ (ქ.-ტ. გვ. 106).

ამ დროითგან ტფილისის, როგორც სტრატეგიულს სიმაგრეს, ემატება მნიშვნელობა. სპარსნი საქართველოს ასაოზრებლად რომ მოდიან, პირველად სკდილობენ ფეხი მოიკიდონ ტფილისში.

ვახტანგ გორგასლის პაპის დრომდე ქართლი სპარსთა ერისთავის „განსაგებელი იყო“ (გვ. 108), ხოლო ეს ერისთავები განაგებდნენ აგრეთვე რანს და მოვაკანს (იქვე). ქართველთა მეფეები ებრძოდნენ მათ და ერთერთ ამ ბრძოლაში მოაზრდა ტფილისიც. ხოლო ვახტანგი რომ ტახტზე ავიდა, სპარსთა ყაენი კვლავ შემოესია საქართველოს. იბრძოლეს დიდხანს. მეფე გამაგრებულ იყო მცხეთაში. „ქართლის ცხოვრება“ ამბობს (გვ. 134): „ოდესმე განვლიან ფონი მტკვრისა და შეიბნიან ფონსა ზედა ტფილისისსა, და რომელსამე დღესა მათ სძლიან და რომელსამე მათ“. ბრძოლა მორიგებით გათავდა. ორნივე მეფენი შეიყარნენ „ველსა ზედა კადისსა, ხოლო ტფილისსა სიფედა და კალიცა მოაზრებულ იყო მაშინ“. მეფეებმა ერთმანეთი მოიკითხეს და გადასწყვიტეს, რომ „ორთავე ერთი (სპარს-ქართველნი) თავ-თავის სჯულსა ზედა გარდაუკალ დაშთეს“.

ამის შემდეგ გავიდა რაოდენიმე წელიწადი და ვახტანგი შეუდგა გაოზრებულ ტფილისის შენებას. „მეფე აშენებდა ქალაქსა ტფილისსა და საფუძველი ოდენ დაედვა“ (გვ. 146), რომ ყაენმა, ხოსრო I-მა (გამეფდა 531 წ.) მოციქულის პირით შემოაუთვალა: „მოკვდა მამა ჩემი და მეფედ მყო მე ერმან მისმან... მოკალ მე წინაშე შენსა და შენ წარმიძღვ ჩვენ შესვ-

ლასა ჩვენსა საბერძნეთს და მომეც ასული შენი
 ლად* (იქვე). მეფემ უარი შეუთქალა. ყაენის^{მამამ} მართა
 მართა საქართველოსკენ. განჯით გადმოვიდა ივრის^{მამამ} შერ-
 ბაში. მოაოხრა ქიზიყი, ველისციხე და იორზედ დადგა.
 ვახტანგი გამაგრდა უჯარმაში. მტრები სასტიკად შე-
 იბნენ იორზედ. ვახტანგმა ყაენს მოუკლა შვილი და
 გაუწყვიტა მრავალი მეომარი, გარნა თვითონაც დაიკ-
 რა. ყაენი იორზედ ველარ დადგა და რუთავს მივიდა.
 იქითგანაც აიყარა, მოაოხრა ტფილისი, არმაზის არე-
 მარე და სამცხით კარნუ ქალაქს (არზრუმს) წავიდა.
 იგი შიშობდა ბერძენთა იმპერატორი არ შექაეოდა
 უპატრონოდ დარჩენილ სპარსეთს.

მაშასადამე, უწინარეს ეამს ტფილისი ყოფილა
 სოფელი, შემდეგ იგი ციხე-სიმაგრედ შექმნილა (379
 წ.) და მერე ქალაქად ვახტანგ გორგასლის დროს*).

ვახტანგის შვილი დაი სცდილობდა გაედიდებინა
 ტფილისი. მან „განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი
 და, ეითარ ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამე-
 უფოდ“. (ქართ.-ცხ., გვ. 150). „და დაის დროსვე ტფი-
 ლისს კაცნი დასხდებოდეს და მათ წმიდაჲ ეკლესიაჲ
 (სიონი) აღაშენეს“ **).

მეფე ბაკურის დროს საქართველოს თავს დაატყდა
 დიდი უბედურება: სპარსთ თვისი უფლება დაამკვიდრეს
 ქართლსა, სომხითსა, სივნიეთსა და გუასპურავანს და

* ვახტანგ გორგასლას ცხოვრება, საქართველოს ისტორიის მეფეეკრთავან ქრონოგონხას არქეისა გამო, ზღაბ-
 რულ ამბად მაანხათ „ქართლას ცხოვრების“ მტრებს. მასა
 ისტორია სკამოდ გამოარკვეულა გვაქს და ცალკე დაგებქდავო.

** სპა ქრ. ე. თევათშვილისა, გვ. 30.

ბაკური რომ მოკვდა, სპარსელებმა ქართველებს არ მისცეს ნება ჰყოლოდათ თვისი მეფე. ამიტომ შეიკლნი გამაგრდენ კახეთის მთიულეთს და მათნი მონათესავე მფლობელნი კლარჯეთის კლდეებში. ამასთანავე თვისთვისად განდგნენ ერისთავნი და ხარკს აღდევდნენ სპარსთა მეფის ორმუხდ IV-ის (579—591 წ.) შეილს ქასრე II ამბარევს (591—628 წ.), რომელსაც ეპურა რანი და მოვაკანი. ამ უბედურ დროს „მცხეთაჲ ათხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდებოდა“ (სამი ქრ., გვ. 34).

შემდეგ ამისა საქართველოს ტახტი რომ იპურა გურამ ბაგრატიონმა, „ტფილისის მკვიდრთ იწყეს ეკლესიის გება. ნახევარსა იქმოდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერისთავნი“ *) (სამი ქრ., გვ. 34). ქართ.-ცხ. გვ. 164). „გურამმან გმნაახლა საფუძველი ტფილისის სიონისა, ხოლო შემდგომად გურამისა განასრულეს აღშენებაჲ ტფილისის სიონისა: ნახევარი ერთმან ვინმე ქვრივმან დედაკაცმან და ნახევარი ყოველმან ერმან“.

სტეფანოზ I-ის ეამს ტფილისი უკვე ისეთი დიდი და ვრცელი ქალაქი იყო და ისეთი ძლიერი ციხე ჰქონდა, რომ იგი იტყვედა დიდძალს ხალხსა და ჯარს, და შეეძლო კარგა ხანს გამაგრებოდა ძლევა-მოსილს მტერს—საბერძნეთის იმპერატორს ერეკლეს. სომხის

*) სუმბატის ქრონიკაში სწერა: „გურამისა—ზე ტფილისის მკვიდრთა ეკლესიისა გებაჲ იწყეს, რომლისა ნახევარსა ყოველი ერი აშენებდა და ნახევარსა ერთი ვინმე დედაკაცი“ (სამი ქრ., გვ. 45). თეიმურაზის ვარაზტათ, „გურამმა განაახლა საფუძველი ტფილისის სიონისა“ (აქაქი, გვ. 46).

მწერალი უბტანესი ამბობს, რომ 595 წ. უკვე ტფი-
 ლისი იყო უდიდებულესი სატახტო ქალაქი ზღვისპირა
 ლოისა, იგი იყო სასწაულებრივ შენებული, საუცხოვო
 და შესანიშნავი *).

ამავე დროს სპარსეთში მეფობდა იგი ქასრე II
 ამბარევზი, რომელსაც მომხრეობდა სტეფანოზი. მიზეზი
 სპარს-ბერძენთა ომისა ის იყო, რომ ქასრემ დაიწყო
 მთელი მცირე აზია და ეგვიპტე, გაელიტა 90,000 სუ-
 ლი ქრისტიანე და თვით საბერძნეთსაც მუქარა შესთ-
 ვალა. მანმა და ძლიერმა ერეკლე იმპერატორმა დიდ-
 ძალი ლაშქარი გადმოსხა მცირე აზიას და ზედიზედ
 დაამარცხა ქასრე. შერე იგი წამოვიდა ალბანისაკენ და
 დაიზამთრა მულამს (625 წ.). გზა-და-გზა მან შემუსრა
 ცეც'ლის-მსახურთა ტაძრები. ქრისტიანე ერნი სიხარუ-
 ლით ეგებებოდნენ ერეკლეს. მეორე წელიწადს იგი
 შეე'ია სპარსეთს და თავზე კაკალი დაამტვრია მტრებს,
 მაკრამ შიგ შუაგულს სპარსეთში შე'ვლა ვერ გაბედა,
 უკან დაიწია, გამოავლო ტიგრ-ვეფრატის ხეობანი და
 თაზისს მოვიდა და შეიერთა ხაზართა ლაშქარი და მათი
 ხაყანი ზიბელი, რომელსაც თავის ასულის ევდოკიას
 სურათი აჩვენა, რადგან იგი იმპერატორს სიძედ უნდო-
 და. ერეკლე და ზიბელი მოადგნენ ტფილისს. აქედგან
 ერეკლე 70,000 მეომრით შეესია სპარსეთს, დაამარცხა
 ქასრე, რომელიც გადააყენა მისმავე შვილმა სიროუშმა
 და თვითონ გამეფდა. გაქცეული ქასრე შეიპყრეს და
 ციხეში ამოჰხადეს სული.

ამ ამბებს, მოთხრობილს მსოფლიო ისტორიკოსის
 ჰიმპონის მიერ (ტ. 4, გვ. 509—524), უფრო დაწერი-

* Сопр. ест. о Кавк., т. VI, стр. 271.

ლებით გაღმოგვცემენ ქართველთა და სომეხთა მემკვიდრეობის ანენი.

ქართლის ცხოვრებით, სპარსთა მეფე ქასრემ რომ დაიპყრო მცირე აზია და იერუსალიმი და წარიტაცა „ძელი ცხოვრებისა“, მაშინ სტეფანოზი განუდგა ბერძნებს და მიემხრო ქასრეს. იმპ. ერეკლე დიდის ჯარით წამოვიდა პირდაპირ საქართველოსკენ და შემოვიდა სამცხეს, მოვიდა აწყვერს და თაჯვანი სცა იმ ხატსა, „რომელი წმ. ღვთის-მშობელს გამოესახა და მიეცა მოციქულის ანდრიასათვის და მას მოესვენა და დაესვენებინა მცირესა ეკლერსა შინა აწყვერს“ (ქართ.-ცხ. გვ. 166). სტეფანოზს გაემაგრებინა ციხე-ქალაქნი და მტერს მოელოდა ტფილისში. კეისარმა გამოკლო ქართლი და მოადგა ქალაქს. სტეფანოზი, „მხედარი ქველი და შემმართებელი ღღეთა ყოველთა გამოვიდის კართა ქალაქისათა და ებრძოდის ბერძენთა“. ერთს შეტაკებაში დასკრეს სტეფანოზი და მოჰკლეს. ერეკლემ აიღო ტფილისი, ხოლო ციხის-თავი გაუმაგრდა მას და მალდიდგან შემოჰყვილა: „ვაცისა წვერნი ვასხენ და ვაცბოტისა კისერ გაქვს“. ერეკლე ფრიად განრიხბდა და სთქვა: „ამ კაცმა ბასრობით მიწოდა ვაცბოტად, გარნა არა არს მისი სიტყვა ცულ“. მერე მოატანინა წინასწარმეტყველის დანიელის წიგნი და ამოიკითხა შემდეგი ადგილი: „გამოვიდეს ვაცი დასავლისა და შემუსრნეს რქანი ვერძისა აღმოსავლისანი“ *). ამ წინასწარმეტ-

*) მატეუდას ერეკულმა სწერა: „უხმა ცახსთავუმს კალაშო ტვალისასთა შეუქსა ჰერაკლეს ვაცბოტისათ“ (სამა ქრ., გვ. 35), ხოლო სემატას ქრონიკაში: „...ვასხენ წვერნი ვაცისანი და ვაცბოტისანი“ (იქვე, გვ. 46). სემატას

ყველბამგაახარა კეისარი და იმედი მისცა, რომ გამო-
 ჯვება მას დარწმუნებოდა. მაგრამ რადგან თვენი
 რებოდა სპარსეთში შესასვლელიად, ამიტომ მოიწვია
 ბატონიშვილი ადარნასე, ერისთავი კახეთისა, მას მისცა
 ტფილისი და მთავრობა ქართლისა და უბრძანა აეღო
 ტფილისის ციხე. ადარნასეს შემწედ უნა ჯიბლა და
 თვითონ წავიდა გარდაბანს. ადარნასემ და ჯიბლამ გა-
 ტებეს ციხე ქალაქისა და დაატყვევეს ციხის-თავი, რო-
 მელსაჲ პირი გაუქსეს დრაჰკანით, მერე ტყავი გაჭა-
 დეს და მიაწიეს ერეკლეს გარდაბანს.

აქვე დაუერთათ ცნობას ამავე საგნის შესახებ
 კალანთ კათვანიდან, რადგან ეს მემატრიანე იძლევა ზო-
 გიერთ წელილს, რომელსაჲ არ იხსენიებენ სხვა წყა-
 რონი.

ზრდილოეთის კავკასიის მთიულნი თავის ხაყანის ჯიბუს
 წინამძღოლობით არბევდენ მეზობლად მდებარე ქვე-
 ნებს. ერეკლემ ზავი შეჰკრა ჯიბუსთან და მოიწვია
 იგი წინააღმდეგ ქართველთა. ამის შემდეგ მჭინვარე
 მდინარის ტალღამ გადმოხეთქა და მოედვა საქართვე-
 ლოს; მტრები შემოერთყნენ და მიესიკნენ გაყვინიზე-
 ბულსა, სააღეს-მიცემოსა, სახელოვანსა და დიდებულ
 ქალაქ ტფილისს. შეიტყო-რა ყოველივე ესე იმპერა-
 ტორმა ერეკლემ, შეაგროვა ყოველნი ძალნი თვისის
 ძლიერებისანი და დაუყოვნებლივ მოვიდა თავის მო-
 კავშირესთან. მათძღვნები შესძლენეს ერთმანეთს და მე-
 ტად გაიხარეს. აქ უნდა გენახათ შიში და ზარი იმ
 კაცთა, რომელნიც შემწყვედნულნი იყვნენ ციხეში;

ქრ.: „ადმოვიადეს ვაგი დასაყლასა და შემესრეს. რქანა აღ-
 მისაყლასა ვერქასნა“ (იხ. დაბადება, დახ., თ. 8, გვ. 3—6).

უბედურება უბედურებაზედ ატყდებოდათ. შეიტყობთა ხოსრომ (ქასრე II-მ) ორთა ხელმწიფეთა მოსულნი რიშის მიტანამდე მოაწია შემწყვდელულებსა და ქალაქს ხელოვანი და მსნე მებრძოლი, თვისი სპასპეტი შარვაპაგა და მასთან 1000-მდე რჩეული მხედარი თვისთა ამაღის კაცთა და დარაჯთაგან. ქალაქის მკვიდრთ, დაინახეს-რა მათდა მეშველად გამოგზავნილნი ძლიერნი და ხელოვანი მეომარნი, გამხნვედნენ და დაცინვა დაუწყეს ორთავე მეფეებს. თუმცა იგინი ხედავდნენ უამრავ ლაშქრობას ჩრდილოეთისას და დასავლეთისას, რომელნიც მთებსაკვით ჩასდგომოდნენ ქალაქს გარეშემო; აგრეთვე ხედავდნენ ოთხთვლებიან მანქანებს და სხვა ფილაკაენებს, (გამოგონილს რომაელთა ოსტატებისაგან), რომლებითაც იგინი ნიშან-ამოლებით სტყორცნიდნენ ციხის კედლებს და აყრფენებდნენ დიდრონ ქვებს; თუმცა იგინი ხედავდნენ დიდრონსა ნავტიკებს, გატენილებს ქვითა და ქვიშით, რომლებითაც მტრები აგუბებდნენ მტკვარს და წყალს ქალაქში აბრუნებდნენ, გარნა, მეუბნედავად ამისა, იდგნენ უშიშრად, ერთ-ერთს ამხნევებდნენ და მტრების მიერ დანგრეულ კედლებს ხელობა აშენებდნენ და ამაგრებდნენ. ორივე მეფის ლაშქარი რომ დაძაბუნდა, უკუქცეულ და ქანც-გაწყვეტილ იქმნა, და არა მკირედი რიკივი მათის ქვეითის ლაშქრისა გასწყდა ბრძოლაში. მეფეთ დაიწყეს თათბირი და ამბობდნენ: „რად უნდა დავლუპოთ ჭვენი ჯარი; მართალი არ არის განა, თუ შევკარით ძლიერი, მისს სახლსაც წარვსტყვენით, ვითარცა გვსურს. მაშინ დიდმა და მოსისხლე იმპერატორემ მოისაზრა და მოახერხა, თუ რა უნდა ექმნათ, და უთხრა კაცსა, მისდამი საშველად მოსულსა: „დაბრუნდი ჯარითა შენითა მშვიდობით

ქვეყანასა შენსა ამ წელიწადსა, ვინაიდგან ვხელეთ
მოღალულობასა შენსა. შენ ძალ არ გიქს სიღმევენი
ზაფხულისასა მიაწიო ასურეთის ქვეყანამდე, საცა არის
სპარსეთის დედა ქალაქი ტვიგრისის მდინარეზედ. მე-
ორე წელიწადის დაღგომისას, გაივლიან-რა ცხელი
თვეები, დაუყონებლივ მოდი აქავე და ჩვენ შევასრუ-
ლებთ ჩვენს სურვილს. მანამდე მე არ დავიშლი ბრძო-
ლას სპარსეთის ხელმწიფესთან და არ დავაცდი თავ-
ზარი არ დავცე მისთა ქვეყანათა და ქვეშევრდომთა,
და მანამდე ვიხმარ ეშმაკობას, ვიდრე მას არ მოჰკვლენ
მისინივე“. ქალაქის მკვიდრთ შეიტყვეს-რა, რომ მტერ-
ნი დაღალულან და უკუნქცევა განუზრახავთ, უმეტესად
გაგულისდნენ და თავისივე დასალუპავი თამაში მოიგო-
ნეს: მოიტანეს დიდი გოკრა, გამოსახეს მასზედ სახე
გუნთა მეფისა,—აღაბი სიგრძით და აღაბი სიგანით;
წამწამების მაგიერად გაუკეთეს რაოდენიმე მოკვეთილი
ტოტი; წვერის ადგილი გაატიტვლეს საზიზღრად; ნეს-
ტოები წყრთის სიგანისა გაუკეთეს, ტუზზედ აქა-იქ
ჩაურქეს ბილი. განა ვის შეეძლო ეცნო იგი (მახინჯი)!
მოიტანეს ის და დასდეს ციხის კედელზედ პირდაპირ
მტრისა და ყვიროდნენ: „აი, თქვენი ხელმწიფე, დაბ-
რუნდით და თავყანი ეცით მას, ეს ჯებუ ხაყანია!“ და
ხელში იღებდნენ ღახვრებს და სხვლეთდნენ და ჰგმი-
რადდნენ გოგრას; ასრევე დასცინოდნენ და ყბად იღებდ-
ნენ მეორე მეფესაც; რომელსაც გააკიოდნენ: „შენ
ხარ საქაგელი და მამათმავალიო“. ამის გამგონე მეფე-
ები ბრაზით სკდებოდნენ, მრისხანებდნენ, ჯავრს გულ-
ში იკლავდნენ, თავს აქნევდნენ და ფიცულობდნენ,
რომ ყველა თვისს ქვეშევრდომებს ამოსწყვეტენ, და
ჯავრს კი არ შეარჩენენ მტერს იმ შერცხვენისათვის,

რომელიც მიაყენეს მათ. და ორნივე მეფენი გაბრუნდნენ და მუქარით წარვიდნენ. (გვ. 107—109)
(ქასრეს მოკვლის შემდეგ)... უცბად მოუბერა ძრიელმა ბორიამ და ეცა დიდსა აღმოსავლეთის ზღვასა. გამოვიდა ველური ჩრდილოეთის ნადირი (ქაზარველნი და მათი მეფე) სისხლის მწოველის თავის შვილით შადითურთ. მან უწინარეს ყოვლისა პირი თვისი მიუბრუნა საქართველოსა და ქალაქ ტფილისს, და მასში წინანდელ ვაშაკ კაცთაგან არავინ დაუხვდა და ჰპოვა მოხერხებული დრო მაგიერი მიეგო მისის გაწბილები-სათვის. როდესაც იგი გარს შემოგრტყა ქალაქს და ბრძოლით შეავიწროვა მოქალაქენი, მაშინ ესენიც თავს დაესხნენ მას და გამწარებულად იბრძოლეს ორი თვე, თუმცალა ამოა იყო მათი ბრძოლა წინააღმდეგ მოწვე-ნულის სასიკვდილო გარდაწყვეტილებისა. შიში მათის სისხლის დაქცევისა, რომელიც უკვე მოვლინებულ იყო, ფრიალ ჰქენჯნიდა მათ. მაშინ დაიღრიალა საში-შარმა ნადირმა, ტყვე ჰყო და ანუ წყალსა შინა და-ახრო მრავალნი მდაბიონი, ტყენი აღაესო ნადირითა და ჯარი თვისი ნაძარცვით. იძრეს მაზვილნი თვისნი და ერთად მიესივნენ კედლებს და მთელი ეს სიმრავლე აირია, გადალახა ართმანერთი, ამალდა კედლებსა ზე, და შავმა ჩრდილმა დაჰფარა უბედურნი მკვიდრნი ქა-ლაქისანი. შემაერთებელნი კავშირნი დასწყდათ, მკლავ-ეები დაუძაბუნდათ; იგინი დამარცხებულ იქმნენ, გან-შორდენ კედლებს, გარნა ბევრნი მათგან, ვითარცა ჩიორანი, მომწყვდეულნი მონადირეთა გალიაში, ვერ მივიდნენ თვის სახლებში, რომ მიეტანათ თავხარდა-ცემი და სამწუხარო ამბავი და ებრძანათ თავიანთ საყ-ვარელ ცოლებისათვის დამალულ იყვნენ და ანუ

ეზრუნათ ნაშობთა თვისთათვის. მშობელთა არ ეკლესიათ
ეფიქრათ შესახებ თვისის მშობლიურ მოვედლებას
პირიქით, ერთურთს ეჯახებოდნენ და სკდილობდნენ
თავშესაფარი ეშოვნათ სახლთა სახურავებზე ანუ განჯი-
ნებში. გარნა მრავალნი ჩაიმაღნენ წმ. ეკლესიათა
აკლდამებში და მიეყრდნენ წმიდათა წმიდანის კვარ-
ცლბეკს. ოხვრა და გმინვა დედათა ისმოდა ისე, ვი-
თარცა ზღაველი ურიცხვ ცხვართა ფარისა. მათ ფეხ-
დაფეხ მისდევდნენ მომკალნი უწყალონი, რომელთა
ხელნი რუებრ აღენდენ სისხლს, ხოლო ფეხნი სკყლეტ-
დენ წაქცეულთა გვამებს. როდესაც შესწყდა ხმაურობა,
გმინვა და კვნესა და როდესაც აღარც ერთი აღარ
დარჩა ცოცხლად, მაშინ მხოლოდ სცნეს მტერთა, რომ
მათნი მახვილნი გაძლნენ. მაშინ მოიყვანეს ორნი მმარ-
თველნი, რომელთაგან ერთი იყო სპარსთა მეფის მო-
ხელე და მეორე ქალაქის ადგილობრივი მკვიდრთაგანი,
ქართველთა მთავართა შთამომავალი. შეიპყრეს იგინი
და მიჰგვარეს მეფე ხაყანს და ამან უბრძანა თავისი-
ნებს თვალები დაეთხარათ ტყვეთათვის, რადგან მათ,
მეფის გამოსაჯავრებლად მისი სურათი გამოსახეს უთვა-
ლებოდ, და შემდეგ იგინი დაახრჩო დიდის ტანჯვით,
და გააძრო მათ ტყავი, რომელიც გამოაქნევინა და
გააესებინა თივით და ჩამოჰკიდა ციხის კედლებზე.
მტერმა გაძარცვა მთელი ქალაქი, საყდრები და სახლე-
ბი, შეაგროვა დიდძალი და უთვალავი ტალანტი ოქრო
და ვერცხლი და წავიდა თავის ქვეყანაში, ხოლო თვი-
სი შეილი შადი წარგზავნა აღოვანიას (აღბანია) (იქვე,
გვ. 119—120).

ხაზართა მეომარნი, ტფილისის დარბევის შემდეგ,
ისე გამდიდრდნენ, რომ ხმარობდნენ მხოლოდ „ვერცხ-

ლის ფიალებსა და დოსტაქნებს, ოქროთი დაფარული
ლებს“ (იქვე ვვ. 126).

ჯერ ყველა ეს ამბები არც კი დაწყნარებულიყო,
რომ არაბები შემოესივნენ მცირე აზიასა და იქიდგან
სომხეთსა და საქართველოს. ქაზარველნი და საქართ-
ველო: ვრნი ამაოდ ებრძოდნენ არაბებს. შოაივის
ბრძანებით ჰაბიბი, მოსლემას შვილი, 638 წ. იპერს
დოვიანს, ნახქევანს, ვაია-ძორს და ტფილისს, საცა აყე-
ნებს მაჰმადიანთა მეციხოვნეთ. ტფილისი არაბთა მო-
ხარკე ზღვდა. იგივე არაბნი იპყრობენ ხუნანს, გარდა-
ბანს, სამხეს და შავშეთს. 717 წელს საქართველოს
იმონავეებს იეზიდი, მოადგილე ხორასნის მმართველის
სულეიმანისა. 731 წელს ხალიფა ჰიშამი, ნაცვლად თა-
ვის ძმის მოხლეძისა, მ'ედართმთავერად კავკასიაში ნიშ-
ნავს მერვან ბენ მოჰამედს (მურვან-ყრუ). ამავე წელი-
წადს (731 წ.) ხაზარნი აოხრებენ ტფილისს. ამის მი-
ზეზად შეიქმნა არ'ილ მოწამის შენიერი ახული შუ-
შან. ამ შუშანის კოლად შერთვა მოინდომა ქაზარე-
ველთა ხაყანმა და თვისი სურვილი განუცხადა არ'ილის
შვილებს იოანესა და გუანშერს. ამათ უარი შეუთვა-
ლეს, რადგან არა ინებეს შევონება დია თვისისა
წარმართისაგან“. ხაზართა მეფემ იწყინა. თვისი სპასპე-
ტი ბლუშან დიდის ჯარით ჩამოგზავნა კახეთს, საცა
ერთს ციხეში შეფარებულ იცნენ გუანშერი და შუ-
შან. ციხე მტრებმა აიღეს, დაატყვევეს ორთავე ბა-
ტონიშვილნი, წამოვიდნენ და დაეცნენ ტფილისს,
რომელიც შემურეს საფუძველითურთ 731 წ. და და-
რიელისკენ გასწიეს. შუშანმა წარმართის კოლობას
სიკვდილი ამჯობინა. ბე'ედში აქცნდა სამხალა. დარი-

F91.062
3

12675

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
აღმსრულებელი

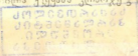

ელას რომ მიაწიეს, ამოწოვა სამსალა და მოკცდა.
 შემდეგ ამისა მურვან-ყრუ შედის კახეთში და აწიებს
 ცხებს აღიანებს 735 წ. ხაზარებს 737 წ. და ლე-
 კებს 739 წ. (ვახუშტი, გვ. 114, შენ. 1).
 ამავე დროდგან შემოდის საქართველოს სახელწოდება
 ჯურზ, ჯორზან.

786 წ. 6 იანვარს ქალაქ ტფილისს დაედგა ნა-
 თელი წმ. აბოს მოწამებრივის გვირგვინისა. ამ რიცხვს,
 დღესა ჰარასკევსა, არაბთ საპრობილითგან გამოიყუ-
 ნეს აბო, ურმით მიიღვანეს მეტეხის ციხის ძირს, ავ-
 ლაბრის მეორე ხიდთან, „ადგილსა, რომელსა ეწოდე-
 ბის სალოდებელ, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა
 მის ქალაქისათა და მუნ გარდამოიღეს იგი ურმისა მისგან
 და დადევს იგი ქუტყანასა და მოიღეს თიკა და შეშა და
 ნავთი და დაასხეს ჯუჰამა მას ზედა წმიდასა.“ და აღაგზ-
 ნეს ცეცხლი და დაწუნეს ზორცი მოწამისანი ადგილსა
 მას, რომელ არს აღმოსავლეთით ციხესა ქალაქისა^ა,
 რომელსა სადილეგო ჰრქვიან, პირსა ზედა კლდისასა,
 კბოდესა შტკვრისასა, რომელი განვლის აღმოსავლით
 ქალაქსა“. (სამოთხე, გვ. 346).

აშოტ კურატპალატის ეამს (787—826 წ.) რაო-
 დენათმე მოუძღურდნენ არაბნი. აშოტმა თვისი უფ-
 ლობა განამტკიცა, „სახლად მისა იყო ტფილისი და
 ბარდავი“ (განჯა) და „ტფილისს არღარავენ დარზა სარ-
 კინოზთაგანი, თვინიერ აღიშუაბის ძისა“.

ხოლო 788 წ. აშოტი და აფხაზთა მეფე თეოდო-
 სი შეეგნენ კახეთის მთავარს გრიგოლს, რომლის მომ-
 ხრე იყვნენ ტფილისის ამირი აღიშუაბის ძე, მთიულ-
 ნი და წანარნი. შეიბნენ ქსანზედ. აშოტმა გაიმარჯვა.
 მას დაემორჩილა ქვეყანა კლარჯეთი დგან ქსნამდე. მაგ-

რამ მალე არაბებით მოკიდა ხალილ იზიდის ძე ლეონტი
ხელაქლა დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი და
ტი გაიქცა, მაგრამ მტრემა დაამარცხეს იგი და დაპყ-
ლეს არტანუჯის ჰეტრე-პავლეს ტაძარში.

ალიშუაბის ძის შემდეგ ტფილისში ამირობდა სა-
პაკი ი. პავლის ძე. მერმე მოვიდა მოჰმედ ხალილას ძე.
მას არ დაემორ ილა ტფილისის ამირა საპაკი. მოჰმე-
დმა ქართლის მეფედ დასვა ბაკრატ აშოტის ძე და მის
შემწევობით შეეღა საპაკს სოფელ რეტას. საპაკს შეეწი-
ნენ კახეთიდან გარდაბანელნი. სასტიკი ბრძოლა მოხდა.
ვერც ერთმა მხარემ ვერ გაიმარჯვა. მოჰმედი იიყარა
და ბარდავს წაიდა.

ამის მცნობმა ამირა მუმლმა ბაღდადეგმა დიდის
ჯარით გამოკვანა ბულა თურქი, რომელმაც ალაობრა
სომხითი და მოადგა ქ. ტფილისს, „რამეთუ არა მორ-
ნილობდეს“ და მოჰკლა ამირა ტფილისისა საპაკ და შე-
მუსრა ტფილისი და დაწვა ცეცხლითა და მოაობრა
ყოველნი არენი მისნი. ამ ბულამ თავზარი დასცა
მთელს კავკასიას, მაგრამ იგი ბაღდადეგე დაიბარეს და
მის ადგილას ხალიფამ ამირად დასვა მოჰამედ ხალილას
ძე, ამის შემდეგ ისე შიზის ძე, მერე აბრაჰამ, შემდეგ
იგივე მოჰამედ, მერე გაბლუჯ, რომელიც შეიპყრა მე-
ფე ეურამმა და წარკვანა საბერძნეთს. ამის შემდეგ
საქართველოს სეგ-ბედი და მათან ტფილისისა, თუმ-
ცა აქ ამირები კიდევ უფლობდნენ, დიდს წარმატებაში
შევიდა (ქართლ. ცხ. გვ. 191).

წემორე ხსენებულ საპაკის მოკვლის შედეგებზე მემო-
ტიანე თომა არწრუნის სწერს: *) „ამირა საპაკს არაბთ

* Сопр. куб. о Кавк., т. VI, стр. 274.

შესწამეს ლაღატი. არაბთ ეგონათ საჰაკი სცდილობს დამოუკიდებლობა მოიპოვოსო. ამიტომ ხალხი მოგზავნა სისქლის შწოველი ბულა თურქი. არაბთა ლაშქარი ზოადგა ტფილისს, აიღო იგი და ცეცხლი წაუკიდა. ცეცხლი სწრაფად აბრიალდა, რადგან შენობანი ხისა იყო. ამირა საჰაკმა წამოიხსა წავის ტყავი, ხელში დაიკირა კვერთხი, გამოვიდა ქალაქის იმ კარგბიდან, რომელიც იყო სამშვილდისკენ მიმავალს გზახედ, მაგრამ იგი შეიპყრეს და წარუდგინეს ბუღას. საჰაკის ცოლმა, შეიტყო-რა თვისის ქმრის შეპყრობა, მოინდომა ეშველა მისთვის. იგი მეტად ლამაზი იყო და ღღნებითა და თვისის სიმშვენიერით მოზიბლა ბულა. მისს ქმარს მიენიჭა სიცოცხლე, მაგრამ დროებით. ბულა ეტრფიალა საჰაკის ცოლს და მოინდომა მეუღლედ დაესვა იგი. ამიტომ მან უბრძანა თავის ჯაღათებს მოეკლათ საჰაკი. საჰაკს თავი გააგდებინეს. შემდეგში ბულა მოკლულ იქმნა საჰაკის ცოლის მიერ.

არაბებმა თვისის მფლობელობის ეამს ფრიად შებღალდეს ზნეობა ტფილისის მკვიდრთა. თ. არწრუნი ამბობს, რომ უადგილოდ მიმანია წერილობით აღუნიშნო ყველა უსამართლობა ამ ქალაქისა და მისნი ბოროტებანი, რომელნიც გარდაემეტა სოლომიანა და იერიქოსას. (იქვე, გვ. 274).

არაბთა შწერლების თქმით ტფილისს „ჰქონდა თვისი ობსერვატორია. ეს ობსერვატორია, აღბად, ციხეში, კალაში, იყო. ტფილისი კავკასიის მზრივ მესამე ქალაქად ითვლებოდა: ბარდა, დარუბანდი, ტფილისი. ეს ქალაქი შემოაჩლულული იყო ორის გაღაენით და შეფენილი იყო მტკვრის აქეთ-იქით მადლობებზე. მდინარის ერთს ნაპარას სცხოვრობდნენ „ურწმუნონი“

(ქრისტიანენი), რომელთა ტაძრების გუმბათებიცაა მათი
 ისმოდა ზარის რეკა; მეორე ნაპირას ესახლნენ დიანნი და მათის მიზგიტებიდგან მოღებნი იწვევდნენ
 „მართლ-მორწმუნეთ“ სალოცავად. სახლებს ბანები
 ვრდო-ვრდო მიყრილიყვნენ მათს ფერდობებზე. გო-
 გირდიანი ცხელი წყლის წყაროები შეადგენდნენ ქა-
 ლაქის სიმდიდრეს. ამ აზნოებით სარგებლობდნენ მხო-
 ლოდ მაჰმადიანნი. თფილისს ჰქონდა საკმაო აღებ-მი-
 ცემა. ტფილისიდან გაჰქონდათ: თაფლი, ხორ-
 ბალი, ხალები, მატყლეულის ნაქსოვები, გავენტი-
 ლი ბამბა, ბარკის საქონელი და მონები“. (იქვე, გვ. 274).

ბაგრატ III-ის გამაჟრთავსუელას ეამა (980—1014
 წ.) საქართველო მეტად ძლიერდება. მემატიანის სუმ-
 ბატის (მე-XI საუკ.) სიტყვით (სამი ქრ., გვ. 65), ბაგ-
 რატ „ეუფლა ტაოს, მამულსა თვისსა, და დაიპყრა
 ყოველი კავკასია თვითმპყრობელობითა ჯიქეთიდგან
 ვიდრე გარანგეთამდე, ხოლო ადარბადაგანი (ადრიბე-
 ეანი) და შარვანი (შირუანი) მოზარკე ყო სომართისა
 ხელმწიფებითა და... მოიყუანა კლარჯეთის მეფენი
 სუმბატ და გურგენ, პატიმარ-უჭნა ივინი ციხეა შინა
 თმოგვისასა და აღიხტნა ქუყყანანი მათნი“. ტფილისის
 ამირად მარტო აწრდილი-ლა დარჩა წინანდელის ამი-
 რობისა.

1038 წ. ბაგრატ IV-მ აღეცა შემოართუა ტფი-
 ლისს. ქალაქის მკვიდრთ გაუპირდათ შთაკეტილ ქა-
 ლაქში ცხოვრება და განიზრახეს ქალაქის კარები გაე-
 ლოთ მეფისათვის. ტფილისის ამირმა გააკეთებინა ტი-
 ვები, რომ გაქცეულიყო განჯას. მაგრამ ზოროტმა
 კაცებმა შუღლი ჩამოაგდეს მეფესა და მის წარწინებულ
 თანამოღვაწის ლიპარიტ ორბელიანის შორის. ამიტომ

ბაგრატიმა ამირად ტფილისისა იგივე ამირა და
და თვითონ განშორდა ქალაქს. მალე მოკვდა ტფილი-
სის ამირა და მოქალაქეთ მოიწვიეს მეფე ბაგრატი
და გადასცეს მას ქალაქის კლიტენი. მეფე „შევიდა
ტფილისს და დაჯდა სახლსა საამიროსა და დაიპყრა
კალა-ტფილისი, ხოლო ისანი არა მოსცეს და ბრძოდ-
ნენ ძლიერად“. ამ დროს მეფეს ეწვია კახეთის მეფე
გაკი თავის ლაშქრით. ბაგრატი მათ დაუხვდა ისნის
ველზედ, „ითაკვანნა იგინი და განუტყენა შშვიდო-
ბით“.

ამავე ხანებში მეტად განძლიერდნენ თურქნი, რომელთაც დაიპყრეს მთელი მკირე აზია და საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთი ქვეყნები. თურქთა სულტანი არფასარანი უგრძნეულად შემოვიდა საქართველოში, დაიპყრა თრიალეთი, აიღო ახალქალაქი და ანისი. მას მიემხრნენ განჯის მთავარი ფადლონი, კახეთის მეფე აღსართანი და შემოაპყენენ ქართლს (1068 წ.). სულტანი დადგა სოფელ კარბს და მერე იქიდგან წამოვიდა, დაიპყრა ტფილისი და მისკაიკი ფადლონს, და თვითონ წავიდა განჯისაკენ. მას ჰყვანდა 500,000 მეომარნი (ქართ. ცხ., გვ. 231), რომელნიც აოხრებდნენ ქართლს. მისი დაბრუნების მიზეზი ის იყო, რომ ბაგრატიმა შემოიპირეა იგი. გაზაფხულის ეამს აღელდა მტკვარი ისე, რომ წყალი ველარ ეტეოდა მის კალაპოტში. დიდწყლობამ წალეკა მტკვრის ნაპირები, და მტრის აქ დარწინილ მეომართაგან მრავალი დააბრუნა. ამავე დროს ფადლონი მეტად განლალდა, გაამპარტავნდა და უსჯულ ომებას მიჰყო ხელი. იწყო „ტფილისის სიახლესა სადამე გამოკვანებასა ხელოსანთასა“. მეფე ბაგრატი მოვიდა აფხაზეთიდან და დადგა დიდგორს,

სახაფხულო აგარაკს. ფადლონმა არად ჩააგდო მისი მფრთხილე
 დიდგორს დგომა, შეკყარა 33,000 მეომარი, მისი მფრთხილე
 ტფილისს და დადგა ველსა ისნიასა. აქ დასტოვა
 თვისი კარვეზი და თვითონ შეეჩია ქართლს და რბევა
 დაუწყო. ბაგრატმა წარგზავნა თვისი მხედრობა შესაპ-
 ყრობად მტრისა. ფადლონი დამარცხდა და ტყვე-ქმნილ
 იქმნა. იგი „გასვეს ძელსა“ და დაიპყრეს ტფილისი,
 ვსაცა „გაამირებასა ლომობდა შიგან ქალაქს მდგომ
 ინმე“, ბაგრატმა ტფილისი მისცა სითლარაბას, რომ-
 მელიც დმანისს იდგა და თვითონ დაისაკუთრა ციხენი:
 რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიკოლ-წმიდანი და
 ქავაზნი და მიიღო 44,000 დრაჰკანი და დაიტევა მძე-
 ვალნი (ფადლონის ძმის-წული და განჯის სამნი თავად-
 ნი). (გვ. 233). გარნა ფადლონი სულტანის მიერ წარ-
 მოგზავნილ აღხაზის შუამდგომლობით განათავისუფლდა
 მეფემ და გაისტუმრა განჯას. მაგრამ ფადლონმა არ
 მოისვენა. ბაგრატი რომ იმერეთს იყო, ფადლონი მი-
 ციდა და დაიპყრა ციხენი ქავაზნი და აგარანი. განრის-
 ხებული მეფე გადმოვიდა ქართლს. მისი შვილი გიორგი
 დიდის ჯარით დაეცა ფადლონს, დაამარცხა იგი, მიჰყვა
 გაქცეულ მტერს, მიადგა განჯას, დაიპყრა იგი და
 „აღიღო ტყვე და ნატყვენავი ურიცხვი“ (გვ. 233).

ტფილისის აღება ციხეებიანად წილად ხვდა დავით
 აღმაშენებელს. პირველსავე დღეს თვისის ქალაქში შე-
 სვლისას მეფის ბრძანებით ჩამოაბრუნეს 500 მაჰმადიანი.
 ეს მეფე გულწვილი კაცი იყო და პატივით ეპყრობო-
 და ყველა ტომის კაცს, და თუ 500 მაჰმადიანი ჩამო-
 აბრუნებინა, ეს აღბად იმიტომ, რომ თავზარი დაეცა
 და შეეშინებინა საქართველოს მოსის'ლე მტერნი, რომ-
 მელიც არბევ-აქცევდნენ, ელეტავდნენ და აწიოკებ-

დენ ერს, ვაუმადლარ მკალსავეთ სძოვდენ მესხეთსა
ნაშრომს. თუ რაბამ დიდი უნდა ყოფილიყო მესხეთსა
ქართველი კაცის ზოლი და მზულვარება მტრისადმი,
საქიროა მოკლედ და ქრონოლოგიურად აღენუსხოთ
ის ბრძოლანი, რომელიც გადიხადა მეფე დავითმა, ვი-
ღრე იგი აიღებდა ტფილისს.

დაკითი რომ გამეფდა (1089 წ.), მტრებს მაშინ
ექირათ ასისფორნი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავ-
შეთი, აპარა, სამცხე, ქართლი, არჯვეთი, ჯყონ-დიდი,
ტფილისი, მუხრანი, რუთავი, აგარანი, სამშვილდე,
რანი, შაქ-შირვანი. მათვე ივანობის დღეს (1080 წ.)
დაეწვათ ქუთაისი, არტანუჯი და კლარჯეთის უდაბ-
ნონი.

1105 წ. მეფე დავითმა დაამარცხა განძის ათაბაგი,
დაიპყრა და შემოიერთა კახეთი.

1110 წ. აიღო სამშვილდე და ძერნა.

1115 წ. მუხნარი (მუხრანი).

1116 წ. თებერვალს კლარჯეთი ბასიანამდე და
კარნიფორამდე.

1117 წ. ციხე გიში (ნუხი) და შირვანის ქალაქი
ქალაძორი.

1118 წ. დაიპყრა რახის (არეზის) ქვეყანა, აგრე-
თვე ლორე და აგარანი (იკლისის თვეში) და მეორე
დღეს ცის-კარი.

1120 წ. 14 თებერვალს შემუსრა თურქთა ძალი
ბოტორას, იქიდგან წავიდა და აიღო შარვანის ქალაქი
ყაბალა, მერე 7 მაისს დაიპყრა შარვანი არაბია-ლი-
ეთით ქურდევანამდე და შიშტლანამდე; ნოემბრის
თვეში მეფემ მოსრა თურქნი აშორნას დასევველამეჯს
და „არა დაუტევა მოტირალი კარაეთა მათთა“.

1121 წ. მარტის თვეს მეფემ ამოსწვიტა ეჭურტაჲს მანნი მტკვარსა, გაგსა და ბერდუჯს შორის მსგავსი რენი; იენისის თვეში მეფემ დაიპყრა ირაბია და ბარდავი (განჯა); აგვისტოს 18 სამი საათის ბრძოლაში დაევით მეფემ შემუსრა თურქთა ური კხვი ლაშქარი და დაიპყრა თრიალეთი, მანგლიძი და დიდგორი.

1122 წ. მეფემ აიღო ტფილისი.

1123 წ. მაისს დაამარცხა თურქთა სულტანი და წაართვა შამახია და შემუსრა რანის სულტანი აღრუნლული; იენისის თვეში აიღო გულისტანი.

1124 წ. მარტს აიღო დმანისი; აპრილის თვეში დაამარცხა შაბურან დარუზანდელი და წაართვა ციხენი ლასანი და ხოაზაონდი; მაისს დაიჭირა სომხითის ციხენი გაგი, ტერონაკალი, ქავაზიანი, ნორიბედი, მანასკომნი, ტალინჯაქარი; იენისს განვლო ჯავახეთი, კოლა, კარნიფოლი, ბასიანი სპერამდის და აქაურობაში დაშთენილი თურქობა მოსრა და ტყვე ჰყო; გამოვლო ბუხათა-ყური და დასწვა ოლთისი; მოვიდა და დადგა ბოჯანას-წყაროზედ; აგვისტოს 23 წავიდა ანისის ასაღებად და დაიპყრა იგი.

ყველა ამ ომების დროს მეფემ ამოგლიტა, დაახლოვებით, 600,000 სული მაჰმადიანი, და ამდენი კაცს ცოდვა ედება თვით მათ სულთნებს, რომელნიც დავითს დაცინვით იხსენიებდნენ, „ტყვეთა მეფედ“ მხადოდნენ, ქართველთა გეარტომის გაქრობასა და ძირიანფესკიანად ამოგდებას ემუქრებოდნენ.

შორსმხედველმა მეფემ ტფილისზე იერიში მიიტანა მხოლოდ მაშინ, როდესაც დაიპყრა მის გარეშე მო მდებარე ძლიერი ციხეები და სიმაკრენი, რომელ-

ნიც ზურგს უმაგრებდენ და გაპირვეის ეამს ემეფულად
ნენ ხოლმე.

ამ სახით, ტფილისი განთავისუფლდა მტერთაგან
1122 წელს და 400-ის წლია მონების უღელი განაგ-
დო. ქართველთა სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა მის
გამო, რომ მათ დაუბრუნდათ დედა-ქალაქი, შვენიერი
ტფილისი. მტრების მფლობელობის ეამს ტფილისის
ქართველობა დიდს შეწუხებაში იყო. მემატიანე ამბობს
(ქართ. ცხ., გვ. 254), რომ „ქალაქი სავსე იყო სისხ-
ლითა ქრისტიანეთათა; ოდესმე ჰყიან ლავლავი და
თვინიერ მიზევისა ცა მოსრნიან რაოდენნი ჰყონიან
ქრისტეანენი; ზოლო ოდესმე ქარავანსა თანა შემოყო-
ლილთა თურქთა ზედა განსცნიან შემომავალ-გამომავ-
ალი ქრისტეანენი და ტყვეობად სიკვდილსა მისცნიან,
და ესრეთ ისვროდა ქვეყანა მრავალეამ“. ესრეთი ყოფა
ქრისტეანეთა ეძინებოდა სულსა დაკითისასაო, დასძენს
მემატიანე (გვ. იგივე) და მოვეითხრობს, რომ ერთხელ
დიდი ქარავანი შემოვიდა ტფილისს. ქარავანი განჯისა
იყო. მას მოჰყვნენ მრავალნი თურქნი. მათი ნახირი
მოეფინა ავლაპრიდან ლოკინამდე. მეფე იდგა აკუ-
ლას. 15 კაცი წარგზავნა ლოკინს და უბრძანა მოე-
ტაცნათ და მოესრათ მტერთა ნახირი. მათ ერე ჰყვეს.
მტრებმა შეუტყვეს. 100 თურქი მოეწია ნახირის მომ-
ტაცველთ. სასტიკად შეიზნენ. ამ დროს მეფე წიგნს
ჰკითხულობდა. შეიტყო-რა ხმაურობა, წიგნი დასტოვა,
შებრძანდა ცხენზე და „მსწრაფლ შთაბრიალდა ვითარ-
ცა არწივი და დააბნია ვითარცა კაკაპნი, გაფლიტა
მტერნი, რომელთაგან მცირე ნაწილმა ძლივს შეასწრო
ქალაქს.

რაც კი ქალაქში მაჰმადიანობა დარჩა, იმათ ჰა-

ტივით ეპყრობოდა დავით მეფე. არაბთა მწერალნი ^{მარკოპოლი} ამბობს: „მაჰმადიანებმა დავითს სთხოვეს ^{კრისტიანები} ჯვრითან ერთად აბანოში ნუ შემოვლენო და შეურაცხყოფას ნუ მოგვაყენებენო. დავითმა ესრეთი თხოვნა შეუსრულა მათო. მეფე დავითი და მისი შვილი დიმიტრი ყოველდღე მეწითში იარებოდნენ და ისმენდენ სამეფო ღოკვას და ყორანის კითხვათაო. მეფე უხვად აჯილდოებდა მაჰმადიანთა მოძღვრებსა და ქადაგებსო. მან ტფილისში ააშენა ქარკასლები და სადგურები მოქადაგეთა, მოლათა და მგოსანთათვის, რომელთაც ულუფასაც უნიშნაუდაო. თუ ამათგან ვინმე ტფილისის დატოვებას მოისურვებდა, მეფე გულ-სავსებით ხელს უმართაედა და მგზავრებს ფულს აღწევდა. მაჰმადიანთ უფრო მეტს პატივს სცემდა მეფე, ვიდრე თვით მათნი მთავარნიო * (ვახუშტი, გვ. 185, შენ. 1).

დავითის დროს ვის ხელში იყო ტფილისის ვაჭრობა, არა სწანს; მხოლოდ შემატიანე გაკვრით მოიხსენიებს (გვ. 249), რომ 1121 წელს, ე. ი. მაშინ,

* ქართ. ცხ.: „დაშენა დავითმან ქსენიანი ადგილსა შემსკავსებულსა და შექნაურსა, რომელსა მანა შეკრიბა მანა თვაითა სსითა სქითა განცდილნი, და მოუშხადა მათ ვაჟედაჟე სსმარა უნაკლულად და უჭებით და განუხანსა შესვალნი და საღაწნი; ხილით თვათ მივადანს, მოახალანის, მოავითხნის და ამითარს უევენს თვათაჟეუელსა, ჰუფუფუნებდის მამებრ, სწყალობდის და ქსატრადის, განამსხეობდის; მონასსა სკლითა მისცის მათ ცხედრებსა, სსმოსდებსა და სსკებელთა, თქროსა კმასაუთფელსა; განაკის ვაჟედა სსქმე მათა დიდად შექნაურად და დვითის მსხურებათ“. ესრე ახსიათებს დავითს მემატიანე ჯერ ისევ ტფილისის ადგილის წინაჲ.

როდესაც ქალაქი ისევ თურქმანთ ეპირათ, ტფილისში
 სა, განჯისა და დმანისის ვაქრობა, დაკითხისაგან დასაწყისს
 როგბულემა, შეიღებეს ზოგმა პირი და ზოგმა ხელეზი
 და წაქიღნენ წინაშე თვის სულთნის და მიუთარეს
 მას თვისი გაქირება.

დაკით აღმაშენებელი გარდაიკვალა ტფილისში,
 საიდგანაც მისი გვამი წაასვენეს და დასაფლავეს გელათს.
 (ვახუშტი, გვ. 187).

გიორგი მესამისა და მისის ასულის თამარ მეფის
 დროს ტფილისი დიდს წარმატებაში შევიდა, მოშენდა
 და ლამაზად მოეწყო. ქალაქის განდიდებასა და გაშვე-
 ნებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ მეფენი აქ
 სცხოვრობდნენ აქვე იყო საცხოვრებელი ბინა საქარ-
 თველოს დიდებულთა, დარბაზისეულთა, სეფე-წყულთა,
 მოხელეთა და ლაშქართა; აქედგანვე მეფენი გაისტუმ-
 რებდნენ ხოლმე ლაშქარს დასაპყრობად სხვა და სხვა
 ქვეყანათა და ერთა, და კოველი გამარჯვება მტრებზე
 ქალაქს ავსებდა აუარებელის სიმდიდრითა: ტყეთა, ძრო-
 ხითა, აქლემ-ჯორითა, ოქრო-ვერცხლითა, თვალ-მარ-
 გალიტითა, ხალეზითა და ფარდაეებითა და სხ. და სხ.
 ამისა გამო ქალაქის ვაქრობაც ფრიად გააღებულნი
 იყო. ტფილისის მოკავრეთ საქონელი შეჰქონდათ შიკ
 საქართველოს დაბა-სოფლებშიაც და შეზობლის ქვეყ-
 ნებშიაც: ოსეთს, კიბალს, ჩაანს, დაღისტანს, ჩერქეზს
 და სხ. რომ ერთი დამოკიდებულება ჰქონდა ტფი-
 ლისს გარეშე მდებარე ქვეყნებთან, ამას ნათელს ჰფენს
 ის გარემოება, რომ თამარისათვის ქმრის ჩამოსაყვანად
 ყიფაღეთიდან, წარგზავნეს ქალაქის მკვიდრი და დი-
 დებულ ვაქართაგანი ზანქან ზორაბაველი, რომელმაც,

უქველია, საქართველო-ყოფნადეთის სამხედრო უფრო კარგად იცოდა, ვიდრე სხვათ.

1189 წ. თამარი აღვიდა ტაბატყედ და ეკურთხა მეფედ. გვირგვინი რომ დაადგეს თამარს და ხმალი შემოართყეს, შეიქმნა საერთო სიხარული, „ჰკრეს სპილენძ-ჭურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა და იყო ზარი და ზეიმი ქალაქა შინა. თაყვანი სცეს, დალოცეს და აღიღეს“.

ტფილისში მეფის სასახლე იყო ისანს (მეტეხის ციხეში), რომელიც გადმოჰყურებდა მთელს ქალაქს. მკვიდრთა სახლები შეფენილი იყო მტკვრის შარჯენივსა და მარცხნივს აღმართვსა და გორაკებზე. ძლიერი ციხის რკალი გადავლებული იყო მეტეხის გორაკისა და მტკვრის ვაღმა სოლოლაკის მთის მწვერვალებზე, საიდგანაც ჩამოდიოდა ანჩისხატის ეკკლესიამდის და მტკვრამდის. სოლოლაკი, ვანჭი, მთაწმინდა, ვერა, კუკია, ჩულურეთი და ავლაბარი ციხეს გარეთ იყვნენ. სოლოლაკი გაშენებული იყო ბაღ-ვენახებით. ვერა, კუკია, ჩულურეთი, შორეული ავლაბარი და ნავთლული ქალაქის ნახირთა სამოჯრად ტნაფუქრებად ითვლებოდა. ყველა ამ ადგილებში მხოლოდ აქა-იქ მოჩანდნენ თითო-ოროლა ეკკლესიები. კუკიის ბოლოს დიდუბეში იყო მეფეთა სასახლე და იქვე საუდარი ღვთის მშობლისა. თამარ მეფემ ამ ტაძარში დაიწერა ჯვარი და აქვე გადიხადა თვისი ქორწილი. ეს მოხდა 1193 წელს.

ქორწილის დღეს დიდუბეში შეიყარა დიდძალი ხალხი, ლაშქარი, დიდებულნი, ხელის უფალნი, სამღვდელონი და საერონი. თაუდარივის მიმცემი იყო თამარის მამიდა რუსუდანი, ჰერივი ხვარასნისა და ვრა-

ცის სულთნისა. ჯერის წერის შემდეგ ლხინი დაიშალა
 „სრასა დიდუბისასა, სანახებსა ტფილისისასა. ქორწინდო
 ქმნეს შესატყვისი და შემავსებელი ხელმწიფობისა და
 შარავანდედობისა მათისა“. ერის შესაქცევად და გა-
 სართობად მოწვეულნი იყვნენ მსახიობნი, მგოსანნი და
 მუშაითნი. ერი დიდს შვებასა და ლხინს მიეცა. ცვე-
 ლას უხაროდა, რადგან დღეს მათს დედოფალს ცხოვ-
 რების ამჟანაგი გაუზდა, დღეს მათ მიენიჭათ ახოვანი
 ხელმწიფე დავით სოსლანი ბაგრატიონი. უხაროდათ
 ობოლთაცა, გლაბაკთა და ქვრივთაც, რადგან იგინი
 ნუკეშინის-ცემულ და გამდიდრებულ იქმნენ; უხარო-
 დათ მოვალეთაც, რადგან იგინი განთავისუფლებულ
 იქმნენ ვალებსაგან; უხაროდათ სამღვდლოთაც, რად-
 გან ხელმწიფე ნეფე-პატარძალმა ეკლესიებს მიანიჭეს
 აურაცხელი საბოძვარი; უხაროდა ლაშქარსაც, ვინა-
 იდგან მათ ჰპოვეს საიმედო წინამძღოლი და სპასალართ-
 სპასალარი.

ქორწილის შემდეგ ორნივე „მნათობნი“, ორნივე
 „მზენი განმანათლებლნი ყოველთანი“, შემოვიდნენ
 ტფილისს და დასხდნენ „ტახტსა ბედნიერსა“.

ამავე ქორწინებას ასრე აღწერს საერო ლექსი:

საქართველთს დედიფალი, დედა ქართველსა თამარი,
 სამშენებრათ მოსილა, ამომავალი შხის დარი,
 დავით სოსლანს მკუდლე, რომელს უმშვენს მან მხარა;
 დიდუბესი აქორწინა, სდაც რომ სუფარი არა;
 ხადიმობა გაუმართა, — მოიწეა თვისი ვარა;
 ასა სული ცხვარა დაკლა და ორასა ნაშა-ხარი;
 ღურჯა სუფრა გაუშდა, აქნებოდა ასა მხარა;
 ქვრივ-ობლებსა უწყალობა ოქრო-ვერცხლი დიდი ძალი.

ახლა, როდესაც თამარს გამოუჩნდა პატრონი და საქართველოს დიდი ხელმწიფე, ძნელი იყო ისტორიკოსების მოხდენა, როგორც ესა ჰქმნა ამას წინაღ „ჯორის სახელ ორ-კანება“ ყუთლუ-არსლანმა, რომელმაც მიიბირა უაზნონი, დაიდგა „კარავი ველსა ისანისასა, სანახებსა საგოდებელსა“, და ჰფიქრობდა აქედგან თავისუფლად და დამოუკიდებლად-ემართა ერი. ამასთანავე მან მიიჩემა ამირსპასალარობა და „განემზადა სომეხთა მეფისა ადგილას ლორეს დაჯდომა“. (ქ. ც., გვ. 281). თამარმა შეაპრობინა იგი, გარნა მისნი მომხრენი გარს შემოადგნენ ისანს და სცდილობდნენ, რათა გააშეკებინონ ყუთლუ-არსლან და არა მიუშვან ვნებად მისსა. თამარმა არ ინდომა დალუპვა „ჯორის გონება“ კაცისა და მისთა მომხრეთა. მან ორთა დიოფალთა პირით ყუთლუს მოსთხოვა მორილობა. მემამბოხენი დაწყნარდნენ, მოკიდნენ წინაშე თამარისა და დაკრდომით თავყანი სცეს მას, და მიცეს პირი ერთგულებისა. ის ორნი დიოფალნი იყვნენ: ერთი ხვაშაქი ცოქელი, დედა ქართლის ერისთავის რატისა და მეორე კარავაჯაყელი, დედა „აწ მყოფთა“ სამძივართა.

შემდეგ ამისა დაჯდა თამარი საყდართა ზედა ზემალღებულთა და იურვა ქვეყნის საქმეთათვის და გაამწესა ვაზირნი, სპასპეტნი, ამირ სპასალარი, მექურქლეთ უზუცესი, მსახურთ უზუცესი, ამილახორი, ზუნჩერახი (მზარეულთ უზუცესი), ერისთავნი.

დიდს ლაშქრობისას ქართველთა ჯარი შეიყრებოდა ხოლმე ქალაქსა და მის სამხრეთის მარცხ ტაბამელამდე, ყარაღაჯამდე და ბერდუჯამდე (მდინ. დეზედა). ჯარი რომ თავს მოიყრიდა, ატყობინებდნენ თამარს, რომელიც მიბრძანდებოდა-რა სალაშქრო ბანაკს, ლო-

ცავდა ჯარს და ისტუმრებდა საბრძოლველად. მოსილის ლაშქარის დაბრუნებისას თამარი ჯარს ტახახმელასა და ავარონს. იკითხავდა ცაველას ცალკ-ცალკე და იწვევდა ქალაქში. თუ ტყვეთა რიცხვი და დავლა-აღაფი დიდი და უზომო იყო, ყველასა და ყოველივეს ჩაარიგებდნენ ხოლმე დიდ-უბის ველზედ ტფილისიდან ავქალა-გლდანამდის და შემდეგ მათ დასახედავად გამოობრძანდებოდა თამარ დედოფალი. აი მაგ. შანქარის ომიდან (1195 წ.) რომ დაბრუნდა ლაშქარი, მაშინ ამ დიდუბის ველზედ ქალაქის კარიდგან გლდანამდე გამოფენილ-ჩარიგებულ დაწყობილი იყო დროშა ხალიფასი, შემდეგ ათაბაგისა, მერე ტყვენი 12,000, ავაზა 40, ცხენი 20,000, ჯორი 7,000, აქლემი 15,000, ყოველი კიდებული; ხოლო „სხვათა სიმდიდრეთა და საპურტლეთა, ოქროთა და ღირთა ვინმეცა უძლო აღრიცხვად“. ცველა ამის დახედვის შემდეგ დაბრუნდნენ ქალაქს ყოველნი მოქალაქენი, აღსავენი ოქროთი და სამკაულითა, მრავალ-სახე კურკლითა, თვალთა პატიოსნითა და უსასციდლო მარგალიტითა, ჯაქვითა, მუზარადითა, ხმლითა, ფერად-ფერად ნაქსოვითა, ოქრო-ქოვილითა, მრავალ-ფერ სურნელითა, სპილენძითა. და კიდევ იმდენი დარჩა, რომ „სეფენი აზნაურნიანი“ ანაკოფიიდან გულის-ტანამდე აღივსნენ ტყითა რჩეულითა და საგანძურნი აღევლინთ ოქროთა და ურიცხვითა პატიოსნითა ჯვითა. ხან და ხან ტყვე იმდენი მოჰყავდათ, რომ ტყვე კაცი იყიდებოდა ნაღისა და ჩამის ფასად, ხოლო თვალნი პატიოსანი იმდენი მოჰქონდათ, რომ მას არა თვლიდნენ, არამედ „სარწყავით რწყვიდნენ“.

ქალაქში მოტანილ აღაფით თამარი აშენებდა და ამკობდა სასახლეებს და ტაძრებს, დედოფალი და საბოძვარს იმეტებდა პალესტინას, სინას, შავ-მთას, ათონს და სხ. ტაძრებისათვის. 1187 წ. თამარმა სულთან სალადინს შეაძლია 200,000 დინარი იმ ჯვარში, რომელიც სარკინოზთ მოეტაცნათ იერუსალიმიდგან და რომელზედაც ჯვარცმულ იყო მაცხოვარი.

თამარს ტფილისს გარეშე ჰქონდა სასახლენი შემდეგს ადგილებში: ნაჭარმაკევს (ეს სასახლე იყო სალხინო და საზატულო), თოდას (ქახეთში), დედოფლის წყაროს (ქიზიყში), კეგუას, ანუ ციხე-დარბაზს (ქუთაისის ახლოს), აგარანს (სომხეთს), გელათს, ვარძიას (სამცხეში), თამარის-ცახეს (ბათუმის ახლოს), ღაზურს (მთიულეთში), ბოჭორმას (ფშავეთში), კოდას (სამცხეში), ცხუმს, ოცხეს (აბასთუმანი), ბუჯანას (ტფილისის ახლო), საცა თამარმა ააშენა ტაძარი, რომლის „გასაოცარი ქანდაკება ამტკიცებს, თუ რა მაღალ ხარისხამდე იყო აღყვანილი მაშინდელი საეკლესიო ხელოვნება“, ამბობს ბაქრაძე. *) აი როგორ აგვიწერს თამარის სასახლეს მისი თანამედროვე შეთვლი:

„თუ ვუქო სრანი,
 მე ამას რანი,
 გავლ-ვანისა შემკულობანი,
 მტილ-სამოთხენი,
 თვალთ სამ-ოთხენი,
 ზედ ავაზანთა შექმნულობანი,
 კართა სტოვანი,
 ერთა სტოლანი,
 იპპოდრომისა განხმულობანი,

*) ვახუშტ. გვ. 218.

სახმრად ლანკანთა,
თანა პინაკთა,
ბადაბშნით ხელ-ჰყევს შექმნულობანი.
ტახტსაჯდომელნი,
მკამკამებელნი,
სარდიონითა ხურუზმს შემკულნი,
მისაყრდნობელნი,
ძნელ-საცნობელნი,
სამოთხით ნაძღუნი თვით უდნობელნი;
ოქრო-ვერცხლებრივ,
ჰპრწყინავს ცეცხლებრივ,
კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი;
ბივრილიონით,
ლიგვრილიონით
ურთიერთობით შორის შთათხილნი.
...გვირგვინოსანსა,
პორფიროსანსა,
უხდების ჰყრობა სკიპტრისა ხელსა,
ვინც იწყოს რიცხვი,
იქმნას ურიცხვი,
გოარი მათგან დანათვალითა,
რიყე თუალისა,
წინ ნათალისა,
წყალნი მგზებარობს შიგან ალითა;
ჰსჩანს მარგალიტი,
არ თუ ალიტი,
ოდენ ბურთისა საბურთალითა;
აქტს ზარდახჩანი,
მას ხე-ბაღჩანი,
ლუსკუმებრ მათთვის დასაკრძალითა.

იაგუნდისა, სხუა რად უნდისა? ჯამები იყვის, ^{ფრანკებისა} ~~ფრანკებისა~~
 იყვის კურჭელთა, სხუათ უცხო ფერთა, სიმრავლით
 დება თვით ურიცხვისა;
 ბევრად ძეს გორი, ერთა საგორი, ზოდი ოქროსა,
 მისგან თლილისა;
 ისმის მგოსანთა, ვით საფირონთა, ხმანი ებნისა და
 წინწილისა.
 გუნდ მწყობრი დასი, მას ბევრ ათასი, ჰყავს დიდებულ-
 თა დიდ-გვარ თავადთა.
 ...თვით ბკეთა ბკედი, მტკიცე ბეკედი, მეწდე სიტყუათა
 სიმართლისათა,
 ...სწავლის მოძღუარი, საშეგბლის ღვარი, სიწმინდისაა
 ცხოვრების თვალი...
 ჰსჯულისა ღარი, ჰვეენისა ღარი, გამდიდრებული ფრი-
 ად ყოვლითა.
 ...არ გასტებს ფიცსა, თვით დანამტკიცსა; ჰე ჰედ
 იყოსა ანუ თუ არად.
 ერი რჩეული, ნიკთა წვეული, მისგანვე იქმნეს კეთილ-
 სახმარად...

თამარიკა და მისი მამაკ გარდაიცვალნენ ტფი-
 ლისში. გიორგი მეფემ რომ მიიძინა საუკუნოდ, მაშინ
 თამარი ისნის სასახლეში მარტოდ მარტო იყო, ხოლო
 მისი მამიდა რუსუდანი, თამარის გამზრდელი, იყო
 სამშვილდეა. დიდებულნი და პატრიარქი წავიდნენ
 და მოიყვანეს რუსუდანი. სასახლეში რომ შემობრძან-
 და მამიდა, თამარი დახედა მეტად დალონებული და
 ვაეზით მტირალი. დაიტირეს მეფე და იგლოავეს ერთს
 წელიწადს „ბნელსა შინა მჯდომარეთ“.

თამარი ნაპარმაგევის სასახლეში იყო, რომ გამოა
 აზნდა რალაც სენი, რომელმაც ლოკინად ჩაგდო
 ტახტზე დააწვინეს და მოიყვანეს ტფილისს, ხოლო
 აქედგან წაიყვანეს აგარანს მაგრამ ვერც ჰავაშა და
 ვერც მკურნალებმა ვერა უშველეს-რა. თან-და-თან
 სენი უძლიერდებოდა. იგი ისევ ქალაქს მოიყვანეს და
 აქ გარდაიცვალა „მზე ქართველთა“ 18 იანვარს 1213
 წელს. შვიტყო-რა ერმა მისი განსვენება, ძაძითა და
 ფლასით შვიმოსა და იგლოკა დიდი დააკლისი. გვამი
 მეფისა ჩაასვენეს კუბოში და მიიტანეს მცხეთას და იქ
 დასაღვეს რაოდენიმე დღეს, რათა ერს თაყვანი ეცა
 საყვარელის დედოფლის ნაშთისათვის. მერმე წაასვენეს
 გელათს და დაასაფლავეს საგვარეულო სამარხში.

მოგვყავს აქვე თუშ-ფშავ-ხევსურთა მიერ თამარის
 დატირების ნაწყვეტი ერთ გალექსილ საქართველოს
 ისტორიიდან:

მოადგნენ თუშ-ფშავ-ხევსურნი მეფისა სახლსა ჩვეულნი,
 «გვიჩვენეთ ჰვენი პატრონი!»
 შეუძღვნენ, სრასა შვეიდნენ, ვით მტერზედ გამარჯვებულნი.

როს ვანიცადეს კებო და ოქროსა ტახტსა დებული,
 «რა არსო ესე, რა არსო?» შეიკმნენ განციფრებული.
 «იქმნება მეფე ძილად წვეს! იყავით დაწყნარებული,
 ნურვინ ყაყანებთ, დაჩუმიდით, ვიყვენთო განუმებული!»
 «რად არ ასდგები, ბატონო, შენ არ ხარ ჩვეულ ძილისა.
 ამ სიგრძელ შენი ტახტს წოლა ჩვენ არ გვახსოვსო გვირისა,
 მოვსულვართ შენნი ერთგულნი, არ მხსოვნნი შენგნით ჭირისა,
 ვა-თუ ჩვენ მიერ გწყვნოდეს, გვეო მოხსენებად ძვირისა!»

მოიზადეს თავსა ქუდი, იარალი შემოიხსნეს,
 იწყეს მოთქმა საშინელი, არღაეისა დაეკოთხნეს...

მოსტკმთან ხმასა მთიულნი, ფანტურით საწყლად სტერიან:
 „ვაჰ, ჩვენო ძმანო თუშ-ფშავენო!“ —უბატონობას ჩივიან
 «ხევესურნო ციხის ამღებნ.ა!» —ხმა შალლა ამას ყვირიან,—
 «აწ ვინა გვიყოს თამარის მაგიერობა!» —ყვირიან.

«ვაჰ, მო-ს ხალხნო, ბატონი გვიწყრების, გვეწყრების გულითა,
 არც ჩვენი ესპის სიტყვის თქმა, გაგვრიდა შორად სულითა,
 ხომ ჰხედავთ, ჩვენნო მოძმენო, ბუფე არს ჩვენზე ლულითა!
 ვიცით, შენს უკან არ ვარგ ვართ, ვიკმნენით ყოვლნი კრულითა!»

მშვიდობით, დიდო მეფეო, მშვიდობით გმირად მზრძალო და,
 მშვიდობით, ეროგულთ მოწყალეც, მშვიდობით, ობოლთ მზრდე-
 ლო და,
 მშვიდობით, ბრძენო სიტყვითა, მშვიდობით, მტერთა მკვლელო და!
 ვით გესალმებით, არ ვიცით, სად გაქვს საცხოვროდ ბოლოდა!»

რად ესალმებით, მოყმენო! — ურთიერთს ეუბნებოდეს:
 «თან წაგვიყვანე, ბატონო, გული შენტანა გვეყვებოდეს,
 იქნება მარტოს მტერი გზედეს, თუშთ ხმა არ გვეურებოდეს.
 ჩვენთენ სირცხვილ არს, ფშაფ-ხევესურ რომე არ შენტან კვდე-
 ბოდეს!»

მშვიდობით, თუშთა იმუდო, მშვიდობით, ფშაველთ მყვარო-და,
 მშვიდობით, ხევესურთ საუნჯეც, მშვიდობით, მტერთა მზარო-და,
 მშვიდობით, არაგველთ ძალო, მშვიდობით, ქსნულთა მძღვარო-და,
 ერთობლივ გიორგიელთა, მეტებარ მწყევს წინამძღვარო-და...»

საქართველო და მასთან სატახტო ქალაქი ტფი-
 ლისი, დამტკბარნი და განდიდებულნი დიდთა მეფეთა
 ძლევა-მოსილობით, იმედით შეტყუებდა მომავალს.
 მრავალთა დიდ-დიდთა გამარჯვებათ მოუპოვეს ერს
 ქონებრივი და ზნეობრივი ძალა, რწმენა თვისის მარ-
 ჯგენისა და თვისის სამშობლოს სიმტკიცისა. ქართვე-
 ლთა მეფეებმა აღუფრთოვანეს სული არა თუ მარტო
 ქართველებს, არამედ თათარ-არაბთაგან ყოვლად და-
 ჩაგრულ და შევიწროებულ სომეხთაც. ვარდან დიდი
 ამბობს: „...გიორგი მესამემ დვინი აიღო 1168 წ. და

აქ ნახა, რომ შეჩითების მინარეთებზე ელაგე, ^{რეფორმები} თათართაგან მოხარშულ ქრისტიანეთა (სომეხთა) ^{სომეხთა} ევები. გიორგიმ ამოსწყვიტა მრავალნი მაჰმადიანნი, მათვე ჩამოალაგებინა თავის ქალანი, ოქრო-ქსოვილ ფარჩებში შეახვევინა, კუბოებში ააწყობინა და მერე მათვე მუყრებს (ქადაგებს) ზურგზე წამოჰკიდა ეს კუბოები და ფეხშიშველთ წამოალეებინა ქალაქ ტფილისს (ვახუშტი, გვ. 208. შენ. 3).

ამ გვართა შემთხვევათ არ შეეძლოთ არ აღეფრთოვანათ მრავალ-ტანჯული ერი და მერმისის სასოება არ ჩაენერგათ მის სულ-გულში.

უეჭველია, საქართველოს სამეფო დიდ იმპერიად შეიქმნებოდა და ტფილისი ამ იმპერიის სასაყდროდ გახდებოდა, თუ კიდევ ასიოდე წელიწადი მაინც თავისუფლად ყოფილიყო. როგორც ვუწყით, ტფილისის აღებიდან (დავით აღმაშენებლის მიერ) ვიდრე მის გაოზრებაამდე ჯალალედდინისაგან გავიდა სულ 104 წ. (1122 წლიდან 1226 წ.) და ამ დროს განმავლობაში საქართველოს საზღვრებად შეიქმნა; კასპიის ზღვა, დარუბანდი, დაღისტანი, ჩაჩანი, ყიბჩაღეთი, ჩრდილო ოსეთი, ჩერქესი, ჯიქეთი, ტრაპიზუნტი, საცა თამარმა დააარსა ცალკე იმპერია და მისცა იგი აღექსი კომნიანოსს, კარნუ ქალაქი (არზერუმი), კარი (ყარსი), დვინი, ანისი და არეზის მარცხენა მხარე კასპიის ზღვამდე; ასე რომ ამ საზღვრებში ქართველთა შეფეებმა შემოჰკრიბეს მრავალნი სამეფო-სამთავროები, რომელნიც ბაგრატ მესამემდე ცალ-ცალკე სცხოვრობდენ, და ამ გაუქმებულ სამთავრო-სამეფოების გვირგვინოსანთა უფლება თავიანთ ხელმწიფებას შეჰპატეს. ეს გაუქმებულნი სახელმწიფონი იყვნენ: აფხაზეთი (შემო-

უერთდა საქართველოს 985 წ.), ტაო და კლარჯეთი, კახეთ-პერეთი, ჩრდილო სომხეთი, აღმოსავლეთი ბარდა, შაქი, შარვანი, დარუბანდი. და თუმცა კავკასიონის მწვერვალი შეიქმნა მიჯნად საქართველოსა, გარნა კავკასიონის ჩრდილოეთ მხარეს მოსახლე ერთაც ჰქონდათ საეკლესიო და საპოლიტიკო დამოკიდებულება ქართველებთან.

დიახ, უმეტესი განდიდება მოელოდა ტფილისსა და საქართველოს, მაგრამ მონგოლებმა (თათრებმა) აღარ დააცალეს.

სულ მცირე ხანს (თამარის სიკვდილის შემდეგ) იშვებდა საქართველოს მეფე ლაშა გიორგი მეოთხე სულ რაოდენიმე წელიწადს მხიარულითა პირითა ლაშა მოვლიდის სამეფოსა თვისა: გარდავიდის აჯამეთს განსაგებელად საქმეთა, ნადირობდის ცხუმს და აფხაზეთს, და განაგნის საქმენი, სთველთა შთავიდის ტფილისს, საზამთროდ დადგის დუინს სომითისას, ზაფხულით აღვიდის თავად მტკვრისად და დადგის კოლას, და მოვიდიან მის წინაშე მოხარკენი. (ქ. ცხ., გვ. 341)...

აზიის შუაგული—ჩინეთსა, ციმბირსა და კასპიის ზღვას შორის—ქველადგანვე მითვლებოდა აკვნად მწყემს ურდოებისა—თათართა (მონგოლთა ანუ გუნთა), ოსმალთა (თურქთა) და სკვითთა. იგინი იყვნენ ბრიყენი, უმეცარნი, სკამდენ ცხენის უმს ხორცს, სცხოვრობდნენ კარვებში, ხოლო ლაშქრობის დროს მთელის თავისის ბარგი-ბარბანითა და ცოლ-შვილით აიშლებოდნენ ხოლმე და საომრად წავიდოდნენ: ჩინგის-ყაენმა (1206—1227 წ.) შეჰყარა რამდენიმე მილიონი თათრობა და თურქმანობა და გაემართა მთელის მსოფ-

ლიოს დასაპყრობად. 1210—1214 წელს მათ დაიპყრეს 90 ქალაქი ჩინეთისა და მათ შორის, სატახტო ქალაქი პეკინი. 1218—1224 წელს 700,000 მონგოლი მიესია ხორაზმის სასულთანოს, გაელიტა 160,000 ხორაზმელი. სულთანი მოჰამედე გაიქცა, მაგრამ მალე დაიღუპა კასპიის ზღვის კუნძულზე; ხოლო მონგოლებს დარჩათ ოტრარი, კოგენდი, ბუხარა, სამარყანდი, ხორაზმი, ჰერიტი, მერვი, ნიშაბური, ბალხი, ყანდაარი და ხორასანი. მოჰამედის შვილი ჯელალედდინი სასტიკად შეება მონგოლებს, მაგრამ დამარცხდა და გაიქცა. მცირე ხნის განმავლობაში (1227—1295 წ.) მონგოლებმა დაიპყრეს მთელი აზია და ევროპის უმეტესი ნაწილი და თავზარი დასცეს აღმოსავლეთსა, დასავლეთსა, სამხრეთსა და ჩრდილოეთს.

ჯელალედდინის დამარცხების შემდეგ ჩინგისხანის შვილებმა გამოსწიეს დასავლეთისკენ, შემოუარეს კასპის ზღვას, გადმოიარეს მდ. ვოლგაზე და დარუბანდის კარით საქართველოს შემოესივნენ (1120 წ.) და დაიწყეს სომხითის აოხრება. ლაშა გიორგიმ შეჰყარა 90,000 მეომარი და თავს დაესხა ბერდუჯის (საგინის) ნაპირას დაბანაკებულ მტერს. ქართველნი იძლივნენ, გამოიქცნენ და მოვიდნენ ტფილისს მწუხარენი. მტერი დაედევნა მათ, მოაწია სამშვიდ ლომდე და უკანვე გაბრუნდა და შეესია აღრიბეგანს, და 1222 წ. ისევ შემოება ქართველობას, რომელთაც გაუელიტა 30,000 მეომარი *) და შემდეგ ამისა დარუბანდის კარით წა-

*) კ. პ. პატკანოვი. История монголов по армянск. источникамъ, გამოც. 1-ლი, გვ. 2—3, 70. კირაკოსის თქმით მონგოლთა პირველი შემოსევა საქართველოში მოხდა 1121 წ.

ვიდა ყარაყორუმს, მონგოლთა სატახტო ქალაქი, რომელიც შუაგულს აზიაში იყო.

ამისთანა უბედურებამ მთელი საქართველო და მასთან ერთად ტფილისიც დიდს მწუხარებაში ჩააგდო, რადგან საქართველოს „დროშა უძლეველი დავით აღმაშენებლისაგან აქამომდე, ძლეულ იქმნა“. ამ მწუხარებამ თან გადიტანა ლაშა გიორგი (13 იანვ. 1223 წ.) და გამეფდა მისი დაა რუსუდანი.

გარნა დამარცხებული ჯგალაღედდინი ისევ შეება მონგოლებს, მაგრამ ძლეულ იქმნა და 140,000 კაცით გამოიქცა ჩვენკენ. სპარსეთი დაემორჩილა თათრებს. ჯგალაღედდინი შემოვიდა ადრიბეიანს, აიღო განჯა და იქიდგან შემოესია სომხითს (24 იანვ. 1225 წ.) და დაიწყო რბევა და ოზრება ქვეყნისა. რუსუდანმა 70,000 მეომარი ჩააბარა იოანე მხარგრძელს ღწარგზავნა მტრის წინააღმდეგ. მტერი იდგა მდ. გარნისზედ და მას შეება ქართველების მეწინავე რაზმი, რომელსაც მეთაურობდნენ შალვა და იოანე ახალციხელნი. შენივთდა ომი ფიცხელი და სასტიკი. ქართველების მეწინავე რაზმი იძლია; შალვა და იოანემ სთხოვეს იოანე მხარგრძელს მოშველება, მაგრამ მოღალატე სპასალარმა არ უშველო და გამოიქცა. ჯგალაღედდინმა გასწყვიტა მოწინააღმდეგენი და შემოუთვალო რუსუდანს: „ცალკე-ცალკე

გზა და გზა ივინი ვლტავდნენ ხალხსა, პირუტყვსა და ძაღლებსაც კი. მათ მოაწიეს ტფილისამდე და გაბრუნდნენ შამქორისაკენ. ლაშა შეება მათ ხუნანს, მაგრამ დამარცხდა. თათრებმა მოხვედეს ალაფი და წავიდნენ თავიანთ ურდოში, რომელიც იყო ბარდავსა და ბელაქანს, სარდვანაც იწიეს ქვეყნის რბევა-ოზრება (იხ. II გამოც. იმავე ისტორიისა, გვ. 1—3).

ვერ მოვერევით თათრებს, შევერთდეთ დეკლარაციას
 ვბრძოთ“. მაგრამ რუსუდანმა იცოდა, რომ ედლინს
 ედლინს საქართველოს გაძლიერების სურვილი კი არა
 ჰქონდა, არამედ აქ მეფობა უნდოდა, ამიტომ უარი
 შეუთვალა. ჯელალედინმა სომხითის რბევა-აოხრობით
 და მამაკაცთა ქლექტით გამოვლო სომხითი და მოადგა
 ტფილისს, რომელიც ფრიად გაემაგრებინა დედოფალს
 და თვითონ იმერეთს წასულიყო. ჯელალედინი ვერ
 აიღებდა ამ ქალაქს, დასძინს შემატიანე, თუ შინა-
 გამცემი არ გამოჩენილიყო. ამ დროს ქალაქში იყო
 სპარსელთა რაზმი, რომელმაც შინა-გამცემლობა იკისრა
 და მტერს ქალაქის კარი გაუღო. ყაენი შემოვიდა
 ქალაქში 9 მაისს 1226 წ. და... დაღწეა შენობანი,
 გაელიტა 100,000-მდე ქრისტიანე ერი (ამათ შორის
 70.000 სული იყო ქალაქის მუდმივი მკვიდრი მოსახ-
 ლე და დანარჩენი სოფლებიდან შემოხიზნული), ჩამო-
 აგდო სიონის გუმბათი, ზედ ტახტი დაადგა და იქილ-
 გან უყურებდა ქალაქის ქუჩა-შუკვებში რუგბრ მომდი-
 ნარე სისხლის ნაკადულებს; ხოლო ეს არ იკმარა დიდმა
 „მეფემ“, სიონის ღვთის-მშობლის ხატი პირაღმა და-
 აგდო ავლაბრის ხიდზედ და რომელი ქრისტიანიც არ
 დააფურთხებდა მას და ფეხით არ გასთელიდა, მას თავს
 აგდებინებდა და მტკვარში ჰყრიდა. ტფილისის განად-
 გურების შემდეგ ყაენმა შეუსია ჯარი კახეთს, ქართლ-
 სა, სამცხესა, ანისსა და ააოხრა. სპარსნიო, ამბობს
 კირაკოსი, არა თუ ტფილისში, არამედ ყველგან სა-
 სირცხოს ტყაუებს სქრიდნენ მამაკაცებს, დედაკაცებს
 აუპატიურებდნენ, ეკლესიებსა და სახლებს ანგრევდნენ,
 ჯვრებსა და ხატებს ლეწავდნენ“ (გვ. 8).

ჯელალედინი საქართველოს აოხრებაში იყო გარ-

თული, რომ შემოესმა, თათრები მოდიანო. იგი წავიდა
 ადარბადაგანს და შემწეობა ითხოვა ხალიფასაგანს. მან
 რომ თათრების სიახლოვემ შეაშინა და ისევ ტფილისი-
 საკენ გამოემართა. რუსუდანმა შეჰკრიბა დიდი ჯარი
 და ტფილისიდან ბოლნისს წარგზავნა და თავს დაასხა
 იქ მდგომარე მტერს. პირველი გამარჯვება ქართვე-
 ლებს დარჩათ, მაგრამ მეორე შებმაზედ იძლივნენ და
 გამოიქცნენ. მტერი შემოვიდა ტფილისს (1229 წ.)
 და რაც გადარჩენოდა შეუმუსრავი, შეჰმუსრა *). გარნა
 მტაცებელს ყვესსაც ფიალი მალე გაეცსო სამსალითა.
 1230 წ. მონგოლებმა ალყა შემოარტყეს განჯას და
 აიღეს 1225 წ., შემდეგ 1226 წლის ზაფხულს შემოე-
 სივნენ საქართველოს. ჯელალი გაიქცა ტფილისიდან
 ყარსისაკენ, მაგრამ მას დაეწივნენ მონგოლნი ბასიანს,
 მისი ჯარი გაიფანტა, იგი მარტო დარჩა და მოკლულ
 იქმნა მწყემსისაგან. თათრები გამობრუნდნენ, მოაოხრეს
 ვალაშკერტი, ხლათი და მოვიდნენ განჯას (1227 წ.) ღ
 დაიპყრეს დარუბანდს აქეთი ქვეყნები: შარვანი, მულანი,
 ყაბალა, ჰერეთ-კახეთი, სომხითი. რუსუდანი ტფილისს
 ვეღარ დადგა და ქუთაისს წავიდა, ხოლო გოქა მუხა-
 ძეს „ამცნო, უკეთუ მოვიდნენ თათარნი, მოსწვი ტფი-
 ლისი, თვინიერ პალატისა და ისანთა, რათა სადგომად
 არღარა იპყრან, ვითარ ხვარაზმელთა“, და მუხაძემაც
 შეასრულა ბრძანება დედოფლისა: მოახლოვდნენ-რა
 თათარნი, „მოსწვა სრულიად ქალაქი და თვით პალატი

*) ხასია ამბობს, რომ ჯელაღღის მაერ შეორედ ტფი-
 ლისის აღებას მახუზა ის თუთ, რომ მის მაერ ტფაღღისს
 გამკედ დაუკნუკულს შერეულ-მულქს ქართველება აუკახუნე-
 ნო (კახუშტი, კვ. 228. შენ. 1).

და ისანნი, და ესრეთ მოოხრდა ქალაქი ტფილისისაჲსა
 თათარნი შემოვიდნენ ქალაქსა და იწყეს მისსა მხრე
 ნება, ხოლო მათი რაზმები, „მსგავსად შკალთა“, მოე-
 დნენ ლიხს აქეთს საქართველოს—კახეთს, ქართლს,
 სომხითს, სამცხეს, ჯაეახეთს, არტანს, კოლას, ტაოს,
 კლარჯეთს, ანისს და დვინს და ნაცარტუტა ააღინეს
 ქვეყანას. გაიგლიტა იმდენი ქრისტიანი, რომ მათი
 მოკლული გვამით გაივსო „ყოველნი ალაგნი: ქალაქ-
 ნი, სოფელნი, ველნი, ტყენი, მთანი და კეენი, თვი-
 ნიერ სიმაგრეთა, და თუ სადამე დაწომილ იყო ასე-
 თი ალაგი, სავსე იყო ტყებითა და გოდებითა“. „მამა-
 დედანი ხედვიდეს მოკლულთა შვილთა და შვილნი
 მამა-დედათა მკვდართა მდებარეთა, სხვანი ძმითა და
 ნათესავთა და დათა თვისთა იავარად წარსხმულთა,
 ცოლთა და შვილთა და ყოველსა სიმდიდრესა მათსა
 წინაშე მათსა განბნეულსა. ესეოდენნი ზარნი იქმნეს
 თათართაგან, რომელ უმრავლესნი ქართველნი ციხეთა
 და მაგართა ადგილთა დაუტეობდეს და შეივლტოდეს
 ყოველნივე კავკასიად, მთიულეთს“ და სხ. ამისთანა
 ყოფამ სრულიად დაარღვია საქართველოს ერთობა:
 რუსუდანი იმერეთს გამაგრდა, „ძლიერნი ერისთავთა
 ერისთავნი“ (ამერეთისანი) ცალკე-ცალკე განდგნენ და
 ანუ სრულიად მოოხრდნენ: შველასა და შეწევნას არ-
 საიდგან მოელოდნენ, რადგან საქართველოს გარეშემო
 თათრებს ეკირათ და თვით ბიზანტიასაც ფრიად უჭირ-
 და, ვინაიდგან მთელს მცირე აზიას გაუბატონდა სულ-
 ტანი ყიასდინ, ქმარი თამარისა, რუსუდანის ასულისა,
 რომელიც დღე-დღეზე მოელოდა თათართა თავს-დასხ-
 მას. საქართველოს სახსნელად და კირთა საღბინებლად
 ერთილა საღსარი იყო დაშთენილი—შერიგება და და-

ზავება თათრებთან. ეს ზავი კიდევ შეიკრა. რუსულად
ნის ძე დავითი, მონგოლთაგან ნარინად (სეფიანისადა)
წოდებული, გამოცხადებულ იქმნა მეფედ საქართვე-
ლოისა, და მიეცა მას ტფილისი და სამშვილდე. რუ-
სუდანი ჩამობრძანდა ტფილისს, მიეგებნენ მას წარჩი-
ნებულნი მისნი და - ესრეთ კვალად ეგო სრული სამე-
ფოა ბრძანებასა ქვეშე რუსუდან დედოფლისა“.

გარნა რუსუდანის ხელმწიფობაში იყო მხოლოდ
აზრდილი მეფობისა, ვინაიდან ქვეყანას ჰმართავდნენ
და განაგებდნენ თათართა ნოინნი, განჯას დაბანაკე-
ბულნი. რუსუდანის ძე დავითი ნოინებმა წარგზავნეს
ყარაყარუმს მანგუყაენის წინაშე, რათა სამეფო იერ-
ლაცი (სიგელი) მიეღო მისგან. რუსუდანის ასული
თამარი ჰმრის ძალმომრეობითა და გვემით იძულებულ
იქმნა გათათრებულიყო. რუსუდანის ძმის წული დავითი
ყიასდინ სულტანს ჩაეგდო ორმოში და უკვე ხუთის
წლის განმავლობაში მზის სინათლე არ ენახა. უნუგე-
შოდ დარჩენილი დედოფალი „ნალელითა და ტირი-
ლითა მწარედ იღეოდა“. იგი დასწეულდა და გარდა-
იცვალა ტფილისს, საიდგანაც მისი გვამი წაასვენეს
გელათს და დაკრძალეს სამარხსა „მამათა მათთა“.

უმეფოდ და უნუგეშოდ დარჩნენ ქართველნი.
აღარ იცოდნენ, რა ექმნათ. „თვითოეული თავადი თავ-
ვისა თვისისათვის გააგებდა და ზრუნვიდა, თვითოეუ-
ლი მთავარი ერთსა რომელსამე ნიინს (თათართა ბეგ-

ლარბეგს) მიემხრო. ამასთან ნოინებმა გაჰყვეს საქართველო
 ველო და დანიშნეს „ბევრის“ (10,000) მთავარნი
 ეგარსლან ბაკურციხელს მიათვალეს ლაშქარი კახეთ-
 პერთისა, კამპერიანისა ტფილისიდან შამახიმდე,
 გრიგოლ სურამელს ქართლი, გამრეკელსა თორელს
 | ჯავახეთი და სამცხე არზრუმამდე, კოტნე დადიანსა
 და რაქის ერისთავს „ყოველი იმერი სამეფო“, ვარამ
 გაგელს სომხითი. ამის შემდეგ ნოინებმა წაახეს ქარ-
 თველნი და თათარნი და წავიდნენ აღმუთის დასაპყ-
 რობად. ეს ომი შვიდს წელს გაგრძელდა. ამასობაში
 ზემორებსენებული ეგარსლან, „კაცი საკვირველი და
 მხედრობისა კოდნითა აღსავსე, ესრეთ განდიდნა, კნინ-
 ლა და მეფობისა სახელისა დებადმდე, და ყოველი ქარ-
 თველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა ჰმორილებდეს,
 ვითარცა მეფესა და თვით ყოველნი მთავარნიცა და
 დიდი და პატროსანი შანშე მანდატურთ-უხუცესი და
 ვარამ გაგელი“.

შამს მყოფ თურქმანთ შეიტყეს რა ქართველთა
 ჯარის წასვლა აღმუის და უმეფოდ დარჩენა საქართვე-
 ლოს, 60,000 მეომრით შემოესივნენ ვალაშქარს და
 იწყეს მისი რბევა-ობრება. მანდატურთ უხუცესმა შან-
 შემ შეჰკრიბა 30,000 მეომარი, დაეცა მტრებს, სძლია,
 და განაბნია. ეს ომი ის იყო გათავდა, რომ სამეცხეთოს

შემოესია ეზინკის სულტანი ურიცხვის ლეშქრით მოვიდა ბანას, შემოესია ოლთისს. შავშელნი ჯნი, კოლა-არტანელნი და ციხისჯვარელი და სამცხის სპასალარი ყვარყვარე 10,000 მეომრით შეებნენ მტერს და სახელოვანად გაიმარჯვეს. (ამ სახელოვანს ომს უწოდეს „ბანის ჯვარი“).

ქვეყნის გაქირებას ბოლო აღარ უჩანდა. ამ შფოთით აღსავეს დროს ქართველთა მთავარნი შეითქვენ, შეიყარნენ კოხტის-თავს (ჯავახეთში), და მოინდომეს სამშობლოს განთავისუფლება. ეს მთავარნი იყვნენ: შანშე ჯაყელი (ყვარყვარე სპასალარის მამა), ევარს-ლან, კოტნე დადიანი, ვარამ გაგელი, ყვარყვარე, შოთა—კუპრო, თორელი გამრეკელი, სარგის თმოგველი, ამერნი და იმერნი. გარნა ნოინებმა შეიტყეს და შეიპყრეს შეთქმულნი, ხოლო ამათ თავი იმართლეს ცრუ ჩვენებით: „ჩვენ ამაღ შევიყარენით, რომ განვაგოთ თქვენი ხარკო“. მათაც შეიწყნარეს ესრეთი განმარტება და განათავისუფლეს შეპყრობილნი.

მოთავე ქართველებმა საკიროდ დაინახეს მოცვენათ ლაშას ძე დავითი და მეფედ დაესვათ. ამიტომ ქარმალან ნოინს მოახსენეს: ნარინ დავითი წარგიგზავნიათ ყარაყურუმს, დედოფალი რუსუდან გარდაგვეცვალა, უმეფოდ დაეშით, ერთურთს ავეშაღენით და, ვეკობთ, რომ ეისმე დავემორჩილოთ, თუ არა ჩვენთა მეფეთა შთამომავალს. ხოლო ლაშას ძე დავითი პატიმრად ჰყავს სულტანსა ყიასდინს. გთხოვთ იგი გამოიხსნათ და გაამეფოთ ჩვენზედა“. ქარმალანმა შეუსრულა თხოვნა. შკიდს წელიწადს ჯურღმულს მწყედელი დავით სოსლანი მოიყვანეს საქართველოს; მას სიხარუ-

ლით მიეგებნენ ყოველნი, გარდა ეგარსლან ^{გეგეტი} ხელისა. ნოინებმა დავითს ვერ დაუმტკიცეს ^{მეფე} წარგზავნეს მანგუ ყაენის წინაშე ყარაყურუმს, საცა იგი, ნარინ დავითთან ერთად, დაშთა მ წელიწადს, ხოლო საქართველოში მანგუმ 60,000 მეომრით გამოგზავნა ყაენად თვისი შვილი ულო. აღარბადაგანს მას გამოეცხადნენ ყველა ნოინები და ეგარსლანი, რომელსა უკვე „უმეტეს მეფისა მორჩილებდენ ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი“.

მალე მანგუ ყაენი მოკვდა და ყარაყურუმს გახელმწიფდა მისი შვილი ყუბულ-ყაენი, რომელმაც ორთავე დავითები გამოუგზავნა ულუ-ყაენს და შემოუთვალა, რომელსაც გნებავს, იმას მიეცი საქართველოს მეფობა და გინდ ორივენი გაამეფეო. ულომ უკანასკნელი არჩია, მეფობა დაუმტკიცა მათ და წარმოგზავნა ქართლს. იმერნი ჭამერნი მიეგებნენ მათ აღტალს, თაყვანი სცეს, მოიყვანეს და დასვეს იგინი „ტახტსა მამათა მათთასა ტფილისს“. მეფენი ძმურად ეპყრობოდნენ ერთმანეთს, მსახურებდენ ულო-ყაენს და ხარკს აღღვედნენ მას. მეფეთა შორის უპირატესობა დავით სოსლანს ეკუთვნოდა; პირველად იმისთვის, რომ იგი იყო ლაშას ძე და მეორეთ იმიტომ, რომ იგი დავით ნარინზე უზუსესი იყო. ულუ ყაენს უფრო უყვარდა სოსლან დავითი, რომელიც ქართველთა ჯარით აღმუთს წარგზავნა. ნარინ დავითი ყაენმა დაიბარა ბარდავს, მაგრამ იგი გაიქცა იმერეთს, სადაც სიხარულით მიიღეს და გაამეფეს ქუთაისს.

თუმცა ტფილისი უმეფოდ დარჩა, მაგრამ იგი ამ დროს ძლიერ გადიდდა და გამშენდა. დავით მეფე რომ სალაშქროდ წავიდა, აქ დასტოვა „განმედე“ სა-

მეფოსისა და სახლისა თვისისა ჯიქური, რომელმაც
 ისანს ააშენა სამეფო პალატი „განგებითა დიდითა“
 ამის გამგეობის ქაშს „სრულიად სამეფოსა შინა მპარა-
 ვი და აუზაკი არა იპოვებოდა და თუ სადა გამოჩნ-
 დის, ძელსა ჩამოჰკიდებინა. ამანვე „შეცის ბუნება“ კა-
 ცნი—ფხოველნი „მოარკე და მეჯორე“ ჰყვნა.

აღმუთის ღაშქრობა დასრულდა ბრწყინვალე გა-
 მარჯვებით. ქართველთა და თათართაგან შემუსრვილ
 იქმნა მტერი და მთელი აუარებელი სიმდიდრე მოალა-
 ფებულ იქმნა. ქართველნი მეფითურთ დაბრუნდნენ
 ტფილისს. ყარაყურუმის ყაენის ბრძანებით ამ დროს
 მოვიდა არღუნნი და მჰიმე ხარკი შეაწერა საქართვე-
 ლოს და ამასთან დაკით სოსლანის სამეფოს შეაწერა
 ღაშქარში გამოსაყვანად „ცრასა გლეხსა სრულია
 მიწისა მქონებელსა ერთი ღაშქარს წარმაველი“, და ამ
 ანგარიშით გამოწნდა, რომ მეფეს საღაშქროდ უნდა
 გამოეყვანა 90,000 მგომარი. არღუნმა ხარკის მოსაბ-
 ვეჟად ტფილისში დასტოვა სპარსელი ხოჯა-აზიზი, კაცი
 უდიერი, და „განაწესა: რაცა განისყიდებოდეს ტფი-
 ლისსა ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ აიღე-
 ბოდეს“. ხოჯა-აზიზი უფროდ ერთგულად ასრულებდა
 არღუნის ბრძანებას და თვით მეფესაც ხარკს ახდევინ-
 ებდა: „თუ სამხარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინა კრა-
 ვი ისყიდებოდა, მასზედაცა ხორაჯა წაუღებინა, რომელსა
 იგი ტადმად უწოდდეს“, დასქენს მემბატანე. ესრეთი
 შევიწროება მეფემ ველარ მოითბინა და განიგულა გან-
 დგომოდა თათრებს. ამ დროს ყაენმა დაკით მეფე და-
 იბარა საღაშქროდ ეგვიპტის სულტნის წინააღმდეგ.
 მეფე წავიდა ჯავახეთს და იქ გამოაცხადა თვისი გან-
 დგომა; მას მიემხრნენ იქაურნი ქართველნი. ულომ

დაამარცხა ეგვიპტის სულთანი და მოვიდა ყარაბაღში და აქედგან შეუსია რაზმი საქართველოს. განვლეს ტფილისი, წავიდნენ და შეებნენ ქართველებს. მეფე დაამარცხდა და წავიდა შავშეთსა და კლარჯეთს და იქიდგან ქუთაისს. ნარინ დავითმა სიხარულით მიიღო იგი. მეფეები მორიგდნენ და შუაზედ გაიყვეს საქართველო და აგრეთვე გაიყვეს: „საქურქლენი ორად, ტფილისი ორად, ქუთაისი ორად, თავად-ერისთავნი ორად, და ესე ვირე ნიკოფსიიიდგან დარუბანდამდე“. ულუ-ყაენმა შემოირიგა მეფე დავითი და მისცა მას ტფილისი და ხოჯა აზიზიკ ხელში ჩაუგდო. მეფე მოვიდა ტფილისს და შეირთო ცოლად კორმაღან ნოინის ასული ესუქან.

ამ დროს საქართველოში მოვიდნენ (დარუბანდის კარით) ორნი დედაკაცნი—ლიმ და აჩავ და თან მოიყვანეს მრავალნი თავადნი და აგრეთვე მცირე წლოვანნი შეილნი—ფარეჯან და ბაყათარ ოსნი. მეფემ ესენი დაასახლა ზოგი ქალაქ ტფილისში, ზოგი დმანისს და ზოგი ჟინვანს.

ულო რომ მოკვდა, გაყენდა მისი ძე აბაღა. მას შემოებრძოლა ბერქა-ყაენი დარუბანდისა. მან გადმოვლო შირვანი, კახეთ-ჰერეთი და მოვიდა ტფილისამდე, ააოხრა ქვეყანა და დადგა გარესჯის მთებში. აქ დასნეულდა და დაბრუნდა.

დავით სოსლანის უფროსს შეილს ერქვა გიორგი. იგი იყო ფრიად კეთილი, მწე და აზოვანი. 18 წლისა რომ შეიქმნა, დასნეულდა და აღესრულა. გვამი მისი დაასვენეს სიონის ტაძარში, დაიტირეს მოქალაქეებმა და სამეფო სახლობამ და მერე წაასვენეს ღდასაფლავეს მცხეთას. ეს მწუხარება მეფემ ვერ აიტანა და მალე

თვითონაც გარდაიცვალა (1270 წ.) გამეფდა მისი ძე დიმიტრი, თავდადებულად წოდებული, უხვი ლე. მან განამშვიდნა და დაამშვიდა ქალაქი ტფილისი. მემატრიანე ამბობს, რომ მეფესა „ჩვეულებაჲ აქტნდა: ალილის საფასე და აღდგის ღამე, და მოვლის ქალაქი და მოიხილნის გლახაკნი, დაკრდომილნი და ოზონნი და თვისითა კელითა მისცემდის ყოველთა“. მეფემ სასახლეში, ისანს ააშენა მონასტერი—მეტეხთა ღვთისმშობლისა და შეამკო. შემდეგ ტრაპიზონის იმპერატორის ასული მოიყვანა ტფილისს და შეირთო ცოლად, ხოლო თვისი და თამარი მიათხოვა არღუნის შვილს. საქართველოში პურისა და ღვინის მოსავალი დიდი იყო და ქალაქში უხვობა და სიიაფე ყოველისავე. გარნა სიხარული ხალხს გაუმწარა საშინელმა მიწის ძვრამ, რომელმაც დააქცია საყდარნი, მონასტერნი, ციხენი, სახლნი, კლდენი დაიშალნენ, „მიწა განიპო და წყალი, შგავსი კუპრისა, აღმოიჭრა; ხენი მალაღნი დაეცნიან და ირყეოდნიან“. დაიქცა აწყვერის საყდარი და მცხეთის ტაძარი. სამცხეს მოსწყდა ურიცხვი სული. ჯლოვა და ზარი იდგა ყოველგან.

აბაღა ყაენმა თათართა და ქართველთა ლაშქარი მეფე დიმიტრიტურთ წარგზავნა ვგვიპტეს დასაპყრობად. აქ ისეთი სიკმირე და ძლევა-მოსილობა გამოიჩინეს ქართველებმა და უმეტეს მათმა სარდალმა დიმიტრი მეფემ, რომ განაკვირეს არა თუ მოწინააღმდეგე მტერნი, არამედ თვით მოკავშირე თათარნიც. როცა ლაშქრობიდან დაბრუნდნენ, თათრებმა აბაღა ყაენს მოახსენეს, რომ მეფე დიმიტრი „თენგარამეთუ ქაურ-ქურბაჲ, ბულარმეთუ ბუიორლაჯი“, რომელიც მონგო-

ლთა ერთ ნიშნავს: „ვისა ღმერთი გრგვინვიდეს, ვეფუძნა აქლემი ბულრობდეს“.

საქართველოს

აბალას შემდეგ გაყვენდა მისი შვილი არლუნი. მას განუდგა ბულა, რომელსაც მიემარნენ სხვა-და-სხვა ნოინები. არლუნმა მტერნი დაამარცხა და გაეღიტა მოწინააღმდეგე ნოინებიც. მეფე დიმიტრისაც მოლა-ლატეობა შემოსწამა და დაიბარა ურდოს. დიმიტრი ფრიად დაღონდა. მოუწოდა ტფილისს მოწინავე ქართველთ და ითათბირა მათთან: „მე შემიძლიან, ეუბნებოდა კრებას მეფე, წავიდუ მთიულეთს და თავი ვიხსნა განძენებულ მტრისაგან. გარნა ამას არ ვიზამ, რადგან თუ გავიქცევი, სამეფოს ამიოხრებს. დეე, დავილუპო მე და არა მთელი საყვარელი ჩემი სამეფო. თავს ვდებ სამშობლოს სადღეგრძელოდ“. მსმენელნი ტიროდნენ. აბრაამ კათალიკოზმა და ეპისკოპოსებმა დალოცეს მეფე, შეავედრეს ღმერთს და გაისტუმრეს. ყაენი მრისხანედ დაუხვდა მეფეს. გააძარცვინა იგი და საპრობილიეში ჩააგდო. ხოლო თავისი კაცი გამოგზავნა ქალაქს, ააწერინა მეფის ქონება და წააღებინა ურდოში. მეფის სიმდიდრე იყო უთვალავი, უამრავი. ამის შემდეგ მეფე გამოაყვანინა საპრობილიდგან, აცემინა არგნითა და გადასცა ჯალათებს, რომელთაც წარჰკვეთეს თავი (1289 წ. 12 მარტს). მეფის გვამი ქართველებმა გამოისყიდეს, იმ დროს იქ მყოფ ტფილისის მოვაჭრეებს გამოატანეს. იგი დამარხეს მცხეთას და შეირაცხა წმიდათა შორის.

1289 წ.—1318 წლამდე მეფობდნენ ვახტანგი II, დავით VI, გიორგი და ვახტანგ III. ამ დროს მონგოლებმა ისე გააოხრეს ტფილისი და ამერეთი, რომ დაუნგრეველი შენობა აღარ დარჩა, აღარსად იყო თესვა,

გახშირდა სურა და ხოცვა. ქვეყანას მოეცლინა ისეთი შიმშილი, რომ „მძორსა არა წმინდასა ურდელად დასდეს. სავსე იყვნეს უბანნი, ფოლორცნი, ვხანი, მინდორნი, ქალაქნი და სოფელნი მკვდრებითა; ყრმანი მკვრდთა დედათა ძუძუთა ლეშეთა წოვდიან“.

ეს ვაება დასრულდა გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში (1318—1346 წ.). ასი წელიწადი იყო, რაც თათარნი ფლობდნენ საქართველოს (ამერეთს, იმერეთი თავისუფალი იყო მათგან). ამ დროს განმავლობაში საქართველოში მყოფნი მონგოლნი თანდათან დასუსტდნენ, გახრწნეს თვის შორის ერთურობის სიმტკიცე, დაარღვიეს ერთობა, ნოინები და ყაენები ერთუროს გადაეკიდნენ და გადაემტერნენ. ასრე, ამ ბარბაროსებმა თვითვე მოამზადეს ნიადაგი თვისის დამარცხებისა და დაღუპვისა. ოღონდ საჭირო იყო საქართველოს გამოსჩენოდა ნიკიერი და შემშაერთებელი მეფე, რომ მტერნი შემუსრვილ-იყვნენ და ჩაცვივნულ-იყვნენ იმ თხრილში, რომელსაც იგინი ერთუროსა და დამონებულ ერთ უთხრიდნენ. ესრეთი მეფეც მოეცლინა საქრისტიანოს. და ეს იყო დიმიტრი თავდადებულის შვილი გიორგი, ბექას ასულის ნათელასაგან დაბნელებულ საქართველოს გასანათებლად შობილი.

ნოინებმა რომ მოჰკლეს მუსაილყაენი და თვისთაად განდგნენ, გიორგი ბრწყინვალემ შემოიკრიბა ლაშქარი, შემუსრა თათართა ძლიერება და გარეკა იგინი საქართველოდგან. მოიწვია საქართველოს დიდებულნი ცივის მთაზედ ურწინი გაყლიტა და მათ მაგიერ ერთგულნი კაცნი განამწესა. შემდეგ დაიპყრა რანი, შირვანი, დარუბანდი, ოსეთი, იმერეთ-აფხაზეთი, სამცხე-კლარჯეთი, სომხითი; მოიყვანა მთიულთა ჰაეროვანნი კაცნი ტფილისს და შეუდგინა მათ სამართალი. ასრე, გიორ-

გი შეფუძნა „სიბრძნე-გონიერებითა თვისითა დაფარულად“ ივერია კვალად შემოიკრიბნა და დაიმონნა, ^{სიკონი} დაიფარა დაფით აღმაშენებელმან, განავსნა და აღაშენნა ქვეყანანი, სჯული და სამოქალაქო წესნი განაბრწყინვა, ეკლესიანი დარღვეულნი აღაშენნა, განაახლნა, რანი, შირვანი და მოკაკანი მოხარკე ჰყო თუიად“. დიდებული შეფუ გიორგი გარდაიკვალა ტფილისს (1346 წ.).

მონგოლების საქართველოდგან გარეკის შემდეგ გავიდა 60 წელიწადი და ქალაქი ტფილისი, გამშვენებული და განდიდებული შეფუების მიერ, ისევ გაანადგურა ცნობილმა ლანგ-თემურმა. ამ „მხეცის ბუნება“ კაცის მძინვარებას საქართველოში გვიხასიათებს მისი ცხოვრება.

„ქართლ. ცხ.“ თქმით თემური გვარტომობით იყო ჩინციზი სამარყანელი. ჩინგიზთა გვარი შთამომავალი იყო ერთის მდიდარ ქალის—ინციზისა*), რომელიც უქმროდ და დაუწინდავად მიღგომილ იქნა და შვა ძე თემური. მამა ახლად შობილისა იყო სული ბნელისა.

გიბბონის სიტყვით, **) თემური დაიბადა სამარყანდის ახლო მდებარე სოფელს ზებზარს; იგი იყო ბერლარის გვარისა; მისი წინაპარი ყარაშარ ნეკიანი იყო ჩალათაის ვეზირად. იგინი დაუნათესავდნენ მონგოლთა იმპერატორებს ***). ზებზიბარს მათ ჰყვანდათ

*) ჩინ-ყაზა, ე. ა. ჩინკლა ქალა.

**) Эд Гиббонъ. Исторія науки и разрушенія римской имперіи, ч. VII, гл. 170 და სვ.

***) ყარაყურუმას უკენნა: ჩანგისა, აქრავა (აქონთან), ქუქ, მანკუ, უბუღ; საქართველო-საბერძნეთას უკენნა: უღო,

„თუმანი“ (10,000 ლაშქარი). თემური დაიპყრო მონღოლთა დროს (1335 წ., ე. ი. 11-ის წლით აღრე ბრწყინვალის გარდაცვალებისა), როდესაც მონღოლთა იმპერია აირია, ჩალათაის შთამოგება მოისპო, ემირებმა იწყეს განცალკევება და როდესაც უაშგარის ხანები გეტებითა და ყალმუხებით შემოესივნენ მონღოლიას. თემური ჯერ თორმეტი წლისა იყო, რომ საომრად გამოვიდა, 25 წლისა იყო, რომ შემუსრა გეტები. გარნა მცირე ბრძოლაში შტრებმა გაიმარჯვეს, თემური 7 კაცით გაიქცა და 60 დღის განმავლობაში დაწანწალებდა უდაბნოებში. გეტებმა აიკლეს და შეაძრწუნეს მისი სამშობლო. მან ველარ მოითმინა უდაბნოში ყოფნა და სამშობლოში დაბრუნდა. მას მიემხრნენ მოგვარტომე ერნი. თემურმა დაამარცხა შტრები და გარეკა. 34 წლისა იყო თემური, რომ შთელი ერის „ყურულთამ“ (კრებამ) იგი გამოაცხადა მონღოლთა იმპერატორად (1370 წელს).

იმავე გიბზონის სიტყვით *) თემურმა დაიპყრა ქარიზი, ყანდაარი, სპარსეთი ოქსიდვან ტვიგროსის მდინარემდე და სპარსეთის სრუტემდე. შირვანისა და აღბანიის მფლობელმა (საქართველოს მეფემ) მას თავი დაუქრა და მიართვა ფარჩეული, ცხენები და ძვირფასი ქვები. მან დაამარცხა ედესის თურქმანნი, რომელნიც თავყანს სკემდენ შავს ვერძს. ქრისტიანე ქართველებმა უარჰყვეს მაჰმადიანობა და ბატონობა თემურისა. თე-

ქე მანკუ ეახნას, აბაღა უღუს ქე, აჰმაღა აბაღას ძმა, არღუნ აბაღას ქე, ქედთუქონ, არღუნას ძმა, ყაზან არღუნას ქე, ხარბანდა, უღ ჯათ სულტანი და მუსათი ეახნა.

*) იქვე, გვ. 178

მურმა სამ გზის ილაშქრა ამ ქვეყანაში და ეს ლაშქრობა ქართველობაზედ მას ჩაუთვალეს (საღვთო ომად). მფლობელი ტფილისისა შეიქმნა მის მოკავშირედ და მეგობრად. დაპყრობილ იქმნა აგრეთვე ყიბჩაღეთი. ამ ქვეყნის მთავარი თოხთამიში ჩრდილოეთ მონგოლიის მფლობელად დასვა (1390-1396 წ.). ამ თოხთამიშმა უღალატა მას, შეჰყარა მხედრობანი ბოლგარიისა, ჩერქეზებისა და რუსეთისა და 90,000 კაცით შეესია შუაგულ მონგოლიის და გადასწვა თემურის სასახლეები. გარნა თემურმა სძლია მას, მივიდა ყიბჩაღეთს, დაიპყრა ეს ქვეყანა და რუსეთი, გადასწვა აზოვი, სერად და აშტახ რანი. 1398-1399 წელს მან დაიპყრა ინდოეთი და დაიბანაკა მდ. განგეს ნაპირზედ. აქ დეკანისას მიიღო ცნობა შესახებ ქართველებისა და ანატოლიის ერთა აჯანყებისა. ინდოეთი დაბარკა, დაბრუნდა სამარკანდს, შეჰყარა ლაშქარი უთვალავი, უამრავი, წამოვიდა დასავლეთისკენ და პირველად ქართველთა ქრისტიანებს დაეცა. ხოლო ქართველების ძალა, აქაური შეუვალი მთები იყო და მაგარი ციხეები. თუმცა ზამთარი იყო, გარნა ყველა დაბრკოლებანი გადალახა თემურის სიმანება და რიხიანობამ. ქართველები დაემორჩილნენ მას (1398 წ.) და აღუთქვეს: ზოგმა ხარკის ღლევა და ზოგმა ყურანის რწმენა, გარნა არა მცირედმა ნაწილმა სჯულის ღალატს წამებით სიკვდილი არა. საქართველოს მთებიდგან რომ ჩამოადიოდა თემური, ოსმალთა სულთნის ბაიაზეთის ელნი გამოეცხადნენ, გარნა ამ ელჩობიდგან არა გამოვიდა რა, და ორის წლის შემდეგ (1400 წ.) შეიზნენ თემური და ბაიაზეთი, რომელთაჲს პირველს თავის სწორი და დარი არავინ მიაჩნდა დედამიწაზე. ხოლო მეორე დარწმუნე-

ბული იყო, რომ მასზე ძლიერი ხელმწიფე არსად იყო. თემური შეესია მცირე აზიას, აიღო ქალაქი ბაქალაქი (ბასტია) და ცოცხლად დაამარხებინა 4,000 სომეხი. აქედგან ჩავლო ასურეთი, აიღო აღებპო, რომელიც მოიწერა აღამიანთა სისხლით. კ'ტთა მოკვეთილ თავებისაგან თემურმა ააგებინა მალალი გოდლები და კოშკე'ი. ასრე იქცეოდა იგი ყველგან. მანვე დედამიწასთან გაასწორა დამასკი და ხარკად დაადო 10,000,000 ოქრო. შემდეგ აიღო ბაღდადი და ააგო გოდოლი 90,000 კაცის მოკრილ თავებით. აქედგან იგი ხელახლა შევიდა საქართველოში და მერე 800,000 მეომრით თავა დაესხა ბაიანეთს, რომელსაც ჰყვანდა 400,000 მებრძოლი და ამას გარდა 40,000 იენგიჩარი და 20,000 ევროპელი. თემურმა დაღეწა და მტკრად აქცია მტრის ძლიერება, შეიპყრო ბაიანეთი და ვალიაში ჩასო, ხოლო მთელი მისი ბარგი-ბარხანა და აჟარებელი სიმდიდრე ხელთ იგდო. თემურის შვილი-შვილმა მაჰმედმა დაიპყრა მთელი შარე აზია ზღვამდე. ამ ამბავმა თავზარი დასცა ევროპასა, აზიასა და აფრიკას. თემურმა განიზრახა დაეპყრო მთელი ევროპა, რომლის ხელმწიფენი ძრწოდენ შიშით და მოციქულს-მოციქულზე უგზავნიდნენ თემურს და სთხოვდნენ შეწყალებასა და ხარკის აღებით დაკმაყოფილებას. თემური კი არა ჩქარობდა. მისი სურვილი იყო დაეკირა მთელი აფრიკა, გიბრალტარის სრუტით გადასულიყო ევროპას, დაემონავა იგი და რუქვითით შინ დაბრუნებულიყო. გარნა ეს ლაშქრობა არ მოხერხდა. ეგვიპტის სულთანნი მოწინააღმდეგეობით დაემორჩილა თემურს, გამოუგზავნა სირაქლეშები და მრ. ძღვენი, აღუთქვა ხარკის ძღვევა, მგითეშეში ლოცვა მის სადღეგრძელოდ და ფულის კრა მისის

სახელის ზედ-აღნიშნვით. ევროპის მაგიერ მან ლაშქარი წარგზავნა ჩინეთის დასაპყრობად, აიბარგა, შეეკრდა საქართველოში, დააბოლოვა მისი დაპყრობა, იწამთრა არეზის ნაპირას და სპარსეთით შინ დაბრუნდა და გარდაიკვალა 70 წლისა 1405 წელს. ასრეა გიბზონით.

აი, ასეთ ძლიერ ხელმწიფისათვის პასუხი უნდა გაეცა მონგოლთა წინანდელ ყაენებისაგან ახლად განთავისუფლებულ საქართველოს, ახლად-შეკავშირებულ შეერთებულ ქვეყანას; ჯერ ისევ სუსტს საქართველოს უნდა ებრძოლა ლანგ-თემურთან 17 წლის განმავლობაში (1586-1403 წ.). მწარე იყო ეს სასმელი, გარნა, სხვებთან ერთად, უნდა შეეცვათ მისგან ქართველებსაც. აქ საჭიროა ჩვენი მატეიანის სიტყვა დავუტოვოთ.

სპარსეთის დაპყრობის შემდეგ თემურმა გამოსწია საქართველოსკენ, შემოვიდა სომხითს, მოსრა ერი, დაანგრია სიმაგრენი, მადგა ყარს (ყარსს), დაანგრია იგი და იქ დაიბანა ყა საზამთროდ. ზოლო ზამთარი იყო ფრიად უინვიანი. ამ დროს საქართველოში მეფობდა გიორგი ბრწყინვალის შვილი-შვილი ბაგრატ V (1360-1395). სამცხის ათაბაგი ბექა, შილველი თემურის ძლიერებისა, განუღვა ბაგრატს, გამოეცხადა თემურს და მორჩილობა აღუთქვა. თემურმა დააჯილდოვა იგი, უკანვე დააბრუნა და უბრძანა, მესხნი ამიერიდგან აღარ ემორჩილებოდნენ ბაგრატსო. ასევე განდგა ვირშელი შურდიას-შვილი, რომელიც ეახლა თემურს და წამოუჭლვა მის. ამის გამგონე მეფემ იმერეთს გაგზავნა თვისი შვილი გიორგი, რათა იქაც არ განდგომილიყვნენ. ზოლო თვითონ შეუღვა მცირე კოშკების მაგრებას და

ხალხის დახიზნვას. თვითონ კოლ-შვილით ეჭვგარეშად
 ტფილისს და გაამაგრა იგი. ერისთავი ვირშელის შვილი
 დიას-შვილი და კათალიკოზი ელიას შვეიდნენ ბებუშის
 ციხეში „დედაწულითა, ჯოგითა, ცხვრითა, ყოვლითა
 საყდრის შეილითურთ და ხიზნითა“. თემურს ეგონა,
 ბაგრატიც გამომეცხადება და დამემორჩილებო. რა
 სცნა მისი გამაგრება, განძინდა „მძლავრი იგი ზევი
 და ამპარტავანი“. მოვიდა და გარემოადგა ტფილისს
 და თვის სპასპეტებსა და სპასალარებს უბრძანა ბრძო-
 ლა ძლიერი და თავის გაწირვა. მეფეს თან-ჰყვა რჩეუ-
 ლი ქაბუკები, თუმცაღა მრავალნი თავადნი წინადვე
 თავთავიანთ ციხეებში გამაგრებულიყვნენ და მეფეს არ
 ახლდენ. მეფე შეიჭურვა ჯაჭვ-ჭურითა და გამოვიდა
 ქალაქ გარედ და შეუტია მტრებსა ისე, ვითარცა „მიე-
 ტვეების გავაზი გუნდსა წეროთასა და ვითარცა ლომი
 მროწეულსა ზროხათასა“. შეიქმნა ომი სასტიკი, მოს-
 წყდა მრავალი თათარი, გარნა თემურს ძრა ვერ აქნე-
 ვინეს, რადგან მტერს ჰყვანდა ურიცხვი ლაშქარი.
 ქართველნი დაილაღნენ და ტფილისის ციხეში შემობ-
 რუნდნენ. ასრე იბრძოდნენ ექვსი თვე. გაძნელდა ცი-
 ხის აღება. დიდი იმპერატორი იხერხებოდა ჯავრითა.
 ბევრის ფიქრისა და ძიების შემდეგ მან უბრძანა, თათ-
 რებს გაეკეთებინათ რკინის ჩელტები (ლასტები) და
 ჩელტებ აფარებულებს იერიში მიეტანათ ქალაქზე.
 თათრებმა ასრე ჰქმნეს. ქართველებმა ვერა გააწყეს-რა.
 თათრები შეცვივდნენ ქალაქში და თავარ ჰყვეს ციხეში
 მყოფნი, რომელნიმე მოსრეს, რომელნიმე დაატყვევეს
 და მათ შორის მეფეცა და მისი მეუღლე ანნაც, ასუ-
 ლი ტრაპიზონის იმპერატორის მანუელ III-ისა. მეფე-
 დედოფლის შეპყრობისა გამო თემური ფეხზე აღარ

იღგა, მის სიხარულს საზღვარი აღარა ჰქონდა. მუდმივად
 აიძულებდა იგი მიეღო მაჰმადიანობა. მეფეც და მისი
 ილდა, მხოლოდ გარეგნობით. თემურმა ქალაქში თავის
 ჯარი ჩააყენა და თვითონ წავიდა ყარაიას ხანადიროდ.
 მეფე-დედოფალიც თან ახლდენ. ნადირობა-განცხრო-
 მის შემდეგ წავიდა ყარაბაღს და იქიდან გამოგზავნა
 სპასალარი და უბრძანა დაერღვია ეკლესია-შენობანი,
 გადაეხუა დაბანი და სოფელნი. სპასალარიც მოვიდა
 (1393 წ.) და მოიცვა ტფილისი და გარემო მისი.
 მტერნი არ ინდობდენ ყრმებს, დედებს, მოხუცებულებს
 და სამღვდლოთა დასს. ანგრევდნენ ტაძრებს და ცი-
 ხეებს. სწვიდნენ მღვდლებს. ამავე დროს გაძარცვეს
 მცხეთის სვეტი-ცხოველი და მერე დაანგრის სრულიად
 ზღუდე პალატებითურთ; შემდეგ დაბრუნდნენ და გზა-
 გზა გადაბუგეს ყოველივე, რაც შეხვდათ. აგრეთვე
 დასწვეს ქვაბთახევის მონასტერი. აქ იმალებოდნენ შრა-
 ვალნი ქრისტიანენი, ბერნი და მონაზონნი. ივინი
 გამოიყვანეს, ეგვნები დაჰკიდეს და აცეკვეს (ამ დროს
 ერთმა დედაბერმა წამოიძახა: „ეჲ ჩვენს დედაბრობასა,
 ეს რა გვეღარუნებინა!“), შემდეგ შერევეს ტაძარში
 და ცეცხლი წაუკიდეს. აქედან წვითა, ტყვენივითა და
 ობრებით ჩიარეს და მივიდნენ რუისს, დაანგრის ცი-
 ხენი, გოდოლნი და სიმაგრენი და ძირიანად აღმოგზერეს
 რუისის ეკლესია. გაანადგურეს-რა ქართლი, აქლა-
 კახეთს შეესივნენ, შემუსრეს, მოცეცხლეს, დაატყვევეს
 ერი და წავიდნენ შაქს, საცა იყო ლანგთემური და
 მიულოცეს გამარჯვება. აქვე გამოეცხადნენ მას ყოველნი
 კავკასიანნი, ლეკნი, შირვანელნი და გილან-მაზანდა-
 რელნი და მორჩილობა აღუთქვეს. გახარებული თემუ-
 რი მეფე ბაგრატს ჰპირდებოდა, თუ მაჰმადიანობას

ირწმუნებ, მეფობას დაგიბრუნებო. ბაგრატმა მეფობა დაიბრუნა და „მიმილია მაჰმადიანობაო. შომეცი ლაშქარი, ლაშქარი წარვიდეს და მთელი ჩემი სამეფო გავამაჰმადიანოო“. თემურს იამა და 12,000 მეომრით წარმოგზავნა. მეფემ საიდუმლოდ აცნობა თავის შვილს, ჯარი დაამზადე და თავს დაჯდეს ვიწროებშიო. გიორგიმაც აგრე ჰქმნა. დამალა ჯარი ნანიშნებს ვიწროებში. რა მოაწია მეფემ თათრებით გამოკვივდნენ ქართველნი და გასწყვიტეს ყველა თათარნი. მერე მივიდნენ, აიღეს ტფილისი. (1393 წ.) და ამოელიტეს მეციხოვნე თათრები. ეს ამბავი რომ მიუწიდა თემურს, დიდად შესწუხდა, „იშთებოდა სულითა და განიხერხებოდა შურითა“. და იმზამთრა იქვე შაქს, მეორე წელიწადს მარტის თვეში წამოვიდა ბარდავს, აქ დასტოვა მძიმე სატვირთავნი, ნაგებით გადმოიყვანა ლაშქარი კახეთს და გამოემართა საქართველოს ასაკლებად. გიორგი ბატონიშვილი და მისი მამა ქართველთა ლაშქრით მიეტყვენ თათრებს ომანის-ხევის ახლოს და ისე სასტიკად შეებნენ (1394 წ.) „ვითარცა ლომი ჯოგთა კანჯართასა და ვითარცა მგელი ფართათა თხათასა“. იქმნა ომი ძლიერი. ქართველებმა უკვე მისდრიკეს თათრები, მაგრამ ამ დროს თემურმა შემოაუტია ყოვლის თავის ძალით. იძლივნენ ქართველნი, გამოიქცნენ და მთებს მიაშურეს. მტერი შემოვიდა ქართლს, საცა არაეინ დახვდა, რადგან ყველანი მთებში შეხიზნულ იყვნენ. მტერმა მოაოხრა მოუოხრებელი და ყარაბაღს დაბრუნდა. ამ დროს გარდაიცვალა ბაგრატ და გამეფდა გიორგი. თემური მესამედ შემოესია საქართველოს აურაცხელის ჯარით და მოსწერა გიორგის: „საქართველო ჩემია და ჩემ ნებადაურთველად

გამეფებულხარ. გამოცხადდი წინაშე ჩემსა, როგორც
 ლიად არ აღვაოხრო საქართველო“. გიორგიმ მახვილწინა
 „უფალი ამპარტავანთა შემუსრავს და მდაბალთა მოს-
 ცის მადლი. ჩვენ ბაგრატიონნი დავითის ტომისანი ვართ,
 არავის ვემორჩილებით, გარდა ღვთისა, ჩვენი უფლება
 საუკუნოა, გარნა მეფობა შენი აქაც მსწრაფლ წარმა-
 ვალ არს და უმკვიდრო და მუნ შენთვის დამზადებულ
 არს ცეცხლი უშრეტე. მოდი და გაძელ ჩვენის სისხლით
 და ჩვენის ძეგლებით. თუ არ მოხვალ, მე მოვალ“.
 განძინდა თემურ და მოვიდა (1396 წ.). მიეტევნენ
 ქართველნი „ვითარცა ცეცხლი თივათა“, შეიქმნა ომი
 ძლიერი, ქართველებმა გაფლიტეს მრავალი მტერი და
 შეაძრწუნეს თემურის ლაშქარი. მაგრამ თემურმა გა-
 ამხნევა მთელი თვისი ჯარი და მოაწვა დაღალულ
 ქართველებს. ესენი დამარცხდნენ და უკუიქცნენ.

თემური მოადგა ტფილისის ფრიად გამაგრებულ ცი-
 ხეს. ლომებრ იბრძოდნენ მეციხოვნენი, გარნა დამარ-
 ცხდნენ. მტერმა აიღო ქალაქი და მერე შეესია ქართლს
 და დადგა მუხრანს და დაუწყო ოხრება ქვეყანას. დას-
 წვა, გადაბუგა იგი და დაბრუნდა ბარდავს. აქედგან
 ხელახლა შემოესია საქართველოს სპაალღარნი ხოჯა-
 მისალი და ამირქონშა, რომელთაც ხელახლა აღაოხრეს
 ქართლი და დაბრუნდნენ. გაკირებაში მყოფ მეფემ
 მორჩილება აღუთქვა თემურს. მან მისწერა, გამოემე-
 ხადეო. მეფემ არა კმნა. თემური შემოვიდა ქართლს,
 გადავიდა სამცხეს, იავარჰყო, მოვიდა მანგლისს, და
 ორი თვე დადგა. აქ მიესალმნენ მას ახლად მოსულნი
 ფრანგთა მეფის კაცნი და მოართვეს ძღვენი სახელმ-
 წიფო. და აქვე დგომისას მისმა მეომრებმა მოართვეს
 მას კეისრის ტყვე-ქმნილი შვილი, რომელიც შეეწყა-

აიყარა ლე შვეიდა არაგვის ხეობაში. დაამტერია ციხე-სიმაგრენი და იაფარ ჰყო, ხოლო ხიზანი იპოვნა. აქედგან გაბრუნდა, წავიდა და დაიპყრა სხვა და სხვა ქვეყნები, საიღვანაც საქართველოს შემოუსია თვისნი შვილნი უსეინ, ფირმაჰმედ და ამირ შიხ-აბუ-ბექირ. ამათ აღღეს ერინჯანგის (აღინჯის) ციხე, და-ატყვევეს ციხის-თავი და წარუგზავნეს მამას, ხოლო თვითონ მანგლისს მოვიდნენ. გიორგიმ წაჰგლიჯა თათრებს აღინჯის ციხე (1400 წ.). და თავზარი დასცა მტრებს. თემურმა შვილები დაიბარა და წარგზავნა ბაღდადის დასაპყრობად. ამ ქალაქის დაპყრობის შემდეგ იგი ისევ საქართველოში შემოვიდა, აიღო აღინჯის ციხე და იქვე დაიბანაკა (1401 წ.) მეფემ აახლა ძმა და მორჩილება გამოუცხადა. თემურმა პატივი სცა მას და გამოისტუმრა, ხოლო თვითონ წავიდა ბარდავს და იქიდგან ისევ მანგლისს მოვიდა. აქ გამოეცხადნენ მას ათაბაგი ივანე აღბუღას ძე, სომხითის, სამცხის და კარის თავადნი. გიორგიმაც მიართვა ძღვენი თავის ძმის კოსტანტინეს ხელით. თემური აიყარა და წავიდა ქურთისტანის დასაპყრობად და იქიდგან განიზრახა საქართველოში შემოსვლა და ძირიან-ფესვიანად აღმოფხვრა მისი. მეფემ ისევ აახლა ელნი, მორჩილება გამოუცხადა და ფეშქაში მიართვა. თემურმა არც მეფის თხოვნა შეიწყნარა და არც ფეშქაში მიიღო, არამედ მეფეს შემოუთვალა, თუ საქართველოსთვის სიკეთე გსურს, შენ თვითონ გამოცხადდი ჩემ წინაშეო, ხარკი დაიდევ და შენს რჯულზედვე იყავიო. ესრეთი შეთვლილობა წარმოუგზავნა მეფეს და თვითონაც აიყარა

და გამოსწია ჩვენკენ. მის მოსვლამდე მინდორის სიღრმეში
 ნახული აიღეს ქართველებმა და მეფითურთ სიმაგრეებში
 შევიდნენ. თემური ურიცხვის ჯარით ქვემო ქართლი-
 დგან შიდა ქართლს შევიდა ობრებითა, წვითა და დაქ-
 ცვეითა, გარნა ვერსად ადამიანი ვერ ნახა. აქედგან
 წავიდა და გარემოადგა ბირთვისის ციხეს, რომელშიაც
 გამაგრებულ იყვნენ წარბინებულნი თავადნი (30) სული.
 ციხისთავად იყო ნახალი და მათვე ჰყვანდათ მრავალნი
 აზნაურნი და მსახურნი. საჭმელი, სასმელი მრავლად
 ჰქონდათ. ციხე მიუვალს ადგილას იყო და მეტად გა-
 მაგრებული. რამდენჯერაც მიესვოდნენ თათართა მეო-
 მარნი მეციხოვნეებს, იმდენჯერ გამოცვიოდნენ ხოლმე
 შიგნიდან და მუსრს ავლებდენ მტრებს. მრავალი მტე-
 რი გაელიტეს ერთ მუკა ქართველებმა. თემური ძრწოდა
 შიშითა და ბრაზით. საჭმე რომ გაუქირდა, გარემოიკვა
 ციხის არე-მარე და მის გარეშემო მალალი ციხეები და
 კოშკები ააშენებინა. შიგ ჩააყენა თვისი ლაშქარი და
 უბრძანა ძლიერად ბრძოლა. ქართველნი უშიშრად
 იყვნენ და მტერს დიდს ზარალს აძლევდნენ. ასრე
 გაგრძელდა ბრძოლა დიდ ხანს. საუბედუროდ
 ძლევა-მოსილებით განლაღებულ მეციხოვნეთ ტალა
 (ყარაული) არა ჰყვანდათ ციხის იმ მხრივ, საცა იყო
 ციხეში ამოსაძრომი გვირაბი. თემურის ჯარში იყო
 ვინმე ბეგიჯან, რომელმაც იცოდა ამ გვირაბის ადგილ-
 მდებარეობა. თემურმა გააკეთებინა ზამბეულის თოკი,
 ამ თოკით კიბე დააწვნევინა. ეს ბეგიჯანი ღამე აიპარა
 კლდეზე და დაწნული კიბის წვერი მოამაგრა გვირაბის
 შესავალს. იმავე ღამეს თითო-თითოდ ავიდნენ თემური-
 სანნი, შევიდნენ ციხეში და კარები გააღეს. იმავე წამს
 თათრები გარედანაც და შიგნიდანაც მიესივნენ ქარ-
 ველებს. შეიქმნა ომი ფიცხელი; აბჯართა ცემა-კვეთე-
 ბისაგან იღვა გრიალი და ქუხილი. ქართველებმა გაა-

პეს მრავალკაცი რაზმი მტრებისა, გაელიტეს უმეტესად
 თათარი, გარნა ამოა იყო მათი ბრძოლა: ბევრნი იყვნენ და საბოლოო გამარჯვება მათი იყო.
 ასეც მოხდა. ქართველთა უმეტესობა დაწოცეს, და-
 ნარჩენნი შეიპყრეს და ხელშეკრულები წარუდგინეს
 თემურს, ხოლო მათი უამრავი სიმდიდრე-ქონებანი
 მოპყვეპეს და მიუტანეს თეისს მბრძანებელს. თემური
 მეტად გახარებული იყო. ქართველთა ტყვენი სამარ-
 ყანდს გაგზავნა (1402 წ.). ციხეში ჩააყენა თავისი რაზ-
 მი მაჰმედის მოთავეობით და თვითონ აიყარა და წავიდა
 შამს, შეება სულთან ბაიაზიტს, დაამარცხა იგი, შეიპყ-
 რა და ჩასვა რკინის ყაფაზაში. კეისარმა მოართვა
 თემურს ძღვენი და მისცა ხარჯი. აქედგან თემური
 მივიდა თურქისტანს, სალმობიერ იქმნა და „ბოროტი
 იგი ბოროტად წარწყმდა“. შემოტიანე ასრე აბოლოებს
 თემურის ისტორიას: „შიდ გზის იავარ-ჰყო საქართვე-
 ჲლო ბოროტმან და ღკთისა მიერ რისხვეულმან“,
 რომელიც იმდენად უღეთო და უღმობელი იყო, რომ
 ზვილ ყრმებსაც, როგორც უკვე ვსთქვით, არ ინდობდა.
 ზებირგადმოცემით, ამ თემურმა ტფილისის აღების
 შემდეგ შემოაგროვებინა მოქალაქეთა ბავშვები, მიწაზე
 დააყრევინა იგინი და მერე კევრი შეაბმევინა და ამ
 კევრს გაათელინა მრავალი უსუსური და უმანკოსული.
 იმ აღგილს, საცა ასეთი კალო გაიღეწა, დაერქვა „კა-
 ლოუბანი“ და აშენდა ეგრედ წოდებული კალოუბნის
 ტაძარი.

თვალთ რომ გადავავლოთ ვხვდებით მონგოლთა მფლო-
 ბელობის უამს, ჩვენ ვერც კი აღწუნსავეთ იმ დიად
 ვნებას, რომელიც დაჰმართა მათმა ბატონობამ ქართ-
 ველებსა და მათს სატახტო ქალაქს. თათრებმა სულ

120 წელიწადი იმფლობელეს საქართველოში (1220) + (1402 - 1387) = 120) და ამ დროს განმეორდა ბაში:

ა) თამარის აღყვავებული საქართველო (უმეტესად ამერთი) ვალეწეს, გადაბუგეს, გაძარცვეს, გადასთხარეს, გააშიშველეს, გააფერანეს;

ბ) თამარის დროს მკიდროდ დასახლებული ერი, რომლის რიცხვი 4 1/2 მილიონი იყო მარტო ამერთში, ზოგი ვაელიტა მტერმა, ზოგი ტყვედ წაასხა, ზოგი შიშინობამ, უსმელ-უკმელობამ, ყინვა-სიცივემ და მრავალთა, ომიანობის მიერ მოვლენილ უბედურებათ იმსხვერპლეს; და უმეტესად კი დაიღუპნენ ისინი, რომელნიც რჩეულნი და ქვეყნას მარადხა იყვნენ, ესე იგი, მხენი, ძლიერნი, ახოვანნი, ნიკიერნი, მწიგნობარნი, უშიშარნი, ერთი სიტყვით იმისთანა ვაგებულნი კაცნი და გმირნი, რომელთაც მტერთან ბრძოლა სამშობლოს სადღეგრძელოდ „ლხენად და თამაშად“ მიაჩნდათ.

გ) ზნეობა ერისა შეირყა: თათართა მეობებით შემოვიდა სოდომური სიბილწე, მოისპო ძმობა, ერთობა, პირიანობა; გახშირდა ორპირობა, ღალატი, განდგომილობა, სიმცონარე, და ასე იყო არა თუ საერო წოდებაში, არამედ, ხშირად, სასულიეროშიაც *).

დ) მეფეთა უზენაესი ხელმწიფება შეწყდა, და დაბუნდა, დაქუცმაცდა, განაწილდა; დამკვიდრდა და-

*) ან ერთი მაგალითი. დავით მეფის იმერეთში მეფობისას ბასილა ჭკონდიდელმა და უჯარმელმა ურცხვად შეაჯიხა მეფის სწოლად: თანაკუთ ქსუქან დედოფალს და ფრიადი აწეანა სუფეთა ქვეყნისათა. მეფე რომ ტფალისს დაბრუნდა,

67

მოუკიდებელი ათაბაგობა სამცხისა, თვითმპყრობელობა იმერთა მეფისა, გურიელობა, დადიანობა, ჯაფარიძეობა, ლიანობა, შარვაშიძეობა და სხ. მოსწყდა საქართველოს ანისი, დვინი, კარი, კარნუქალაქი, დარუბანდი, ლეკეთი.

ე) აშენებული და ერ-მრავალი ქალაქები — ტფილისი და სხვ. დაიღწნენ, დაიწვენ და მათთან ერთად მოისპო ვაქრობა და სააღებ-მიმცემო კავშირი მეზობელ ხალხებთან.

ვ) შეიკამა და გადაშენდა შინაური პირუტყვი, ხედაგი, ცხენი, ფრთოსანი და სხ. და მათი მოშენება ახლად უნდა დაწყებულიყო.

ზ) გონებითი საზრდო — აუარებელი რიცხვი ხელნაწერებისა მტერმა გადასწვა და ანუ დაიკო-დაფხრიწა.

ერთის სიტყვით, მონგოლთა წაშაყების შემდეგ საქართველო (ამერთი) წარმოადგენდა უღაბნოს, საცო მოფანტულ-მიფანტულ და მიყრილ-მოყრილ შენობათა ნამუსრენი, დაკოდილ-დაკლულ კაცთა ლეშნი და მათ გარეშემო ვაებით მოტირალ და ქანც-გაწყვეტილ ერის გარჯა მკვდართა დასამარხავად, სახლთა და ეკკლესიათა ასაგებად, კარ-მიდამოს მოსაწყობად, სათესად, ბალვენახთა გასაშენებლად, გადათხრილი არსების შესაკეთებლად და სხ. და სხ.

ასეთი შედეგი აქვს და ექნება უმცროს და ბრიყვ ერის მფლობელობასა და მძლავრობას: იგი უღაბნოდ

შეკამანეს პასილა და იგი ძელზე ჩამოკადებულ აქმნა შეაქალაქმა. სოლო ესუქან დედოფალმა შურა აკო და შეეფე მოაწამლვინა („ქართ. ცხ.“ ტვ. 394, 409).

და ახალშენად აქცევს მოშენებულსა, აღყვავებულსა და
პატარძალივით მოართულს ქვეყანას!

დიახ, მონგოლთა კრილობა ისეთი ღრმა და პირ-
ფართო იყო, რომ საქართველომ ამიერიდგან ვეღარ
შესძლო განკურნება, ერთობისა, ძმობისა და მყუდ-
როების დაშვარება. იგი, რასაკვირველია, ამას შესძ-
ლებდა, თუ არ გამოჩენილიყვნენ ახალნი მპეინვარე
მპყრობელნი და მათ წინანდელ კრილობისათვის ახალი
კრილობაც არ მიემატებინათ.

მონგოლთა წაშაყების შემდეგ კიდევ გავიდა 60
წელიწადი და ახლა საქართველო აიკლეს სპარსელებმა
და მათ შემდეგ ოსმალებმა. ამ სამოც წელიწადში
(1402 წლიდან 1463 წლ.) ამერეთი ისევ მოშენდა.
ალექსანდრე მეფემ (1413—1442) და მისმა მოხელე-
ებმა ხალხი გამოიყვანეს სახიზნებიდან, ააშენეს სოფ-
ლები, ქალაქები, ციხეები, ეკლესიები; შემოჰკრიბა
მონაზონნი, მღვდელნი, მგალობელნი; შეეწია თავად-
თა, აზნაურთა, გლეხთა, დიდთა და წვრილთა და მკედრე-
თით აღადგინა ქვეყანა. მანვე ააშენა მცხეთის სვეტი-
ცხოველი, განამშვენა, შეამკო, უბოძა მამულები, გა-
უწინა შემოსავალი. დაშოშმინდა ერი, დაწყნარდა,
დაბინავდა. მრავალი ტყვედ წაყვანილი ქართველი გა-
მოიხსიდა, მოიყვანა და დაასახლა. აღადგინა ავრეთვე
ტფილისი, რომელსაც შემოავლო გალაკანი, გაამაგრა
და ააშენა ახალი სახლები. საზოგადო საქმეების გასა-
კეთებლად მთელს ერს გამოჰქონდა თავისი წვლილი—
ორმოც-ორმოცი თეთრი (=2 მან.) ყოველს კომლს.
ეს კომლეული ხარკი შემოიღო ალექსანდრე მეფემ
1431 წ. და მანვე ამოჰკეთა 1440 წ.

ალექსანდრეს ძე გიორგი VIII რომ დაჯდა ტახტზე

მოვლებული იყო არშეებითა. მას ეცვა ^{მტრეშვილი} ~~მტრეშვილი~~ სხვა საცმელი—ოქსინოსი. თავზედ ეხურა ^{პლისტერი} ~~პლისტერი~~ ხავერდის ქუდი, ძვირფას მარგალიტებიან-თვლებიანი. სეფე-ქალის მარჯვენით იჯდა მისი დიდგდა, ხოლო მარცხენით დედა. მათი საცმელი ხავერდისა იყო "... ელჩებს მოეწონათ ელენე და მეფეს ეხვეწებოდნენ მოგვეცი წაიყვანათო. მეფემ უახრა, ჩემი ქალი ჯერ მცირე-წლოვანია და ამას გარდა ქართველებს ჩვეულებად გვაქვს ქალი არ დავწინდოთ, ვიდრე მთხოვნელი სამგზის მაქანკალს არ გამოაჭზავნისო.

ლუარსაბ II დროს (1605—1616 წ.) ტფილისის მოურავად იყო გიორგი სააკაძე (თარხნიშვილი). ლუარსაბი მეფედ ეკურთხა ტფილისს. მან ამოსწყვიტა (1609 წ.) თათარხანის 30,000 მეომარი. მეფეს გადაემტერა შაჰაბაზ I, რომელიც 1615 წელს შემოვიდა ქართლს, ლიქნით შეიპყრა მეფე, მოიყვანა ტფილისს, ციხეში თავის ჯარი ჩააყენა, მეფე ყარაიას წაიყვანა, ანადირა და იქიდგან წაიყვანა სპარსეთს და ჩასო გულაბყალას და მერე მოაშთობინა (1622 წ.).

1616 წ. შაჰაბაზი ხელახლა ეწვია საქართველოს. აიკლო ტფილისი, ააოხრა კახეთი, ერწო, ^{სოიანეთი} ~~სოიანეთი~~, დაანგრია ციხე-ქალაქნი, ეკლესია-მონასტერნი, გაჟლიტა 70,000 სული ქართველი, 100,000-მდე დედბუდიანად აპყარა და წარგზავნა სპარსეთს, 30,000 სული კიდევ სხვა დაიღუპა, ყანშა წაასხა 2,000 საქონელი, 40,000 ცხვარი, დაატყვევა თეიმურაზის დედა ქეთევან დედოფალი და წამებით მოჰკლა (1624 წ.). საკურის-პყენა თეიმურაზის ორი ვაჟი. ამოელტა გარესჯის 600 მეუღაბნოე. ტფილისში ჩააყენა ძლიერი ჯარი და „ტფილისში“ მეფედ დასვა გამაჰმადიანებული

ბაგრატი († 1619 წ.) და მის შემდეგ სვიმონ ბატონიშვილი († 1629 წ.), რომლის დროს სპარსელნი კვეცილს და სხვა სხვა მუხებს აწვიმებდნენ ამერეთზედ. ქართველნი სასტიკად შეებრძოლნენ ყიზილბაშებს: არაგვზედ, სადაც გასწყვიტეს მრავალი მტერი, ქსანზედ, მარაბდას (1623 წ.), საცა ქართველთ დაჰკარგეს 10,000 მეომარი, ხოლო სპარსთ 18,000.

1634 წ. ტფილისში სპარსთა ჯარით შემოვიდა მეფე როსტომი, ხოლო 1636 წ. ხონთქარი და ყაენი მორიგდნენ და საქართველო გაიყვეს: ხონთქარს ერგო იმერეთი, საათაბაგო და ქურთისტანის ნახევარი, ხოლო ყაენს ერევანი, ქართლი, კახეთი და ქურთისტანის ნახევარი.

ამ დროიდგან ტფილისი ხდება „სპარსთა ქალაქად“: სპარსთა მეციხოვნე ლაშქარი და აგრეთვე სპარსეთში გაზრდილნი ქართველთა ბატონიშვილები და დიდებულნი ტფილისში ავრცელებდნენ ყიზილბაშთა ზნეჩვეულებას, და ეს უცხოეთიდგან გადმონერგილი ზნეჩვეულება ნელ-ნელა ვრცელდება ჯერ ტფილისის მიდამოებში და მერე მთელს ამერეთშიაც. მემატთანე ამბობს: „როსტომმა თვისი კარის გამგენი განაგნა წესსა ზედა ყიზილბაშთასა. მას ეამსა ქართველნი იყვნენ მხნენი, რჯულ-მტკიცენი, წრფელნი, ვეცხლის უყვარულნი; ხოლო როსტომმა სპარსეთიდან მოიყვანა საქართველოს ტყვენი, გამაჰმადიანებულნი, და ამათით შეერია ქართველთა განცხრომა, სმა-ქაზა ყიზილბაშური, სიძვა, მრუშება, ტყუილი, ხორც-განსვენება, აბანო, კეკლუცობა უგვანი“ და სხ. ამის დროსვე ქართველებმა მიივიწყეს თვისი მშობლიური საკრავები და შემოიღეს სპარსულები: ნალარა, ზურნა და სხ.

როსტომმავე ააშენა დანგრეულ-დაქცეულ ქუჩა-საბუღალისი, გაამაგრა მისი ციხე, შეტეხს შემოავლო და მკვიდრი გალავანი ბურჯ-კოშკებითა; ისნის სასახლე დაუტევა და თავის საცხოვრებლად ანჩისხატსა და სიონს შორის მტკვრის პირას ააშენა ახალი სასახლე, ხოლო კალაში ჩააყენა სპარსთა ლაშქარი. ავლაბრის ხიდის ყურიდან კალის ციხემდე ააშენა ზღუდე და მით გაჰყო ქალაქი და ციხე. კალის ციხეშიაცა და შეტეხის ციხეშიაც ჩააყენა ყიზილბაშნი. როსტომის წინააღმდეგ შეითქვნენ ზოგიერთნი დიდებულნი და მათ შორის კათალიკოსი ევდემოს დიასამიძე, რომელიც მეფემ შეიპყრა, დაამწყვდია ტფილისის ციხეში და მერე გადმოაგდო განჯისკარის კოშკიდან და გადაჩეხა.

1658 წ. გამეფდა შაჰნაოზი (ვახტანგ V), რომელმა ალაშენა და განაგრო ქართლი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი; ჰმატა რჯულსა ქრისტიანობისა და ეკკლესიათა, რამეთუ მცდელობდა როსტომის მიერ განრყენილნი ისევ მოეგო კვალსავე თავისსა: ვინადგან ჟამსა მისსა ზიარება სისხლისა და ხორცისა უფლისა ჩვენისა სირცხვილად უჩნდათ... (ქ. ცხ. გვ. 54).

ყაენმა გამოუგზავნა შანაოზს დიდი ფული და უბრძანა ზღუდე შემოეველო ქალაქისათვის. მეფემ რომ შეასრულა ეს ბრძანება, ყაენის ბრძანებით აქაურმა მოხელეებმა ქალაქის კარებზედ ყარაულები დააყენეს. ამ ყარაულებს მოხერხებულ ჟამს უნდა შეეპყრათ მეფე და წარეგზავნათ სპარსეთს. მეფე მიუხედა მათ, გამოვიდა და ქალაქის სამხრით, ასპარგზის თავს, მტკვრის კიდებზედ ააშენა სასახლე, და ააბლდა მასში და ტფილისში აღარ შევიდა. სპარსელები დარწმუნდნენ, რომ

მეფეს ვერ შეიპყრობდენ მისის სახლობითურთ ^{საქართველოში} შორდნენ ტფილისის კარებს (გვ. 54).

შანაოზიდგან მოკიდებული ვიღრე ვახტანგ VI-დგ (1658—1724 წლამდე) ყაენებმა წყალი აღარ დაუწმინდეს ქართლსა და კახეთს. მთელი ჩვენი ქვეყანა ყიზილბაშებმა დააკინეს, დააქუცმაცეს, მეფენი გაამაჰმადიანეს, გადაჰკიდეს ერთურთს მებატონენი და მთავარნი, შეაძულეს ქართლი კახეთს და ორთავეს მიუსიეს ლეკეთი და აღრიბეყან-შირვან-შაკიხის ხანები. ტფილისი მეტად გაამაგრეს და შიგ ჩაყენეს ძლიერი ჯარი, რომელთაც თვალყური უნდა სჭეროდათ, რათა ქართველნი არ აშლილიყვნენ წინა აღმდგე სპარსთა. ჩიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს მეფენი მაჰმადიანებად ითვლებოდნენ, გარნა იგინი ახერხებდნენ იმასაც, რომ მფარველობა გაეწიათ თვის ქვეშევრდომ ქრისტიანეთათვის და ეზრუნათ მისის კეთილდღეობისათვის. ამ დროის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გადმოგვცემენ უცხოელთა მოგზაურნი—შარდენი, რომელიც მოვიდა ტფილისს 1671 წელს, და ტურნფორი (1701 წ.)

შარდენი სწერს: საქართველოდ ვუწოდებ მთელ იმ მხარეს ამ ქვეყნისას, რომელიც ექვემდებარება სპარსეთს. საქართველოს დღეს საზღვრავს: ჩერქეზეთი და მოსკოვი აღმოსავლეთის მხრივ, მცირე სომხეთი დასავლეთის მხრივ, დიდი სომხეთი სამხრეთის მხრივ და ჩრდ. მხრივ შავი ზღვა და კოლხიდის ის ნაწილი, რომელსაც იმერეთს ეძახიან. ეს მთლად, ჩემის ფიქრით, ის მხარეა, რომელსაც ძველად იბერია ერქვა. ერთ დროს საქართველოდ ითვლებოდა არზრუმსა, თავრიზსა და ტანაისს (მდ. დონი) შორის მდებარე ქვეყანა და ერქვა

მას აღბანია. ეხლა კი იგი დაკნინებულია და მშვენიერი წროვებული. საქართველოში ბევრი ტყეებია. მის მრავალი არის მშვენიერი და გრძელი, გარნა ვიწრო, ხეობებია. საქართველოს შუა უფრო ნაყოფიერია და თანაბარი, ვიდრე მისი გარე ნაწილები. შუაშივე ჩამოუდის მდ. მტკვარი, რომელსაც გეოგრაფოსები უწოდებენ კირუსს, და ანუ კორუსს. მტკვრის სათავე, როგორც მითხრეს, დღე-ნახევრის სავალზეა, კავკასიის მთებში; იგი ერთის კასპიის ზღვას. ეს მდინარე ყველა სპარსეთის მდინარეებზე სასარგებლოა, რადგარ უფრო დიდს მანძილს ივლის და გამოსადეგია სანაოსნოდ. სპარსთა გეოგრაფოსები საქართველოს გურჯისტანს ეძახიან და ოთხ ნაწილად ჰყოფენ მას: იმერეთად, გურიად, ახალციხის სამმართველოდ, კახეთად და ქართლად, რომელსაც ძველი გეოგრაფოსები აღბანიად უწოდებდნენ. ამათგან სპარსეთის საბრძანებელში მხოლოდ ქართლი და კახეთია. გიორგიონნი თავის თავს ქართველებს ეძახიან. ეს სახელი ახალი არ არის: იგი გვხვდება ძველ მწერლების ნაწერებშიდაც, მაგ. ეპიტანეს წერილებში ქართველები ქარდიანებად მოხსენებულია. საქართველოში ქალაქები ცოტაა. კახეთში უწინ ყოფილა რამდენიმე ქალაქი, რომელნიც ეხლა, ერთის გარდა, დანგრეულებია. ტფილისში მითხრეს, რომ ეს ქალაქები დიდრონები იყოო და მდიდრულად ნაგები. ამასვე აფიქრებინებს კაცს ჯერ ის, რაც კიდევ მთელად დარჩენილა და რაც მათს ნაშთს წარმოადგენს. კახეთს ხშირად არბევენო კავკასიონის გადაღმა მცხოვრებნი ერნი: ალანნი, გუნნი და სხ. და აგრეთვე ამაზონები (ამორძლები).

ქართლში 4 ქალაქია: გორი, სურამი, ილი და

ტფილისი. გორი პატარა ქალაქია, მდებარეობს ლორს მთას შორის, მტკვრის ნაპირას, ერთის გორზე და მეორეს ქვემოთ რომელზედაც ციხე აგებული. ეს ციხე აუშენებია რუსტენ-ხანს (როსტომ მეფე) 40-ის წლის წინად. ციხეში ბევრი გუშაგი არ არის, სულ 110 კაცია. იგი მეტად მაგარია. ამ ქალაქის სახლები და ბაზარი მიწურება, მცხოვრებნი ვაჭრები არიან და ამიტომ საკმაო შეძლება აქ. სანოვაგე აქ უხვად არის და იაფია. სურამი უფრო დაბაა, ვიდრე ქალაქი, გორზედ პატარაა, ვარნა მისი ციხე დიდია და კარგად აგებული. აქაც ასი მეციხოვნეა.

„საქართველოში კარგი ჰავაა, ზმელი, ზამთარში ძალიან ცივი და ზაფხულში ცხელი. აქ მაისიდან ნოემბრის ვასვლამდე სულ კარგი დარბები იცის. მიწას მორწყვა უხდება. საქართველო ნაყოფიერი ქვეყანაა. აქ სცხოვრობენ ადვილად და კარგად. აქაურისთანა პური სხვაგან არსად მოდის. ხილი მეტად კარგი იცის და ამასთანავე ყოველნაირი. აქაურისთანა ველური ვაშლი და მსხალი ევროპის არც ერთ მხარეს არ მოდის და აქაურისთანა ბროწეული—აზიაში. რქოსანი და წერილ-ფეხი საქონელი აქ მრავალია და ძალიან კარგის ჯიშისა. გარეული ღორი ბევრია და ისეთივე გემრიელი ხორცი აქვს, როგორც კოლხიდის ღორს. დაბალი წოდებისანი სულ ღორის ხორცს სჭამენ. კასპიის ზღვისა და მტკვარში მრავლად იჭერენ თევზს. დაბეჯითებით შეიძლება ვსთქვათ, რომ იმისთანა კარგი სანოვაგე, როგორც საქართველოშია, არსად სხვა ქვეყანაში არ იქნება. არც ისეთი ქვეყანა იქნება, რომ იმდენსა და ისე კარგს ღვინოს სვამდენ, როგორც საქართველოში. აქ ვაზი მაღლარია, როგორც კოლხი-

დაში. ტფილისიდან ბლომა ღვინო მიაქვთ ყაენისთვის
 სომხითში, მიდიასა და ისპაჰანს. საპალნე ღვინო ღირს
 რვა ფრანკი. ასე ფასობს უკეთესი ღვინო, ხოლო ცო-
 ტა მდარე არც ამის ნახევარი ღირს. ყველა სხვა სანო-
 ვაგვეც ძვირი არ არის. აქ ბევრი აბრეშუმი მოჰყავთ,
 მაგრამ იმდენი კი არა, რამდენსაც მოგზაურები აღნიშ-
 ნავენ. აბრეშუმის მოცილის ხელი კარგად იციან. აბრე-
 შუმი გააქვთ ოსმალეთსა, არზრუმსა და სხვა ქვეყნებში.

„აღმოსავლეთში ქართველთა ტომი უფმშვენიერესია,
 და, შემოდლიან ესთქვა, მთელს ქვეყანაზედაც. აქ არ
 მინახავს არც ერთი ცუდის სახის ქალი და ან კაცი;
 ანგელოზივით ლამაზები ბევრი შემხვედრია. ქალების
 უმეტესი ნაწილი ბუნებითვე ისეთის სიკეკლუკით და-
 საჩუქრებულთა, რომ სხვაგან ვერსად შეხვდებით. აქა-
 ურს ქალს თვალი რომ მოჰკრათ, შეუძლებელია არ
 შეგიყვარდესთ. შეუძლებელია გამოიხატოს ქართველ
 ქალის მშვენიერ სახე-ტანადობისთანა სახე და ტანადო-
 ბა. იგინი არიან მშვენიერნი, თვალტანადნი, წერწეტნი
 და კეკლუცნი. იშვიათად შეხვდებით აქ უშნოდ გასქე-
 ლებულს ქალს. მათ მხოლოდ ის აუშნობთ, რომ ფერ-
 უმარილს ისმენ.

„ქართველები ნიჭიერნი არიან ბუნებითვე. იგინი
 სწავლულები და ხელოვნების მცოდნენი იქნებოდნენ,
 თუ სწავლა-ხელოვნებაში მწვრთნელნი ჰყოლოდათ.
 იგინი არიან თავაზიანნი, მოსიყვარულე გულისანი,
 თავმომწონენი და თავდაპერილნი. ზნე და ჩვეულება
 უმეტეს ნაწილად შეთვისებული აქვთ იმ ერთაგან, რო-
 მელნიც გარს არტყიან. ქართველებს მისვლა-მოსვლა
 აქვთ მრავალ ხალხებთან. თვით საქართველოში ყველასა
 აქვს უფლება იცხოვროს თავის რგულისა და ჩვეულე-

ბისამებრ, თავისუფლად ილაპარაკოს ამ საგნებზე და დაიცივას მათი შეუხებლობა. აქ შეხედვებით სომხებს, ბერძნებს, ურიებს, ოსმალებს, სპარსელებს, ინდოელებს, თათრებს, რუსებს, ევროპიელებს. სომხები ბევრი არიან აქ. იგინი ქართველებზე უფრო მდიდრებია და დაბალის მოხელეების ადგილები უმეტესად სომხებს უჭერიათ. ქართველები მათზე ძლიერნი არიან, თავმოყვონენი, ზეენი და მდიდურნი. სარწმუნოებისა, ზნისა და ხასიათის სხვა-და-სხვაობა არის მიზეზი სიძულვილისა ქართველებსა და სომხებს შორის. ქართველებსა და სომხებს ეზიზღებათ ერთმანეთი და არ უნათესავდებიან ურთიერთს. განსაკუთრებით სომხები მეტად სძულთ ქართველებსა და თითქმის ისე უყურებენ მათ, როგორც ევროპაში ურიებს. ქართველების ტანისამოსი სრულიად წააგავს პოლონურს ტანისამოსს. ქუდებიც ისეთი აქვთ, როგორც პოლონელებს, მათი ახალუხი გულჩაღიღულია და წინა კალთებგაშლილი. ფეხსაცმელი სპარსულს წააგავს. ქალების ტანისამოსი სპარსთა ქალების საცმელის მავგარია. დიდკაცობის სახლები და აგრეთვე ყველა სახელმწიფო შენობანი სპარსულ შენობათა ყაიდაზედ არის აგებული. სახლების აგება იდვილდება სიუხვისაგამო ხე-ტყისა და ქვა-კირისა. ქართველები სპარსელებს ჰბაძვენ სხდომაში, წოლაში, ჯამა-სმაში. მებატონეებს დიდი უფლება აქვთ ყმებზედ. იგინი მთელის თევების განმავლობაში რამდენიც სურთ, იმდენს ამუშავენ ყმებს და არც ჯამაგირსა და არც საზრდოს აძლევენ. მათ ხელი მიუწვდებათ ყმების ქონებასა, თავისუფლებასა და სიკოცხლეზედაც კი. ბატონები ჰყიდიან ყმების შვილებს და ან მონებად ჰყავთ სახლში.

ქართველ-მეგრელებმა ქრისტიანობა მიიღეს მეფე სპირიდონის დროს.
 ქუქნეში.

„ქართველებსა ჰყავთ რამდენიმე ეპისკოპოსი, ერთი მთავარ-ეპისკოპოსი და ერთიკ პატრიარქი, რომელსაც კათალიკოსს უწოდებენ. თუმცა მეფე მაჰმადიანია, გარნა აკურთხებიანებს ხოლმე ეპისკოპოსებს, როცა ადგილები დაიკლებს, და ამ თანამდებობათ თავის ნათესავებს აძლევს. მებატონეებსაც ამგვარივე უფლება აქვთ თავთავიანთ მამულებში. აქაური კეთილშობილნი გარეგნობით უმეტესა ნაწილად მაჰმადიანნი არიან. ეს სარწმუნოება ზოგს იმისთვის მიუღია, რომ მეფის კარის ადგილი ეშოვნა და სახელმწიფო ჯამაგირები მიეღო; ზოგს იმისთვის, რომ თავიანთი ქალები მეფისათვის მიეთხოვებინა და ან დედოფლის კარზედ ფარეშობა ეშონა მათთვის. ვისაც ლამაზი ქალი ჰყავს, სკდილობს რაც შეიძლება ადრე გაათხოვოს; ღარიბი ხალხი უფრო ადრე ათხოვებს თავის ქალიშვილებს, ხანდახან აკვანშივე ჰნიშნავენ ხოლმე. ამას იმიტომ სწადიან, რომ მებატონეებმა არ მოსტაცონ გასასყიდად.

„კახეთში ეხლა მეფობს შანაოზის შვილი არჩილი, რომელმაც მაჰმადიანობა იმიტომ მიიღო, რომ სამეფო დაეჭირა. არჩილი თავდაპირველად დანიშნული იყო ერთ თავადიშვილის ქალიშვილზედ, მაგრამ იმან თვისი დანიშნული დასტოვა და შეირთო კახეთის მეფის თეიმურაზის ასული ნესტან-დარეჯან. პირველმა დანიშნულმა არჩილს კაცი გაუგზავნა და შეუთვალა, რად შეურაცხჰყავი ჩემი სახელით. ქალს ჰსურდა სასამართლოსათვის მიემართა, გარნა ამ გზით არა გამოვიდოდა, რადგან მოწინააღმდეგე დიდის ხარისხისა და გავლენის პატრონი იყო. სასამართლომ რომ ვერ და-

აკმაყოფილა ქალი, ოთხასს კაცს მიუძღვა და საომრად გამოითხოვა ზოღალატე. არჩილმა უარი სთქვა და მის მოუთვალა: ქალთან ბრძოლა არა მსურსო და ნურც გამოიდებ თავს, თორემ გავამელავნებ, რომ ციცი კვებულობდა, ვითომ შენ იმას მოწყალე თვალით უყურებდიო. ამ ცილის-წამების გამო ქალი უმეტესად გარისხდა და ახლა ციცის გადაეკიდა და ხმალში გამოითხოვა. მისგან უარი მიიღო. ქალი ჩაესაფრა ერთ ალაგს, დაეცა მას და ოც კაცზედ მეტი მოუკლა. ქალის ძმამაც დაუწყო დევნა ციცის. მეფე და ყველა კარის კაცი შეეცადნენ შეერიგებინათ მოპირდაპირეები, გარნა ვერას გახდნენ და მისცეს ნება იარაღით გადაეწყვიტათ დავა. საქართველოში, ჩვეულებისამებრ, როდესაც სამართალი ვერ გადასწყვეტს დავას კეთილშობილთა შორის და ვერც შეარიგებს მათ, მაშინ ერთმანეთთან ბრძოლის ნებას მისცემენ. ბრძოლა ასპარეზზედ იციან. მოწინააღმდეგენი აღსარებას იტყვიან, ეზიარებიან და გადიან საბრძოლველად. ამას ღვთის სამსჯავროსადმი მიმართვას უწოდებენ. ციცი და მოწინააღმდეგე გავიდნენ მოედანზედ, მაგრამ ჯარის-კაცებმა გააშველეს. ქალი თითქმის მოკვდა სირცხვილითა და ჯავრით, როდესაც ნახა, რომ მეფის ბრძანებით მისი ძმა იპულეზული შეიქმნა შეპრიგებოდა არჩილსა და ციცის.

«ტფილისი უკეთესი და უმშვენიერესი ქალაქია. იგი დიდი არ არის, გარნა ძლიერ დასახლებულია და გამაგრებული; სძევს მთის ძირში, რომელსაც ჩამოუდის მტკვარი. უმეტესი მტკვრის პირა სახლებისა საღს კლდეზედ აგებულია. ქალაქი შემოზღუდულია შვენიერისა და მაგარის კედლით, მხოლოდ მდინარის მხრივ

უგალოენოა. ქალაქი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ გაწეულია. სამხრეთის შრივ აქვს დიდი ციხე, რომელიც აგებულია მთის კალთაზე. ციხეში მხოლოდ სპარსელები სცხოვრებენ და მეციხოვნედაც მხოლოდ სპარსნი არიან. ციხის წინ არის სარბიელი და იგივე მოედანიცაა და ბაზარიც. ეს ციხე თავშესაფარ ადგილად ითვლება: ყველა დამნაშავე და ანუ შეუქლებელი მოვალე რაკი ამ ციხეში შეეფარება, აღარ მოელის შიში. ქართველთა მეფემ ეს ციხე გზად უნდა გაიაროს ხოლმე, როდესაც იგი, ჩვეულებისამებრ, ქალაქ გარედ მიდის ყაენისაგან გამოგზავნილ წერილებისა და ან საჩუქრების მისაღებად. მეფე არასოდეს არ გაივლია ხოლმე აქ ისე, რომ შიში არა ჰქონდეს: ვაჲ თუ შემიპყრანო, ვაჲ თუ ციხისთავს საიდუმლო ბრძანება ჰქონდეს ჩემის შეპყრობისაო. სპარსებს ძალიან ჰკვირნად დაუწესებიათ, რომ საქართველოს მეფეები და სპარსეთის მირზაქანები ქალაქ გარედ უნდა გავიდნენ ხოლმე იმის მისაღებად, რასაც ყაენი უგზავნის. ეს ძალიან მოხერხებული ღონეა, რომ ადვილად და უხიფათოდ შეიპყრან საეკეო კაცები.

„ტფილისის ციხე აუშენებიათ ოსმალებს 1576 წ. ამ წელს მათ დაუპყრიათ ეს ქალაქი და მთლად მისი მიდამო მუსტაფა-ფაშის წინამძღოლობით, რომელსაც ვერ გაჰმაგრებია მეფე სვიმონი. მუსტაფა-ფაშამ ხონთქარს სოლიმანს ურჩია, საქართველოში რამდენიმე ციხე აევაკოთ, თორემ უამისოდ ამ ქვეყანას ვერ დავიმორჩილებთო. სოლიმანის ბრძანებით აგებულ იქმნა ციხეები და მათ შორის ტფილისისაც, რომელიც გამაგრა ასსზედ მეტ ზარბაზნით.

„ტფილისში რამდენიმე ეკკლესიაა, რომელთაგან

ნაკუთხის ქართველებს და დანარჩენი სომხებს. დედა-ეკლესია, სიონად წოდებული, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზეა აშენებული არის შეენიერის თლილის ქვით. ეს ეკლესია ძველი შენობაა და ჰგავს იმ უწინდელ ტაძრებს, რომლებსაც ხშირად შეჰხვდებით აღმოსავლეთში. შუაგულს აქვს 4 დიდი სვეტი, რომლებზედაც დამყარებულია გუმბათი. ეკლესიის საკურთხეველი დიდია. შიგნითი მხარე ტაძრის კედლებისა სავსეა მხატრობით. არქივლის სასახლე იქვე ეკლესიასთან ახლოა. მასში სცხოვრობს ტფილელი. ქართველებს ჰქონდათ ერთი შეენიერი ეკლესია ქალაქ გარედ. იგი მეფემ თოფის წამლის ბელლად აქცია. მას ჰქვიან მეტეხი. სომხების უმთავრესი ეკლესია არის ფაშა-ვანჭი, ე. ი. ფაშის მონასტერი, და ესრეთი სახლი იმიტომ დარქმევია მას, რომ იგი ოსმალეთიდან გამოქცეულსა და ტფილისში გაქრისტიანებულს ფაშას აუშენებია.

„ტფილისში მეჩითი სულ არ არის. სპარსნი ბევრს ცდილან, ბევრჯელ დაუწყიათ მეჩითის აგება, მაგრამ ვერ დაუსრულებიათ: ქრისტიანები მაშინვე იარაღს ხელში იღებდნენ, არეულობას ახდენდნენ თურმე, შენობას ანგრევდნენ და შეურაცხოფას აყენებდნენ მეჩითის ამშენებლებს! მეფეებს გულში ძლიერ უხაროდათ ხალხის ამგვარი ამზობება, თუმცა თავს ისე აჩვენებდნენ, ვითომ არ მოსწონთ ერის ასეთი საქციელიო. მეფეები თუმცა ქრისტიანობას გადუღგებოდნენ ხოლმე და მაჰმადიანობის გავრცელებას ეხმარებოდნენ, მაგრამ ამას მხოლოდ იმიტომ სჩადიოდნენ, რომ მეფობა მოეპოვათ, გული კი ისევ ქრისტიანობისკენა ჰქონდათ.

„ქართველები გაუტეხელი და მამაცი ხალხია. ესენი თავკანწირულად იცვენ თავიანთ თავისუფლებას. რად-

2 81

გან იგინი ოსმალეზედაც ახლოს არიან, ამიტომ სპარსები ვერა ჰბედვენ სრულიად ხელი ჩაჰქიდონ ლებს და ნებას აძლევენ დაიცვან თითქმის ყველა გარეგანი ნიშნები თავის რჯულისა: ყველა ეკლესიის თავზედ ვაკეთებულთა ჯვარი, სამრეკლოში ჰყიდია ზარები. საქვეყნოდ და მოურიდებლად ჰყიდიან ღორის ხორცსა და აგრეთვე ღვინოს ქუჩებში. სპარსებს, რასაკვირველია, ჯავრი მოსდით და აღკრძალვა უნდათ, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ვერა გაუწყვიათ.

„ამ რამდენიმე წლის წინად სპარსებმა ააშენეს ერთი პატარა მეჩითი ციხეში, იქ, საცა ციხესა და მოედანს შორის მაგარი კედელია. ეს აღგილი იმიტომ ამოურჩევიათ სპარსებს, რომ ხალხს ხშირად დაენახა და შესწევოდა როგორც მეჩითსა, ისე მოღებსაც. ქართველებმა ვერ დაუშაღეს მეჩითის აგება, რადგან ციხე გამაგრებული იყო, ხოლო როცა მოლა ავიდა მეჩითის თავზე და მუყრი შემოსება, ხალხი შეგროვდა მოედანზედ, დაუშინა ქვა მეჩითს და მოლა გადმოიფრინა მაღლიდგან. ამის შემდეგ მოლა ვეღარ აღის სამუყროდ...

„ქალაქში რამდენიმე კარგი საჯარო შენობებია, დიდრონი ბაზრები, ქვით ნაშენი და სუფთად შენახული. ასეთივეა ქალაქის ცენტრში, საცა ბინავდებიან უცხოეთიდან მოსულნი. შიგ ქალაქში ცოტა აბანოებია და ხალხი ბანაობს იმ თბილ წყლებში, რომელიც ციხეშია. ამ აბანოების წყალი გოკირდიანია და მეტად ცხელი. დუქნებიც კარგად მოწყობილია, სუფთად შენახული. დუქნები ჩამწყრივებულია მაღლობზე, დიდის მოედნის პირში.

„მეფის სასახლე ერთი უშვენიერესი შენობაა ტფი-

ლისში. სასახლეში არის დიდი დარბაზები, რომელთაშიც მდინარესა და ბაღებს გადასცქერიან. ბაღებიც აღწერილია დიდრონებია. იქვე არის საფრინველოები, რომლებშიაც სხვა-და-სხვა გვარ ფრინველებს ინახვენ. აქვე აშენებულია აგრეთვე ერთი მწვევარ-მეძებრების სადგომი და ისეთი შვენიერი საქორე, რომ უკეთესი აღარ შეიძლება. სასახლის წინ ოთხ-კუთხი მოედანია, სადაც ათასს ცხენამდის დაეტევა. მოედნის გარეშემო დუქნებია და ბოლოს გრძელი ბაზარი, სასახლის პირდაპირ. შვენიერი სანახავია მოედანი და სასახლის პირი ამ ბაზრის თავიდან. კახეთის მეფის სასახლე ქალაქის ნაპირას არის, რომელიც აგრეთვე ღირს იმად, რომ კაცმა დაათვალიეროს.

„ტფილისის მიდამო შემკულია რამოდენიმე სალხინო სახლით და შვენიერის ბაღებით, რომელთაგან ყველაზე დიდი მეფის ბაღია. ხეხილი ცოტა დგას, ხოლო გავსილია იმისთანა ხეებით, რომლებიც აშკენებენ ბაღს ლა ჩრდილსა და სიგრილეს ავრცელებენ.

ტფილისში არის კაპუცინების სახლიც. იგინი აქ 13 წელიწადია, რაც დასახლდენ. კაპუცინები ექიმებს ეძახიან თავიანთ თავს. და ხალხიც ექიმებს უწოდებს მათ. იგინი ძალიან მიღებულნი არიან, რადგან ექიმობაა და ქიმიას მეტად პატივს სცემენ აღმოსავლეთში. კაპუცინები ჯერ დაბინავებულან ტფილისში და მერე გორში. შაჰნაოზს მათთვის უწუქებია სახლები გორსა და ტფილისში. მათ მიუერთმევიათ მეფისათვის წერილები პაპისა და კონგრეგაციისა და აგრეთვე მათივე სახელით შვენიერი საჩუქრები. საჩუქრები მიუერთმევიათ აგრეთვე დედოფლისათვის, კათალიკოზისათვის და კარის უმთავრეს დიდებულთათვის. ერთი მისსიონერთა-

განი, რომელიც ექიმობაში უფრო დახელოვნებულია, მეფეს ახლავს. საექიმოში მათ აძლევენ ღვინოს, მჭიდროს პირუტყვს, ახალგაზდა მონებს. მათ ნება აქვთ იყოლონ ონ ცხენები, მონები, მსახურები, ივაქრონ, ფული სარგებლით გაასესხონ და ისესხონ და სხ.

„12 თებერ. 1673 წ. დილით ერთის კეთილშობილის პირით მეფემ შემომითვალა: ამ კვირა ყოველ დღე შექცევა გვექნება სასახლეში და გთხოვთ შენც მობრძანდეთ. რაც კი უკეთესი საცმელია მქონდა, ჩავიცვი და მეფეს ვეახელ. შუადღე მოტანებული იყო, როდესაც სასახლეში წავედი და თან წამომყვნიენ კაპუცინების პრეფექტი და მამა რაფიელი. სადილად გველოდნენ. მეფე დარბაზში ბრძანდებოდა. დარბაზი სიგრიდით 110 ფუტი იყო, სიგანით 40. სასახლე მტკვრის პირზედ იდგა და მტკვრის მხრივ დარბაზი ახდილი იყო. დარბაზის საროთით ნაკეთებს კერს იმაგრებდა რამდენიმე დაბატული და ოქროთი მოვარაყებული სვეტი, რომელთა სიმაღლე იყო 35—40 ფუტამდე. მთელი დარბაზი შვენიერის ხალებით იყო მორთული. მეფე და დიდებულნი შემოსხდომოდნენ სამს პატარა ბუხარს. ეს ბუხრები და რამდენიმე მაყალი ისე კარგად ათბოდნენ დარბაზს, რომ კაცი სიცივეს სრულებით ვერა შგრძნობდა. მეფე შაჰნაოზს მიმსვლელნი ისევე აძლევენ სალამს, როგორც ყანს: ორ-სამ ნაბიჯზედ რომ მიუახლოვდებოდნენ, მუხლს უდრეკდნენ და სამჯერ ზედი-ზედ თაყვანს სცემდნენ. მეფეს სამჯერ დავუკარ თავი მდაბლად, გარნა მუხლი კი არ მოვუყარე. შემდეგ ორმა დიდებულმა მთხოვა დამჯდარვიყავი. მეც დაეჯექ პრეფექტთან ერთად.

„მეფეს მივუძღვენი ერთი დიდი საათი ჩუქურთმის ნაკეთებისა და მოვარაყებულის ვერცხლის კოლოფისა; ერთი ვერცხლში ჩასმული ბროლის სარკე, ერთი სევადიანი ოქროს პატარა კოლოფი თრიაქის აბებისათვის, ერთი ლამაზად შემკული და დიდის ხელოვნებით გაკეთებული სადოსტაქრო იარაღის ბუდე და შეენიფრი და საუცხოვო დანები. როდესაც მივესალმე მეფეს, მას არაფერი ვუთხარი და არც მას უთქვამს-რა ჩემთვის. ხოლო სუფრაზე რომ ვიჯექი, მესუფრის ხელით გამოამიგზავნა ოქროს თევზით ნახევარი ერთის დიდის პურისა, რომელიც მის წინ იდგა, და შემომითვალა, ჩემთვის ძალიან სასიამოვნოა თქვენი აქ ყოფნაო. მეორე თავი საქმელი რომ შემოიტანეს, მეფემ გამოამიგზავნა ღვინო იმ თასით, რომლითაც თვითონ სვამდა. ღვინო ოქროს სევადით მორთულ საღვინეში იდგა, თასიც ოქროსი იყო და გარედგან ლაღითა და ფირუზით მოკედლილი იყო. ერთმა კეთილშობილთაგანმა მოგვართვა ეს ღვინო და გვითხრა: „მეფემ შემოგიტვალათ: მიირთვიეთო, იმხიარულეთო, ნუ მოგიწყენიათო“. შემდეგ, მესამე თავი საქმელი რომ შემოიტანეს, მეფე უფრო დაგვიტკბა. მოიტანეს შემწვარი. მეფემ გამოგვიგზავნა შემწვარი ხახობი, ორი კაკაბი და ირმის ფეშა და შემოგვიტვალა: „თუმცა ნადირის ხორცზე ღვინო კარგია, გარნა მე მაინც ვუბრძანებ, ძალა არ დაგატანონო“. აღარ გავაგრძელებ სიტყვას იმაზედ—თუ რა წესიერება და დიდი მოკრძალება სუფევდა ამ შექცევის დროს; მხოლოდ ამას ვიტყვი: ღვინო ბევრი სვეს, გასაოცარი სიუხვე იყო ხორაგისა, მოჰქონდათ სახსნილოცა და სამარხიც, რადგან სადილზედ პატრიარქი და ეპისკოპოსებიც იყვნენ, რომლებიც ხორცს არასოდეს არა სვამენ.

16 თებერვალს 1673 წ. მეფემ მიმიწვი^ს დისწულის ქორწილში. ჯვრის-წერა სასახლეში^ს ჯვრის-წერა თითქმის გათავებულიყო, როდესაც მივედით მე, მამა პრეფექტი და მამა რაფიელი. ჯვარს სწერდენ იმ დარბაზში, რომელშიაც წინა კვირას ჩვენ ვისადილეთ. ძლიერ მსურდა ჯვრის წერის ნახვა, გარნა დარბაზი ქალებით სავსე იყო და ამისათვის კაცებს აღარ უშვებდნენ. დარბაზში იყვნენ მხოლოდ მეფე, მისი ახლო ნათესაეები, ქათალიკოსი და ეპისკოპოსები. ქართველებმა ქალებს აუკრძალეს კაცებში ყოფნა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სპარსეთის მორჩილებაში არიან. ეს წესი ჯერ მხოლოდ ქალაქებშია გავრცელებული, ხოლო სოფლებში კი და იმ ადგილებში, სადაც მაჰმადიანები არ არიან, ქალები უპირზადეოდ დადიან და სრულებითაც არ ეკრძალებიან ვაშკაცებს და მათთან ლაპარაკს. მაგრამ რადგან მაჰმადიანთ რჯული და ჩვეულება თან-და-თან ვრცელდება საქართველოში, ამიტომ ქალებს თავისუფლება დღე-დღეზე უფრო აკლდებათ. ქორწილი სასახლის აივანში გამართეს. აივნის ირგვლივ ტახტები გაემწკრივათ. აივანი დახურული იყო დიდის ჩარდახით, რომელიც ხუთს სვეტზე იდგა. ყოველი სვეტი სიმაღლით იყო 22 ფუტამდე. ჩარდახის ქვემო მხარეს გავრული იყო ოქსინო, ხავერდი და ჭრელი ტილო, და ყველა ეს ისე შევნიერად და ხელოვნურად იყო შემკობილი, რომ ლამპრების შუქზედ ისე გვეგონებოდათ, თითქო ყვავილებით არის მორთულიო. ამ დარბაზის შუა იყო დიდი აუზი. იატაკი დაფენილი იყო შევნიერის ხალიჩებით. 40 დიდი ლამპარი ანათებდა აქაურობას. 4 ლამპარი, რომელიც მეფის ახლოს იდგა, ოქროსი იყო, სხვები ვერცხლისა.

ყოველი ლამბარაი 40 გირკანქიანი იყო. სტუმრები
 ტახტზედ ისხდნენ. მეფე უფრო მაღალს ტახტზედ იჯ-
 და. სამეფო ტახტი გუმბათის მსგავსის წარდახით იყო
 დახურული. მეფეს მარჯვნივ თავისი შვილი და ძმები
 უსხდნენ, მარცხნივ—ეპისკოპოსები. ახალ სიძესაც მე-
 ფის ახლო ჰქონდა ადგილი. ქორწილში იყო ასიოდე
 კაცი. მესაკრავენი ძირს ისხდნენ. როცა დავსხედით,
 ცოდა ხნის შემდეგ კათალიკოზმა შემოიყვანა სიძე,
 რომელსაც მიულოცეს მისმა მშობლებმა და საჩუქარი
 მიართვეს, ესევე მოიქცა სტუმრების უმეტესობა: ყვე-
 ლამ თავის ხარისხის-და-გვარად მიულოცა სიძეს და
 დაასაჩუქრა ოქრო-ვერცხლის ფულითა და თასებით.
 ვახშამი ასე დაიწყო: ყველა სტუმრების წინ გაშალეს
 სუფრები, მერე მოიტანეს პური, ქალაღლივით თხელი,
 თითის სისქისა და დაშაქრული. ხორცი მოიტანეს ვერ-
 ცხლის დიდრონ ლანგრებით, რომლებიც დახურული
 იყო. ყოველი ლანგარი წონით იყო 50—60 მარკა.
 ლანგრებს შემომტანნი სეფის კარებში აწყობდნენ, სხვა
 მოსამსახურეები მიართმევდნენ მესუფრეს, რომელიც
 საქმელს ანაწილებდა თფშებზედ და უბრძანებდათ,
 სტუმრებს მიართვითო. ჯერ მეფეს მიართმევდნენ ხოლმე
 და მერე სხვებს—უმცროს-უფროსობის კვალობაზედ.
 სამი თავი საქმელი შემოიტანეს. თითო თავი 60-დე
 ლანგრით მოდიოდა. პირველი თავი საქმელი იყო სხვა-
 და-სხვა ნაირი ფლავი—ყვითელი შაქრითა, დარიძინითა
 და ზაფრანით შეზავებული, წითელი ბროწეულის წვე-
 ნით. მეორე თავად შემოიტანეს კუბატები, ყაურმა,
 შვენური მომთაოდ მოხრაკული ხორცი და სხვ. მესამე
 თავი იყო შემწვარი. სამღვდლოთათვის მოჰქონდათ
 აგრეთვე თევზი, კვერცი და მწვანელი. საკვირველის

წესიერებითა და სიუშით მოქმედებდათ საქმელებსა და უთქმელად აკეთებდა თავის საქმეს. ჩვენ საზღვრონაწიელი უფრო მეტს ვხედავდით, ვიდრე ის 150 კაცი, რომელიც დარბაზში იყო. საკვირველი იყო აგრეთვე სუფრის იარაღი და ავეჯეულობა. სუფრაზედ იყო 120-დგ ღვინის სასმური: ბადიები, თასები, ყანწები, კულები, 12 აზარფეშა და სხ. აზარფეშები თითქმის ყველა ვერცხლისა იყო. თასები, ბადიები, კულები ზოგი სადა ოქროსი იყო, ზოგი ძვირფასის თვლებით მოკედლილი, ზოგი ვერცხლისა. ყანწები ძვირფასის თვლებით იყო მოოქვილი. დაიღია ბევრი ღვინო თასებითა და ყანწებით. „ალავერდი“ და „იახშიოლ“ გაისმოდა... გათავდა ვახშამი. შინ წამოვედით. მეფემ შემომითვალა: ძლიერ მსურს ევროპიელები დასახლდნენ საქართველოშიო და გვიბრძანა: თუ აღებ-მიცემისთვის მოვლენ ევროპიელები, გავანთავისუფლებ ყველა გარდასახადისაგანაო და მივანიკებ ყოველგვარ უპირატესობას, რასაც კი ისურვებენო. ჩემი საბრძანებელია შავ ზღვამდე, დიდი გავლენა მაქვს სპარსეთში, დიდი პატივი ოსმალეთშიო და ამიტომ ევროპიელები ინდოეთში მისვლა-მოსვლისთვის საქართველოზედ უკეთესს გზას ვერ იპოვიანო. თუ ერთხელ სცადეს და ამ გზაზედ გაიარეს, მერე აღარ დასტოვებენ ამ გზით სიარულსო. მე დავჰპირდი, რომ მეფის ბრძანებას შევასრულებ და მისს სურვილს ევროპიელებს გამოვუცხადებ“. *)

*) Voyages en Perse et autres lieux de l'orient.

ტურნეფორი, რომელიც იყო საქართველოში 1781 წელს, სწერს*):

ტფილისი—საკმაოდ ვრცელი და კარგად დასახლებული ქალაქია. სახლები აქ დაბლებია და ცუდად განათებული, ხოლო აშენებულია აგურისა, ქვისა და თიხისაგან. ტფილისის გარეშემო შემოვლებული კედლები ჩვენებურ ბაღების გალავენებზე მალლობი არ არის. ქუჩები ცუდად მოკირწყლულია. ციხე მალლობზე სდგას და დაპყრებს ქალაქს, გარნა თითქმის მთლად დანგრეულია და მაგრობს მხოლოდ რამდენიმე უხვირო ბურჯების შემწეობით. ციხის მკველთ დასი სუსტია და შესდგება მაჰმადიანთაგან, რომელთაც იარაღის ხმარება ცუდად იციან. ციხის წინა სარბიელი, საცა ასწავლიან მხედრობას, ვრცელია და ციხის გარეშე, სხვა შესავალი ქალაქს არა აქვს. მეფის სასახლე, რომელიც ციხის ქვემოა, ყურადღების ღირსია ისევე, ვითარცა ბაღები, მოედანი და ბაზარი... სასახლიდგან ჩვენ წავედით აბანოებში, რომელნიც არა ეგრე შორავენ მას. აბანოებში გამოყვანილია გოგირდიანი თბილი წყაროები; მათში არის მოთბო და ცივი წყალიც. აბანოები სუფთად შენახულია და მოქალაქეთათვის ერთადერთს გასართობს წარმოადგენენ. უმთავრესი სავაჭრო ტფილისისა არის ტყავები და ბეწვეულობა, რომელიც გააქვთ სპარსეთსა და კონსტანტინეპოლს არზრუმიდგან. ადგილობრივი აბრუშუმი ტფილისში არ შემოაქვთ, რომ ბაეი არ გადიხადონ და ადგილობრივე ჰყიდულობენ მას ტფილისის სომხები და პირდაპირ გზავნიან ზმირნას და ხმელთა-შუა ზღვის ნავთ-საყუდლებში ფრანგ-

* Сбора. свѣд. о Кавк. т. VI, стр. 283—286.

თათვის. მისასყიდად. ტფილისის მიდამოებში ქართველოს სხვა ადგილებიდან ყოველწლივ იგზავნება 2,000 აქლემის საპალნე ენდრო; არზრუმიდან ენდრო შეაქვთ ღიარბეჭირს, საცა მით ლებავენ ფარჩეულობას პოლონელთა ქარხნებისათვის. საქართველო ბევრ ენდროს აძლევს ინდოსტანსაც... ჩვენ ვნახეთ ტფილისის ბაზარიც, საცა ჰყიდიან სხვა-და-სხვა ხილს და მათ შორის ქლიავსა და ფრიად კარგ მსხალს. ჩვენ აგრეთვე ვნახეთ მეფის საზაფხულო სახლი მისის მშვენიერის ბაღით, რომელიც არის იმ გარეუბანს, საიდგანაც გზა მიიშართება ოსმალეთისკენ. საზოგადოდ ტფილისში ბაღები უფრო კარგად მოვლილებია, ვიდრე ოსმალეთში. ტფილისში დაახლოვებით 20,000 მცხოვრებია, რომელთაგან 14,000 სომეხია, 3,000 მაჰმადიანი, 2,000 (?) ქართველი და 500 რომის კათოლიკენი. ეს უკანასკნელნი სომეხ-კათოლიკენია, რომელნიც ძლიერად მტრობენ დანარჩენ სომეხებს... ტფილისში ჩვენ ვცხოვრობდით იტალიელ კაპუცინებთან, რომელნიც ძლიერ უყვართ საქართველოში. მათი ხელობა ექიმობაა. ჩვენ დროს იქ მხოლოდ სამი კაპუცინი იყო და მათ შორის ორი პატერი... საქართველოს ეკლესიას განაგებს მიტროპოლიტი, რომელიც ექვემდებარება (?) ალექსანდრიის პატრიარქს. სპარსთა მეფეები ამტკიცებენ ქართველთა მიტროპოლიტებს შეუვიწროებლად და ამასთან არც ძღვენს იღებენ მათგან. ასრე არ არის სომხის ეკლესიის მოთავეს (რომელიც ერე-

ვანშია) დამტკიცება. მის დამტკიცებას უკვე დასრულებული
 უნდება დიდი ფული და გარეშე ამისა კიდევ უნდა
 წლიური ხარკი ცვილით, რომელიც იგზავნება სპარსეთს.
 საზოგადოდ სპარსეთ ეზიზღებათ სომეხნი და უყურებენ
 მათ ისე, როგორც მონათა ფარას, რომელთაც ვერ
 შეუზღვევიათ თავისი თავი ამისა და განდგომისათვის.
 ყაენის საქართველოზე უფლება იმაზედ მეტი უჯდება,
 რასაც ეს ქვეყანა აძლევს მას. ეს იმიტომ, რომ ამ
 ქვეყნის შესარჩენად თვის ხელმწიფებაში იძულებულია
 მიიმხროს საქართველოს წარჩინებული გვარეულობანი,
 აძლიოს მათ დიდი ულუფა, რადგან უამისოდ იგინი
 მიემხრობიან თავის მეზობელ ოსმალებს და გამოუდგე-
 ბიან სპარსეთს. მართლ-მადიდებელთა ეკკლესია ხუთია,
4 შიგ ქალაქში და 1 გარეუბანში; სომეხთ აქვთ 7
ეკკლესია; 2 მეწითია და ორივე ციხეში. მესამე მეწი-
 თი, ციხის გარე მყოფი, გაუქმებულია. ქართველთა
 უმთავრეს ეკკლესიას სიონი ჰქვია. იგი აღმართულია
 დაქანებულს კლდეზედ, მტკვრის პირას და ლამაზი და
 მკვიდრი შენობაა, სულ თლილის ქვით ნაშენი. იგი
 მაღლა სრულდება მშვენიერის გუმბათით. ტფილელი
 აქვე სცხოვრობს. ქრისტიანეთა ყველა ეკკლესიას აქვს
 ხარები და სამრეკლოები ჯვრებით თავზე. მაჰმადიანი
 მუყრები შიშით ვერ იწვევენ მაჰმადიანებს სალოცავად
 მეწითებში: ამ შემთხვევაში მათ ქვას დაუშენდნენ ქრის-
 ტიანენი. კაპუცინების ეკკლესია ძალიან პატარაა.

სწორედ ამ დროს ქართლში შეფობდა ვრცელად (ნაზარალიხანი), რომელიც 14 წელიწადს უზღვევდნენ. ზედ იყო და იქ შეეწვია ყოველგვარ სიბილწეს, შვება-ლხინს, ლირწად და უშვერად უბნობას და სხ. ამ ნაზარალიხანმა ტფილისი სპარსებს დაუტოვა, თვითონ სასახლე აიგო ნაგებს, სადაც დროს ატარებდა ნადიმობითა და მგოსნით. ქვეყნის მართვა ჩააბარა სპარსებს, თვისი მოხელეები ჩააყენა ტფილისსა, გორსა და სურამს. მეციხოვნე ყიზილბაშნი იტაცებდნენ ქართველებს და ჰყიდდნენ.

ერეკლეს შემდეგ საქართველოს გამგედ დანიშნულ იქმნა (1703 წ.) ვახტანგ VI სჯულ-მდებელი, რომელიც ბევრი იზრუნა ქართლის გაშენებისა და ტფილისის გალამაზება-განკარგებისთვის. მანვე შეადგინა სამართლის წიგნი, გამართა სტამბა (1709 წ.) დაბეჭდა მრავალი წიგნი, შეადგინა კომისია შემოსაკრებად საქართველოს მატრიანთა, ქალაქს ააშენა სიონის გუმბათი და სამხრო და აგრეთვე სახლი პატრიოსანი მიჰკრიტანისა და ოქროსა ვარაყითა შეთხიზნული. მემატრიანე ამბობს: „ოთხშაბათსა და პარასკევსა დაჯდის მეფე სამდინოსა სახლსა და განაგებდა სამართალსა მკირეთა და დიდებულთა თანა; კვირასა და სამშაბათსა განაგებდა მეგლისსა, ნახევდის ლხინსა, გასცემდის უშურველსა საბოძვარსა. როცა სამართლისა ლხინისაგან მოიცილის, ინადირის და გავიდის მოედანსა, აბურთის და ესროდენ ყაბახსა“. ვახტანგის ყველა ნამოქმედარს მოკლედ გადმოგვცემს მისი ეპიტაფია:

მე უმცარესმან მშობაკან, ვახტანგმან სახელ-დეგულად,
ვქმენ ოთხ წელ მტხეთა, ურბნისა სადგურ-ქმნა-
ბულად,

ტფილისს სათანა ხელახლა შევქმერწე ქანდაკებულად,
ჩემთეისცა სახლა სარკისა, შიგ ღვინა მოწონებულად;

სტამბა მოვადე ვლახეთათ, ვამბაველე წაგნთა მელანა,
ქცაის რუ ხუნანს წავადე, გაღმითად მოგწვეე ველანა,
მამავრას რუ რამ ტბას შევროე, შიგ თევზა წავესხა
ვევლანა,

ესე მთა მოვინადარე, ვხოცე არუმა, მკელანა;
სამართლას წაგნა დავწერე, მსაჯულს არ უნდა
ცალობა,
გუფხას-ტყაოხნას თანგძნობა, სხვა წერილთ არ ესთქვა
ცალობა,

ჩემთანა მეოფთა ჭბუკთა უქმნა კარგა წრდილობა.
ბოლოს მაძილო სოფელმან, სამდადრე, მეფეთ შვა-
ლობა! *)

ამ სახელოვან მეფეს ბოლო მოულო ტფილისის
ბრძოლამ (1723 წ.). 1722 წელს ვახტანგი განუდგა
ყაენს და მიემხრო პეტრე დიდს, რომელიც სპარსეთს
ებრძოდა დარუბანდის მხრით. გაჯაურებულ თამაზ ყა-
ენმა ქართლ-კახეთის სამეფო მისცა გამაჰმადიანებულს
კოსტანტინეს (შამხადყულიხანს), ერეკლე I-ის შვილს
(1723 წ.). პეტრე დიდი ამავე წელიწადს შეურიგდა
ყაენს და დაბრუნდა. კოსტანტინე მოვიდა სპარსეთი-
დან და ტფილისის მეციხოვნეებს, რომელნიც სპარსნი
იყვნენ, აცნობა ყაენის განკარგულება. მეციხოვნეთ
დაბშეს ციხის კარი და თოფ-ზარბაზნის სროლა იწყეს.

*) ვერხ. „ივერია“, გვ. 164.

კოსტანტინემ თვისი ძმა თეიმურაზი (შემდეგ, შემდეგ თეიმურაზ I, მამა ერეკლე II-ისა) კაი ძალი ჯიშით მამამისა რა მცხეთას და თვითონაც მოადგა ტფილისს და დადგა სეიდაბადს. ვახტანგმა და მისმა შვილებმა ბაქარმა და ვახუშტიმ (შემდეგ ისტორიკოსი, არქეოლოგი, კარტოგრაფი) დაამარცხეს იგი და განდევნეს. გარნა კოსტანტინემ მოიწვია დიდ-ძალი ლაშქარი ქარელ ლეკებისა, რომელნიც უკვე ფრიად გამძღაფრებულ იყვნენ, აღუთქვა მათ ტფილისს აგაკლებინებოთ, და უგრძნეულად თავს დაესხა ვახტანგს, რომელსაც, თუ ფეხმარდი ცხენი არ ჰყოლოდა, შეიპყრობდნენ კიდევ. ვახტანგი შეიღებითურთ გაიქცა გორს. ლეკნი შემოაცვიდნენ ქალაქში და იაგარჰყვეს იგი, დაატყვევეს მზავალნი, გახრწნეს ქალწულნი, დასწვეს სიონი (1723 წ.). ამავ შემთხვევის შესახებ ჯალაღლიანცი სწერს: *) «კოსტანტინე შევიდა ქალაქში ლეკთა სიმრავლით. ლეკნი მაშინათვე მოიბნენ ქალაქში და გაჩხრიკეს სახლები, ეზოები, ეკლესიები, ტაძრების ჳერნი და აკლდამანი. ქალაქი დიდი ხნიდგან არ იყო აოხრებული და მშვიდობით სტკებობდა ეს უმდიდრესი და მნოიანი ტფილისი; მამაკაცნი შეიქმნენ შრომის-მოყვარე ვაქრებად, ხოლო მათნი ცოლნი და ლამაზნი ასულნი ფუფუნებით აღზრდილ იყვნენ. იგინი შეუდარებელნი არიან თვისის მორცხვისა და კეთილსათნო ცხოვრებით; სცხოვრებენ მშვენიერსა და მდიდრულად მორთულს პალატებში; ჳურჭელი და სუფრის მოწყობილობა ჳკონდათ ვერცხლისა და არა სპილენძისა. შესახებ მათ მდიდრულად მორთულობისა და შემკულობისა ძვირფას

* Сборн. свѣд. о Кавк., т. VI, стр. 285, 286.

ქვევით, — იფიქრე შენ თვითონ, როდენადაც შეგვი-
ლიან წარმოდგენა. რაღა ესთქვა შესახებ ეკლესიისა
სიმდიდრისა და დიდმშვენიერებისა, რომელთაც ჰქონ-
დათ ოქრო-ვერცხლის კურქელნი, შემკულ იყვნენ
ოქსინოთი და სხ. საკუთრებით. ყველა ეს, რაც ავწე-
რე, წარიტაცეს ამ ველურ, უღვთო, მსუნაჲ, გაუმაძ-
ლარ, ნადირისა და წურბელათა მსგავს ლეკებმა; ამათვე
ტყვედ წაიყვანეს ის ყრმანი და ქალწულნი, რომელნიც
მოეწონათ. გარნა შეიძლება-ღა აღწერა სირცხვილისა
და უპატიურობისა და ვის შეუძლიან აღნუსხოს რაო-
დენობა წარტყვენილისა? თუმცა მეფე კოსტანტინემ
აღუკრძალათ კვლა და ტყვენვა, გარნა ლეკნი არც
მას უგონებდენ და სთხოვდენ დაპირებულს სასყიდელს.
ამიტომ მეფემ მოქალაქეთ გარდაახდევინა 4000 თუმა-
ნი, მისცა ლეკებს და გაისტუმრაჲ.

ტფილისიდან გაქცეული ვახტანგ მეფე დადგა
ციხეში. ამავე დროს ოსმალთ ოში ჰქონდათ სპარ-
სებთან და დაეპყრათ ქვეყანა არზრუმისა და თაური-
ზამდე. 1723 წ. გაზაფხულს ოსმალთა 20,000 მეომარ-
ი შემოვიდა ერევანს და იქიდან გამოსწია ტფილი-
სისაკენ. ჯარის წინამძღოლმა ვახტანგს შემოუფთავლა:
„მძევლად შენი ნათესავი გამომიგზავნე და მე დაგიბ-
ხოზ მტერსო“. ვახტანგმა ოსმალებს მიადგება თვისი ძე
ბაქარი და ძმა იესე. ოსმალნი მოვიდნენ ყურყუთას.
კოსტანტინე შეშინდა, მიეგება ოსმალთ, ჩააბარა ქა-
ლაქის კლიტე და წამოუძღვა. ტფილისი აიღეს ოსმა-
ლებმა, მის ციხეში იენგიარნი ჩადგნენ, კოსტანტინე
დაპატიმრებულ იქმნა. ბაქარი თუმცა გაამეფეს, გარნა
ქვეყანას განაგებდა რაჯაბ ფაშა, რომელიც ტფილისს
იჯდა და რომელმაც ეს ქალაქი რამდენიმე ნაწილად

გაპყო და ყოველი ნაწილი თავის მოხელეს ბაქარს გაუქირდა აქ ყოფნა, გაიპარა და მტკიცედ მდგომარეობდა თან. ვახტანგი თავისი სახლობითა და დიდ-ძალის ამალით რუსეთს გადასახლდა. კოსტანტინესაც მოახერხა საპატიმროდგან გაქცევა და კახეთს მისვლა. გარნა ოსმალებმა კახეთიც დაიპყრეს და კოსტანტინესაც თავი მოსპირეს ბეიანბაღს. ქართლის მეფედ გამოაცხადეს ვახტანგის ძმა იესე, რომელიც „შიიტის“ იყო და ახლა „სუნის“ გახდა. ოსმალთა მფლობელობა გაგრძელდა 12 წელიწადს. ბუტკოვის სიტყვით *) ოსმალთა მფლობელობა დამტკიცებულ იქმნა რუს-ოსმალთა ხელშეკრულებით 12 ივნისს 1724 წ. ამ ხელშეკრულების ძალით ოსმალეთისად ჩაითვალა საქართველო ტფილისითურთ, აგრეთვე ერევანი, ყაზვინი და თავრიზი.

ოსმალთ ფაშას ისაყს მოუვიდა სულთნის ბრძანება ტფილისის სიონი მეჩითად აქციეო. ამ ბრძანებას წინააღმდეგა ამილახორი გივი, ტფილელი დომენტი და მრ. სხვანი, დიდი ძღვენი მიართვეს ფაშას და ძლიერ დაიყოლიეს, არ წაეპილწა ღვთის სახლი (იხ. ეკლ. მუზ. სიგელი № 733).

1735 წელს სპარსები სასტიკად შეებნენ ოსმალებს და მიიშველიეს თეიმურაზ მეფეს. ამ წელს ნადირმა შემუსრა ოსმალთა ძლიერება განჯას და უკუ-აქცია. სპარსნი მოადგნენ ტფილისს. ყაენმა ფაშას შეუთვალა: გაგწყვეტავთ, თუ ქალაქი კარს არ გამიღებსო. ამასობაში სულთანმა ზავი შეპკრა ყაენთან და დაუთმო

*) ბუტკოვა, გვ. 52, 61, 99; სუხნაა ჩხეაძე, გვ. 332.

მას ერევანი, განჯა, ლორე და ტფილისი. ისაკ-ფაშა და მისი შვილი უსუფ-ფაშა (სამცხის ათაბაგნი) მელნიც ტფილისში იდგნენ, აიყარნენ და ახალციხეს წავიდნენ. მათ ბარგი-ბარხანის წაღებას მოუნდა 300 ურემი. ტფილისს შემოვიდა თამაზ ხანის (ნადირის) სარდალი ალიყულიბეგ, რომელმაც ქალაქს წაართვა 8,000 თუმანი, სახასო სოფლებს 3,000 თუმანი, პური 1,000 ხარვარი (10,000 კოდი). ამის შემდეგ ქალაქში შემოვიდა თვით თამაზხანიც დიდის დიდებით (6 ღვინობისთ. 1735 წ.). მემატთანე ამბობს: „თამაზს გაუშალეს მოქალაქეთ ფიანდაზი ციხის კარიდამ ალაყაფის ჩარდახამდის, დადგა ჩარდახში და შიგნით არამი დააყენა“. ქალაქიდან ყაენმა გაუსია ჯარი ქართლს, რომელიც ააოხრეს, დაატყვევეს, დასწვეს, შეაბილწეს ეკლესია, გააოხრეს შიომღვიმე ხატითა და მორთულობითა, ტყვედ წაიყვანეს 800 კომლი, მოსრეს ყმაწვილნი ეროდეს მსგავსად: ჩვილს ჰყრიდნენ, ხოლო „დიდი, რომელიც დავარდის, ცხვირსა და ყურებს აკრიდიან“. ასრე მიქინვარებდა თამაზი ოკტომბრის 25-მდე და ამ დღეს კი აიყარა ქალაქიდან და შეესია კახეთს, ქარს და დადგა მულამს, საცა მას მიულოცეს გახელმწიფება და იგი იწოდა ნადირშად (9 მარტს 1736 წ.). აქ მყოფობისას ყაენმა ქართლს შემოაწერა 3300 თუმანი, ხოლო ქალაქში უნდა დამდგარიყო 500 მისი ნოქარი ცოლშვილითა და კაც-ცხენ იარაღითა.⁴⁾ თამაზის თანამედროვე და თანამგზავრი სომხეთის კათალიკოსი აბრაამი სწერს⁵⁾: „ტფილისში კიდევ დავრჩი

⁴⁾ სეხნაა ჩხეიძე, გვ. 340.

⁵⁾ Собор. свт. о Кавк., стр. 287.

3 დღე, რადგან გაძლიერებულ ყაენს ებრძანებოდა. ყაენათ 300 კომლი მოქალაქე და გადაესახლებინათ ხორასანს. აღწერეს 300 კომლი და შეაგროვეს რომელიღაც ეკკლესიაში. ეს საცოდაენი საზარლად სტიროდნენ და ყვიროდნენ. ყაენის დიდებულებს ვსთხოვე ვაენთავისუფლებინათ ეს საცოდაენი და მათ მაგიერ აედლოთ 3,000 თუმანი და 3,000 ტომარა პური. ჩემი თხოვნა შეისმინეს“.

მულამიდან ყაენი წავიდა ყანდაარს და აიღო ივი (16 მარტს 1737 წ.), შემდეგ დაიბარა ერეკლე და გაილაშქრა ინდოეთს, რომელიც დაიბურა და დაბრუნდა. ერეკლე დააჯილდოვა და გამოიხსტუმრა. „პატარა კახმა“ აღავერდს მოაწია 13 დეკემბ. ღამის 4 საათზე 1739 წ. ყაენიც მოვიდა და შეესია ლეკეთს დარუბანდის მხრით, ხოლო თვისის დიდძალის დაშქრის გამოკვება დაევალა საქართველოს და ქართლადგან წააღებინა 300,000 კოდი პური, ამის გარდა ქართლიდგანვე მოითხოვა: ერთგზობისას 6000 ხარი, რომელსაც განჯიდან პური აჰკიდეს და წაიდეს დარუბანდს; 3000 შეზმული ურემი, რომელთაგან ყოველი დატვირთული იყო 200 ლიტრა პურით; კიდევ სხვა წავიდა დალისტანს; 2,000 ურემი გაიგზავნა მესამედ. გარნა ეს არ იკმარა ყაენმა. ქართლს კიდევ შემოაწერა: ქალწული 300, ვაჭი 300, ქვრივნი ქალნი 300, 500 კომლი მოსახლე და 20,000 ხარვარი პური (2,000,000 ლიტრა). ქვეყანა მთლად გალატაკდა და უარი შეუთვალა ყაენს. ნადირშა გაცეცხლდა, გაბრაზდა და საქართველოს აოხრება განიგულა. გარნა ამ დროს ყარსის მხრით შეესივნენ სპარსეთს ოსმალნი. ყაენი დალისტნიდან ყარსისკენ წავიდა. აღრიბეყანსა, ახალციხესა და სხ. გამოჩნდენ რამდენიმე კაცნი, რომ-

მელთაჲ თავისი თავი ნადირისაგან მოკლულ ყაენის
 მემკვიდრედ გამოაცხადეს. ნადირას საქმე განსჯისათვის
 გარნა თეიმურაზ მეფისა და ერეკლეს შემწეობით ყველა
 მტრები ყაენმა შემუსრა და თეიმურაზ-ერეკლესაგან
 დავალებულ ნადირსამ ქართლის მეფობა უბოძა თეი-
 მურაზს და კახეთის ერეკლეს (1744 წ.). მთელი ამე-
 რეთი დიდს სიხარულს მიეცა. ქალაქი ტფილისი შეუდგა
 მზადებას მისაღებად თეიმურაზის მეუღლის, თამარ-დე-
 დოფლის, რომელიც უნდა გადმოსახლებულიყო ტფი-
 ლისს თელავიდგან. დიმ. ორბელიანმა ტფილი-
 სის სასახლე მოაფარდაგვინა, დედოფლის მისაგებებ-
 ლად დაადგინა მოქალაქენი და სამღვდლოთა დასნი.
 ერეკლემ ჩამოიყვანა დედა თვისი, მიეგებნენ დედოფალს
 ერთა გუნდნი და დედათა ბანაკნი, შეახეს ქება, და-
 უგეს ფიანდაზი, მიართვეს შაქარ-საყუროსელი და მად-
 ლობდენ ღმერთსა და ამბობდნენ: „ვინ გამოგვიჩინა
 ხსნად ჩვენდა ქირვეულთა და გვიხსნა მტერთაგან
 ჩვენთა!“ მობრძანდა დედოფალი დიდებით და დაბრ-
 ძანდა ტახტსა ზედა. მიეგებნენ დარბაისელთა ჯალაბ-
 ნი, დაულოცეს ტახტი და დაიწყეს ნადიმი. შეიქნა
 მეჯლისი და იყო ლხინი და განცხრომა უზომო. შემ-
 დევ თეიმურაზი მეფედ ეკურთხა მცხეთას (1745 წ. 1
 ოქტ.), გარნა სიხარული მალე გაუშხამდა: დასწულდა
 თამარ დედოფალი, რომლის განსაკურნებლად „შემო-
 იკრიბნეს აქიმნი ქალაქით ანუ სადა იყვნეს აქიმნი,
 ყოველნი მოიწვივნეს, გარნა ამით ვერა უშველესრა,
 და გარდაიკვალა სანატრელი თამარ (1746 წ.). მის-
 თვის მწარედ იგლოვია ყოველმა სულმა და ბნელსა შინა
 ჩაჯდა 15 დღე.

აქვე შემოგვაქვს ტფილისის აღწერა ვახუშტი ბა-
 ტონიშვილისა, რომელსაც ამ ქალაქის გეგმა შეუდგე-

ნია 1735 წ. თებერვალს, და ტფილისის აღწერის შემდეგ
 ტანია ქართლის გეოგრაფიასა და ისტორიას (1744 წ.)

„ტფილისი არს სამი ქალაქი: ტფილისი, კალა და ისნი. ჰყოფს მტკვარი კალას, ტფილისს და ისნს. კალას უდის (მტკვარი) ჩრდილო-აღმოსავლით, ტფილისს ჩრდილოთი და ისნს დასავლით და სამხრით. ხოლო კალასა და ტფილისს ჰყოფს სოლალაკის წყალი, რომელი გამოსდის წავეკისსა და კოყრის მთებსა, სამხრით და აღმოსავლით უდის კალას და დასავლით ტფილისს. არამედ პირველ იყო დაბა. 27 მეფის ვარზა-ბაკურის გამსა შინა აღაშენა შურისციხე მცხეთისათვის ერისთავმან სპარსთაგან. შემდგომ გორგასალმან დადვა საფუძველი. და იმ, 34 მეფემან, ქმნა ქალაქად და ტახტად მეფეთა, და მურვან-ყრუს შემდგომად შემუსრეს ხაზართა და აღაშენა ამირ აგარიანმან. შემდგომად შემცირებისა მცხეთისასა და აოხრებისა მისისა, უმეტეს ტახტი იქმნა ბაგრატიონთა. ტფილისს დის ცხელი წყალი კლდიდამ, არს მით აბანონი ექვსნი და დიდშენნი ავაზანნი. მოდის მომდინარე ცხელი წყალი. აქ თაბორს ყოფილა ციხე, არამედ აწ შემუსრვილი არს. აქ დასხნა შასეფიმ სეიდნი, მისგამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს. ყოფილან ეკკლესიანი დიდშენნი, არამედ აწ შემუსრვილნი არიან.

„კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა და ჩამოზღუდვილი სალალაკის-კევით მტკვარამდე. სალალაკის-ხევის კარს უწოდებენ განჯის კარად. მაღალს ციხეში არს ეკკლესია გუნბათიანი წმიდის ნიკოლაოზისა, და სასახლე მეფისა, პალატნი დიდ-დიდნი და შვენიერნი. არამედ დაუტევა 89 მეფემან როსტომ, ჩამოზღუდა კალა ციხიდამ კალას ყურამდე და მისცა სპარსთა (მიერიდგან უპყრავთ მათ), და თავისა თვისი-

სათვის სამეფოდ ალაშენა სიონსა და ანჩისხატს შუა
სასახლე, მტკვრის გარდაკიდებით, უილიბაშთა
ხოლო 94 მეფემან ვახტანგ ალაშენა სახლი შვენიერი,
სრულიად სარკისა და მოოქროვილი, დიდ-მხატრობითა,
ლავეარდითა და მარმარილოს კედლითა; შემუსრეს
ოსმალთა.

„არს კალად ეკლესია გუნბათიანი, დიდი, დიდად
შვენიერი, სიონი, წოდებული ღვთის-მშობლისა, რომ-
ლისა საფუძველი დასდვა 39 მეფემან გურამ, შემდგო-
მად შეასრულა ჭკრივმან ვინმე და მოქალაქეთა, და 41
მთავარმან ადარნასემ, ხოლო აწ დარღვევასა ზედა
მიხდელი განაახლა და ალაშენა ძირიდან გუნბათითურთ
94 მეფემან ვახტანგ. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ტფილ-
ისის სამხრით ქციისამდე.

„არს კვალად ეკლესია ჯვარისა, გუნბათიანი,
შვენიერი. განაახლა აწ იმერლისშვილმან.

„არს კვალად ანჩის-ხატი, დიდი, უგუნბათო, კა-
თალიკოზისა; შემუსრვილი ალაშენა კათალიკოზმან
დომენტიმ, ძემან ქაიხოსროსამან.

„არს კვალად ეკლესია ნათლისმცემლისა, რომლის
გუნბათი მოარღვია 89 მეფემან როსტომ და სხვით განა-
ახლა 94 მეფემან ვახტანგ.

„არს კვალად დაბალს ციხესა შინა ეკლესია გუნ-
ბათიანი და აწ ცარიელი, და სხვანი გუნბათიანი არიან,
—სამი უპყრავთ სომეხთა; უგუნბათო ალაშენა კარის
საყდრად 89 დედოფალმან მარიამ. კვალად ალაშენა 94
მეფემან ვახტანგ ორი უგუნბათო. 90 დედოფალმან
როდამ ალაშენა ერთი უგუნბათო, კვალად უგუნბათო
ოთხი, —აწ უპყრავთ სომეხთა.

„ხოლო ხიდის ყურს აღაშენა მეჩითი შეპყრობილნი 89 მეფემან როსტომ აღაშენა ციხეს გარეთ-საგანსა სახლესა შინა ერთი, და განჯის კართან ერთი. ურუმთ (ოსმალთ) ქორონიკონსა 1727 აღაშენეს სამი, არამედ შემუსრნა შაჰ-ნადირ.

„ისნს არს, კიდესა ზედა მტკვრისასა, კლდესა ზედა, ციხესა შინა, ეკლესია მეტრები ღვთის-მშობლისა, გუნბათიანი, დიდშენიერ-ნაშენი, საარქიმანდრიტო; შემუსრვილი აღაშენა ნინ მეფემან დიმიტრიმ; 92 მეფემან ერეკლემ მისცა სპარსთა, და არს უქმად.

„აქ განვალს ხილი კალიდამ ისნს, ციხიდამ ციხესა. ხოლო ხიდის ყურის სამხრით არს საფლავი წმ. აბოასი, რომელი იწამა სპარსთაგან ტფილისს. ხოლო ისნის ციხე ყოფილ არს დიდი, რომელსა განაახლებდნენ ოსმალნი ქორონიკონსა 1728, და დაშთათ უსრულნი. ისნს არს ეკლესია ერთი, უგუნბათო, არამედ გუნბათიანი ორი, და უგუნბათო ერთი უპყრავთ სომეხთა. ყოფილან ძველად მრავალნი ეკლესიანი ტფილისსა, კალასა და ისნს, არამედ აწ შემუსვრილნი არიან.

„კალა მოხლუდა მეორემან შაჰ-აბაზ, პირველ შემუსრვილი. სამხრით მოაველო სალაღაკის კლდეზედ, დასავლით ქმნეს ორი კარი, ჩრდილოთ ორი კარი. ზღუდეს გარედ უხმობენ აწ გარეთ-უბანს, სადაცა არს ასპარეზი. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი ორი, უგუნბათო ორი, უპყრავთ სომეხთა, ხოლო უგუნბათო ორი უპყრავთ ქართველთა. კალას არს რომაელთა ეკლესია ერთი და მონაზონნი. ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა ტფილისს, და განყოფით: კალას ტფილისსა, ტფილისს სეიდაბათს და ისნს ავლაბარს, და გარეთუბანი არს ტფილისისა. მსახლობელნი

არიან: ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მაჰმადიანნი
 ხოლო ციხეს გარედ უფრო სომეხნი და მცირედ ქარ-
 თველნი, ქცევა-ზნით ქართულითა. სახლნი ნაშენნი
 არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი ვაჯითა, ზოგთა
 სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართული. არამედ ციხე, ეკ-
 კლესიანი და ზღუდენი ქვეთკირისანი არიან. ჰავითა
 არს მშენი და მზიარული, ერნი მშენიერნი და მშვი-
 დნი, ქალნი ფრიად კველუცნი. გარემო ქალაქისა წალ-
 კოტნი და სავარდენი მრავალნი, ყოვლის ხილითა და
 ყვავილითა საესე, ვანა ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი
 უშვერნი. ზაფხულს ცხელი და არა გაუძღისი, ზამ-
 თარ ცივი; გაზაფხულ-შემოდგომა მშენი და სატრფო.
 სანადირთნი მრავალნი აბლას, ფრ-ნველთა და ნა-
 დირთა.

„ხოლო კვალად დასაველით, იშიტუტრუქის კლდე-
 სა შინა, არს მონასტერი შთა-წმიდისა, და აწ ცალი-
 ერი.

„ხოლო ტფილისის სამზრ-აღმოსაველით არს ნათ-
 ლუბი. მუნ დის ნაფთი, კიდესა მტკვრისასა, არამედ
 წყლის სიახლოვეთ მრავალი არ აიღების.

„აღმოსაველით ტფილისისა არს ლილო: არა არს
 მუნ ვენახნი და ხილნი მთობისაგან, და არს უმდინა-
 რო წყაროებითა, და ნაყოფიერებს მთურად. ტბანი
 არიან მცირენი და უთევზონი, მყურითა (ბაყაყით) საე-
 სე. სხდებმის წერო და ბატი მრავალი.

„ტფილისის ჩრდილოთ არს შინდორი დიდ-უბისა,
 რომელსა პირველ ეწოდა ცხენის-ტერფი. ტფილისიდან
 მცხეთამდე უწყლო, არამედ მოსაველიანი.

„კვალად ტფილისის ჩრდილოთ არს ლურჯ-მონას-
 ტერი, ეკლესია წმ. გიორგისა, უგუნბათო, დიდი, აწ

ხუცის სამარ. ვერესა ზედა არსხიდი დიდი მტკვარისა; განა ვერე წყნეთამდე წალკოტითა შემეყვანოს მრავალნი. მის სამხრით არს ველი საბურთალისა. ამის შინა ყოფილა რუ ვერიდამ მოტანილი და აწ უმისოდ უნაყოფო არს. მას ზეით არს ტბა ლისისა და მის დასავლით მთა სხალ-დიდისა, კეთილი აგარაკი და შვენცერი ყოვლითა. ამის სამხრით ხეობა დიდმისა... არს წოდორეთამდე ვენახოვან-ხილიანი და მას ზეით მთებრი. სამხრით არს ველი დიდი დიდმისა, უნაყოფო, არამედ ბალახოვანი და ზამთარს იზრდების ცხვართა და ზროხათა სიმრავლენი. ნაქულბაქევეს ზეით არს დევის-ნამუხლარი, — კლდე გაპრილი გზად. მას ზეით მუხად-გვერდი. ვერე, რომელსაც წინად ერქვა სკვირეთის მდინარე, გამოდის დიდგორის მთას. იგი ერთვის მტკვარს ჩრდილოთ კერძ ტფილისისა და მის შესართავს ზედა არს ლურჯმონასტერი. ეს სკვირეთის მდინარე არს კოჯრის ჩრდილოთ კერძ. ციხე აზეულასი და აწ კოჯრისა არს თხემსა ზედა კლდისასა. ამ ციხის სამხრით არს სასახლე მეფისა კოჯორი; ალაშენა 89 მეფემან როსტომ, უმეტეს 91 მეფემან გიორგიმ და 94 მეფემან ვახტანგ. დგებოდნენ ზაფხულს მეფენი.

„ტფილისის სამხრით არს კრწანისის გორა და მის გაღმართ ლოჭინის ხევი (ომანის ხევი), გამოღმართ თელეთები, კუმისი და სხ. კუმისა არს დაბა დიდი, ვენახოვანი, ლეღვიანი, ბროწეულიანი, ხილიანი. ამის მინდორაა შინა მოვალს ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-ბანზის გარდა; კანაფი უმუშაკოდ სცენდების. მტკვრის კიდებედ არს ქალა ყურყუთა (აწ სოღანლულად წოდებული), ნაყოფიერი ყოვლითავე“...

ზევით შევნიშნეთ, რომ მეფე თეიმურაზის მთელმა მისმა სამეფომ თამარ დედოფლისათვის ვეს თხოუმეტი დღეო. ეს ორი კვირა რომ გავიდა, მეფემ განიძარცვა სამგლოვიარო ძაძა და შეირთო ცოლად ანახანუმი, ქვრივი ქაიხოსრო ციციშვილისა, ასული ბეჟან იოთამისშვილისა, ნათესავი ანტონი პატრიარქისა, რომლის სასახლეშიაც იმყოფებოდა იგი. მემატიანე ამბობს: „მიბრძანდა მეფე, ვითა ქორწილის წესი იყო, და წამოიყვანა პატრიარქის სახლით სახლსა დალიკოვანსა; ჰკრეს ქოქთა, ნალარათა და სპილენძ-ქურთა, მორთვნეს ქალაქნი (ტფილისი) და უმეტეს სამყოფი მეფისა მოფარდაგნეს ოქსინოთა ოქრო ჰსოვილითა და მოაბრწყინვეს ყოველი ლამპრითა საბრწყინვალოთა, ისხდნენ მგოსანნი და აქებდნენ მეფეთ მეფეს თეიმურაზს; იყო ლხინი და განცბრომა რვასა დღესა და იყვნენ ქართველნი მწად ქართულთა ლხინთა გამოწენისათვის; იყვნეს ყიზილბაშნიცა წვეულნი: ხანები, ათასისათავნი და მოხელენი ხელმწიფისანი (ყაენისა), და მოსწონდათ ყოველი რივი და ლხინი ქართლისა. განსრულდა ქორწილი აგვისტოს (1746 წ.). ყაენმა გამოუგზავნა თეიმურაზს ქორწილის შემოსაწევრად ოქრო, ვერცხლი ანუ ლარი ურიცხვი (1746 წ.)

ამავე წელს ყაენმა დაიბარა ტფილისში მყოფი ყიზილბაშის ჯარი და მისდა სანაცვლოდ გამოგზავნა 1000 ავლანი და თეიმურაზს შემოაუთქალა: „ეს ავლანი, როგორც ქართლის ჯარი, ვგრე იმსახურეო“. (პაპუნა, გვ. 392—393).

ამავე წელს ყაენმა ნადირშამ ქართლ-კახეთს შემოაწერა ხარკად (არბაბი) 200,000 თუმანი და თანაც მეფეებს მოსწერა: „ეს თეთრი (ვერცხლის ფული) მხათ

დაიქირეთ 300,000 ყიზილბაშისთვისაო“. რეფერენსში ვალ ომებისა და უზომო ზარკების ძლევით მსჯობისა და ლო გალატაკებულოყო და ამ ფულის გამოტანა შეფეებს არ შეეძლოთ, ამიტომ ნადირშას უარი შეუთვალეს და თვითონ კი აიყარნენ და ქალაქიდგან ანანურ-მთიულეთს გადასახლდნენ, რადგან ყაენის შემოსევას მოელოდნენ, ხოლო ამის შიშით ირყეოდა მთელი ქვეყანა“. მეფეებს ვაპყენენ პატრიარქი, ეპისკოპოსნი, ყოველნი სამღვდელო დასნი, ქართველნი ყოველნი, რომელნიც „ქალაქსა შინა სახლელად იდგნენ“; ქალაქის მელიქი ალაც აიყარა სახლით; აკრეთვე მოქალაქესა, რომელსა შეეძლო, უფროსი აიყარა და წავიდნენ ანანურს და ყოველნი თავადნი და მოქალაქენი თეიმურაზს ეახლნენ და მასთან დადგნენ (1747 წ.).

ეს ამბავი რომ მიუყიდა ყაენს, მწვავედ გაჯაურდა, ჯარები გამოუწია, გარნა გამარჯვებია იმედი არა მქონდა, ამიტომ ლაშქარი უკანვე დააბრუნა, მეფეებს მოსწერა მიპატიებია არბაბიო, ქალაქს დაბრუნდით და ქვეყანას მოუარეთო, და ერთკლე მეფეც გამომიგზავნე, და რასაც მაგის პირით შემომითვლი, შეგისრულებო. ყველანი თავ-თავის ბინას დაბრუნდნენ. (ვახუშტი, გვ. 395—397) და შემდეგ შვილის მაგიერ თვითონ თეიმურაზი წავიდა სპარსეთს (10 მაისს 1747 წ.). მეფე ვიდრე ყაზბინს ჩავიდოდა, სპარსეთში არეულობა მოხდა და ნადირშა მოკლა მისმავე ძმისწულმა აღილშამ, რომელიც თეიმურაზის სიძე იყო. თეიმურაზი ახალს ყაენს აღილშას ეწვია (1747 წ.).

ამ არეულობისაგან მოთხრობის თეიმურაზის ამბავი დიდხანს არ მოვიდა, ზოგს ეგონა იგი დაიღუპო. ეს იყო მიზეზი, რომ ვახტანგის VI-ის ძმის იესეს შვილმა აბდუ-

ლა ბეგმა გამოაცხადა: „თუ თეიმურაზი აღარ დაბრუნდება, ქართლის მეფობა ჩემიაო“ და მიიმხრო ქართველობა და აგრეთვე ხანები და დიდძალის ჯარით გამოვიდა თავის საბრძანებლოდან (სამშვილდიდან), მოვიდა კოდას. ქალაქის ციხის თავიც აღარ მიენდო ერეკლეს, დაჯდა ციხეში და აღარ ჩამოვიდა ქალაქში (პაპუნა, გვ. 405). აბდულაბეგმა თავისი ძმაც უსენბეგი წამოიყვანა და მოადგა ტფილისს. ქალაქში ომის მხადებას შეუდგნენ. ანტონი პატრიარქმა მთელის სამღვდელთა დასით მოილოცა ქალაქის ყველა ეკლესიანი, პარაკლისი გადაიხადა, მეფე ერეკლე ჯარითურთ აკურთხა. ამის შემდეგ ერეკლეს ჯარის ერთი ნაწილით ავიდა თაბორს და მეორე ნაწილი ერეკლეს წინამძღოლობით ავიდა წაეკისს. მტრის ჯარში იყო ლეკის ჯარი, ავღანთა ჯარი, ყაზახისა და სხვა სახანოების ჯარები. ქალაქის ციხეს რომ მოადგნენ მტრები, ქართველები ორივე მხრიდან მიესივნენ, შეიქმნა ომი ფიცხელი და სასტიკი, ასე რომ „თოფის ხმისაგან აღარა ისმოდა რა და კომლისაგან ჯარი აღარ ჩნდა“. მალე მტერი დამარცხდა, გაბრუნდა, გაიქცა, ქართველებში კაფეთ სდიეს მათ, დახოცეს მრავალი, დააფრეინეს ღროშები, ბარგი-ბარხანა (1748 წ. ლაზარობის წინა დღეს პარასკევს).

ამ ომსა და აბდულაბეგს ასე აგვიწერს ზეპირ-გარდმოცემა:

ზამშუღაა შეაკმაზა თოფითა და ჯახადათა:
უნდა ქალაქსა მაგადეკა, ამოვხატო შამშიდათა!

ეს რომ ვრეკლემ გაგო, გადბრუნდა საცაღებო
 ვრეკლემ ხმაღსა გააკრა, საფრება მოამწადუნა
 მაგ ჩასსა მარჯვე ბაჭეა, ესროლა ჩქარა-ჩქარა;
 'ხარბა'წნება დაადვენა, თხუბავით დააღაღაო;
 შარშან შემძვრალა ჩარგვებში აღესაჯ ან გამოიმძვრა-
 ღბო.

თუმცა აბღულაბეგმა ველარ გაბედა ქალაქზე გამო-
 ლაშქრება, ვარნა იგი კაციოთა და სურსათით შეეწია
 ამირ ასლანხანსა და ყაენის უფროს ძმას იბრეიმხანს,
 რომელნიც უკუუდგნენ აღილშას და მოინდომეს ქარ-
 თლისათვის თვისი ყმოზა დაეკისრებინათ და რომელ-
 თაც ტფილისის ციხისთავისათვის მოეწერათ: „ვინც
 ჩვენი ერთგული ყმა არ იქნება, ციხეს ნუ მიანდობ-
 თო“. ამ ამბავზე ციხიდან შექქმნეს ზარბაზანთა სროლა,
 შეიქმნა „შადლუხი“, ციხის კარებიც დაკეტეს, გაამაგ-
 რეს მეტეხის ციხეც, ციხის მეიდანთან მტკვრიდან
 კლდის უბნამდის სულ გააკრეს და საფრები შეჰკრეს.
 ციხეშივე სპარსთ გარდა იყვნენ ბორჩაღლუსი და ბაიდრის
 სულთნები, აბღულაბეგის შვილი აღასი, ყაზახისა და
 ბორჩაღლუს ქეთხუდები ცოლ-შვილით.

ერეკლე ამ დროს სამშვილდე-ბირთვისის ასაღებად
 წასულიყო და ეომებოდა აბღულაბეგს. შეიტყო-რა
 ტფილისის განდგომა, ქალაქს ჩამოვიდა, ფიცხლავ
 გაარიგა საფრის კაცნი, ჯარი გუნდ-გუნდად გააწყო და
 შეება მტერს. ცალკე ციხიდგან და ცალკე ქალაქიდგან
 შეიქმნა ისეთი საზარელი სროლა „ყუმბარა-ზარბაზან-
 თა“, რომ კომლისაგან ციხე აღარ ჩანდა, ხმისა და
 ხრიალისაგან ქალაქი ირყეოდა. აბღულაბეგი სამშვილ-
 დედან უგზავნიდა მეციხოვნეთ პურსა და ღვინოს. ომი
 გაგრძელდა დიდხანს. ამ გაჭირებულ დროს ერეკლეს
 უღალატა ქალაქის მელიქმაც: „შესწამეს ქალაქის მე-

ლიქს აღას ღალატი და ციხელების ღაპარაკი, ^{მდამშენაჲნი} რა იგი მეფემ, პატიმარჰყო ცოლ-შვილით ^{ცქალის,} წაართვა მელიქობა და 1000 თუმანი ჯარიმა, გარნა ანტონი პატრიარქის შუამავლობით ისევ განათავისუფლდა პატიმრობისაგან, და მელიქობა უბოძა პაპას. (პაპუნა, გვ. 409).

ომი თან-და-თან მწვავედებოდა: „ზარბაზანი და ყუნბარა ასე მოდიოდის ქალაქზე, ვითა ცეცხლი წვიმსო“; მეტეხის ზარბაზანს ესროდნენ მეფის სასახლესაც, გარნა ვერას „აენებდიან მყოფთა ქალაქისათა“.

მეფემ გორიღამ მოატანინა დიდი ზარბაზანი (2000 ლიტრის წონით), რომლის გასატენად უნდებოდა 10 ლიტრა ტყვია და ამის შესაფერი წამალი. ეს ზარბაზანი მიუმართეს მეტეხისა და თაბორის ციხეებს, მისი ყუნბარა, რასაც მოხვდებოდა, აქცევდა და მუსრავდა, მის ხმისაგან ქალაქი ირყევოდა. თუმცა ამ ზარბაზანმა დიდად შეაძრწუნა ციხელები და დიდი ზარალიც მისცა, გარნა იგინი ისევ მდგრად იბრძოდნენ. ამიტომ ეს ზარბაზანი მეფემ წააღებინა სოღანლულს, მტკვარში გამოატანინა, თელეთზე შემოატარა და თაბორის მთაზე ამოატანინა. იქიდგან მოუმართეს იგი თაბორის ციხეს, იერიშია ჯარიც მოამზადეს, დაიწყეს სროლა და შემდეგ იერიშით მიესივნენ ციხეს, „გადაფრინდნენ“ მასში და აიღეს. მტერი შემუსრეს, მისი საქონელი იავარჰყვეს. მეფემ დასაჩუქრა თვისნი გმირნი, ხოლო ქალაქის ციხეში ჩააყენა თვისი ჯარი, ხოლო ციხესა და ქალაქს შორისი კედელი დაანგრია (1748 წ.).

ესრე განთავისუფლდა ეს ციხე და მასთან ქალაქი ტფილისიცი სპარსთა დიდი ხნის პატონობისაგან: 1616

წლიდგან 1748 წლამდე ტფილისის ციხეში იმდენი სპარსთა მეციხოვნენი და ამ დროს განმეფდებოდა მხოლოდ 12 წელიწადს (1723 წლიდან 1735 წლამდე) აქ უფლობდნენ ოსმალნი.

თავისუფლებით სტკებოდა ტფილისი 1748 წლიდან 1795 წლამდე, ე. ი. ალამაჰმადხანის შემოსევამდე.

ამ 47 წლის თავისუფლების ეამს (1748—1795) ტფილისი ისევ მოშენდა, გაიზარდა, გადიდდა, მოეწყო. ქალაქი გამშვენიერდა სასახლეებითა და ბაღ-ვენახებითა. გაიმართა აქ სასულიერო სემინარია, სამრევლო სკოლები, სტამბა, თეატრი, საფლურე (ზარაფხანა), ხაზინა, ჯაბახანა, ყუმბარა-ზარბაზნების ჩამოსასხმელი ქარხანა, სიძველეთა დასაცავი სახლი, ქარვასლები, საყდრები და სხ.

აქვე ვურთავთ იოსებ დელაპორტის მიერ შეკრებილ ცნობებს *) შესახებ ტფილისისა, სადაც იგი იყო 1768 წ.

„ტფილისი არა ვრცელი, გარნა ღამაზი ქალაქია. მასში ძალიან კარგი სახლებია—საერო სადგურები და მკვიდრთა სახლები, და, შემოძლიან დაფუძნატო, პალატები. უკეთესნი კი უცილობლად ისინი არიან, რომელნიც მეფეს ეკუთვნიან. მეფის სასახლეები გაწყობილია მრავალის დარბაზებით, რომელთა ფანჯრები აქეთ მდინარის მხრივა და ვრცელ ბაღების მხრივ. სავაჭრო მოედნები ჭვით ნაშენია და სუფთად ინახება. საფრანგეთში, პირ-იქით, სავაჭრო მოედნები აუშნოე-

*) იხ. ქ. ტფილისის საქველთა-აღწერა, მღ. იოსელიანის, (რუსულ.) გვ. 274—275.

111

ბენ უკეთეს და უმთავრეს ქალაქებს. აბანოები ბევრი არ არის და მათ სატფურებს ამჯობინებენ. ეს სატფურები კამარიანებია და აშენებულია ქვით. სინათლე მათში ჩადის ზემოდგან. საბანელნი, რომლებშიაც ჩაწვებიან ხოლმე ადამიანი, გაცეთებულია თლილის ქვით. ქართველთა სახლებში საკმაო სისუფთავეა. აქ არის ეკკლესიები: 13 მართლ-მადიდებელთა, 7 სომხისა და 1 კათოლიკეთა. საქართველო ისეთი ქვეყანაა, სადაც სცხოვრობენ უმეტესის სიამოვნებით და მცირე ხარჯით. საქართველოში უხვად არის პური, ბალ-ბოსტნის მოსავალი და ხილი. პური და ხორცი ფრიად გემრიელია და მეტადრეკი ნადირის ხორცი. კასპიის ზღვა და მტკვარი, რომელიც მთელს ამ მხარეზე მიმდინარეობს, მოკარბებით იძლევიან ზღვისა და მდინარის თევზეულობას. აქაური ღორის ხორცი ძალიან გემრიელია. ტახიც ბევრია; მათი ხორცი ღორის ხორცზედაც უფრო გემრიელია. ღვინო მეტად კარგია და ხალხი არ იქნება, რომ ქართველზე მეტს ღვინოს სვამდეს.

„აქაურ დედაკაცებზე უმშვენიერესი არა იქნება. განუცვიფრებლად მე ვერ ვუყურებდი მათ. ამ ქვეყანას შეიძლება ეწოდოს სიმშვენიერის სადგური. აქ შეიძლება შეხვდეთ ულამაზო დედა-კაცს ისევე, ვითარცა სხვა ქვეყნებში სრულს ტურფას. ამისთანაებს აქ ყოველს ნაბიჯზე შეხვდებით. მე, რასაკვირველია, არ ვაზვიადებ. ძნელია წარმოიდგინოთ ისეთი შნოიანი მოყვანილობა, სწორე ტანოვანობა, უღამატებულესად საამური ქცევა და მიხრა-მოხრა, რომელიც მიჰნიჭებით ქართველ ქალებს. თქმულებაა, აქაურ ქალის საოცარი სილამაზე საფრხედ გაუხდაო მამზადს, რომ იგი

აქ მოსულიყო. ეს მშვენიერი ქართველი ქალები, თითქოს, იმიტომ ყოფილიყვნენ გაწენილები, ვარონ სხვებს და სიყვარული აღუვზნონ მათ. ძნელია უცქირო მათ და არ იგრძნო ვნება, როდესაც შეეწევი მათს მორთულობას. საქართველოში არსებობს თავისუფალი მსჯელობა შესახებ რჯულისა. აქ არიან სომეხნი, ბერძენნი, ურიანი, ოსმალნი, სპარსნი, ინდოელნი, თათარნი, რუსნი და სხ. ევროპიელნი, გარნა სომეხნი ყველაზე მეტნი არიან. ქართველთა და სომეხთ შორის სუფევს სიმძულეარე, რომელიც წარმოსდგება მათის ზნეთა და ჩვეულებათა განსხვავებისა გამო.

„ტფილისში ასხმენ ზარბაზნებს, ზამბურაკებს და ყუმბარებს, გარნა ესენი ოსმალურზე მდარეა. ამზადებენ თოფის წამალსაც, გარნა ცუდს. უკეთესი ღვინო ქართველთა არის კახური, რომელიც არ ჩამოუვარდება „პონტაკს“.

დელაპორტი, როგორც ზემორე ითქვა, ძალიან აქებს მეფის სასახლეს. აი ამ სასახლის აღწერა პლატონ იოსელიანის სიტყვით. ერეკლე მეორის სასახლე ამშვენებდა ქალაქს მის გაოხრებამდე ალამაჰმადხანის მიერ (1795 წლამდე).

პლატონ იოსელიანი სწერს: *) „სასახლეს სახელდობრივ ჰქონდა სიგრძე 65 საეენი. მისი საფუძველი აღმოყვანილი იყო მდინარის კლდიან ნაპირიდან აგურის სქელ კედლებად. პირველი, ბნელი სართული, დამყარებული კლდეზე, მთლად აგურის კამარა-გადავ-

*) ქ. ტფილისის საძველეთ-აღწერა, გვ. 246—247.

ლებული იყო და ითვლებოდა სასახლის სარდაფადა და საყინულედ. მეორე სართულიც აგრეთვე იყო ბიან-კამაროვანი, მაღალ-უანჯრებიანი აღმოსავლეთის მხრიდან და მისი კედლები გამშვენებულ იყო ლოკოკინებითა, ქვებითა, სარკეებითა და ხეების დახატულ რტოვებითა. ამაში ინახებოდა სასახლის საუნჯე, ხალიჩები და სხ. და ერქვა მას ხალარო. მესამე და უმთავრესი სართული დანიშნული იყო საცხოვრებლად მეფისა, დედოფლისა და მათის შვილებისა. ამაში დარბაზები და ოთახები იყვნენ 32. ერთს ამ დარბაზთაგანს ათობდა ბუხარი. დარბაზებს, რომელნიც გადასცქეროდნენ მტკვარს, ჰქონდათ მაღალი ფანჯრები. ამ საღვურის აქეთ-იქით მხარეს მიდგმული იყო ორი სახლი, ოროდ სართულიანი და სარდაფებიანი. ყოველი ამათგანი შესდგებოდა 20 ოთახისაგან და მათში სცხოვრობდნენ დედათა და მამათა ამაღლა მეფისა და დედოფლისა. მეფის საჯინბო მიდგმული იყო ჩრდილოეთ კედლის ბოლოს, რომელიც მიზგენილი იყო მდინარის კლდოვან ნაპირზე.

„სასახლის წინ, მოედნის შუაში, ამოყვანილი იყო შადრევანი მარმარილოს ქვით. წყალი მოტანილი იყო მილით წავეკისის მთებიდან. წყალი ამოუჩაუბებდა მარმარილოსაგან გაკეთებულ ორის ლოშის პირით და მით მოირწყოდა სასახლის ბალები. თვით ბაღში, არა დიდს შენობაში, იყო აბანო გოგირდიანის წყლისა. ამ აბანოს წყალი მოდიოდა უმთავრეს ბაზარზე და სიონის ქუჩაზე თიხის მილებით ტფილისის მინერალურ წყლების საგროვებელიდან. აბანოს მთელი იატაკი მარმარილოს ქვებით იყო დაგებული.“

„სასახლის სამხრეთით, რაოდენიმე საეენის სომო-
რეზედ, იყო ფულის საკრელი სახლი, რომელიც თე-
სის ფანჯრებით მდინარეს გადაჰყურებდა. იგი მთლად
კამაროვან-თაღებიანი იყო და კამარებში ჰქონდა სარ-
კმელები.

„ფულის საკრელ სასახლის დასავლეთით იყო ძვე-
ლინდელი ეკლესია, გუმბათიანი, წმ. იოანე ნათლის-
მცემლისა. იგი დანგრეულ იქმნა 1824 წ. მისი ადგი-
ლი დღეს უჭირავს სინოდის კანტორის სახლის ჩრდი-
ლოეთ ნაწილს. ამ ტაძრის გვერდით იყო ათ-ოთახიანი
სასტამბო სახლი, სადაც 1709 წლიდგან იბეჭდებოდა
ქართული თხზულებები,—სასულიერო და საერო, ხუ-
ცურადა და მხედრულად.

„მეფის სასახლის სამხრით აღმართული იყო სხვა
სასახლე მეფის ვახტანგ VI, მარმარილოს კედლებიანი,
მოვარაყებული, ლაქვარდოვანი და მოსარკვევბული. ეს
სასახლე დაანგრეს ოსმალთ 1725 წ.

„კიდევ იქით სამხრეთისკენ მდინარის ნაპირას იყო
შენობები—ქსენონი უცხოეთიდან მოსულ სტუმართა
მისაღებად, და სხვა საოჯახო სახლები. სასახლის ახლოს
აშენებული იყო მეჩითი გამაჰმადიანებულ მეფეთათვის.
აქ ინახებოდა ყოველი ადგილობრივი სამუსიკო იარაღი.

„სასახლის წინ, მოედანზედ, იყო საყდარი უფლის
კვართის სალხად. იგი დანგრეულ იქმნა 1804 წ.

„ალაგი, რომელიც ეჭირა სასახლესა და მისს
პირდაპირ მზრუნველობაში მყოფ შენობებს, მტკვრის
პირ-პირ იყო სიგრძით, დაახლოებით, 160 საჯენი“.

აქ აღწერილი სასახლე ის სასახლეა, რომელშიაც
დიდის დიდებით შემოვიდა აღამალომედხანი 1795 წ.,
დიდად მოიწონა და, გაკვირვებულმა მისის სიმშვენიე-

რით, სთქვა: „სპარსეთის ხელმწიფე ვარ და სასახლე მეც არა მაქვსო“. *)

ტფილისში იყო აგრეთვე რამდენიმე სხვა სასახლეც, სახელდობრ სეიდაბათისა, მეფე იესესი, მეფის ძე დაეითისა, მეფის ძე სეიმონისა, დარია დედოფლისა, გურია-სამეფრლოს მთავრებისა და სხ.

სეიდაბათის სასახლე იყო კალას ძირში, მალლობზე; დელაპორტის სიტყვით (1768 წ.) „საამო იყო მისი გარემოცა და შიგნითი მორთულობაც. მთელი მისი მალლობი დაყოფილი იყო ფოლორცებად, სადაც გადმოსჭყედენ ნაკადულები და გადიოდნენ ვილები. ¹⁾ იგი დაანგრის სპარსებმა 1795 წ. და ეხლა იმ ადგილას ბოტანიკური ბაღია ²⁾.

აქსე შუფას სასახლე იყო აშენებული ძველს ნანგრევებზე, იქ, სადაც ეხლა ორბელიანთა სახლებია (მიხეილის ხიდთან) და მათ წინ აღექსანდრეს ბაღი. იესეს სასახლეს ეკუთვნოდა ის ბაღიც, რომელსაც ეხლა ჰქვია „საინტინერო ბაღი“. ამავე ბაღში ჰმარხია თვით იესე მეფეც. ³⁾

მეფის ძის სეიმონის სასახლე (1718 წ.) წმ. გიორგის ეკლესიითურთ გაოხრებულ იქმნა 1795 წ.; იგი განაახლა გიორგი მეფემ. ამავე სასახლეში მარიამ დედოფალმა მოჰკლა ლაზარევი და აქვე შეიპყრეს იგი

*) ა. ჯ. - თრბუღიანი, „მთაბე“ 1895 წ., № VIII, გვ. 161.

¹⁾ ბ. იოსელიანი. ქ. ტფილისის სასუქლეთ-აღწერა, გვ. 250.

²⁾ იქვე, გვ. 250

³⁾ იქვე, გვ. 251.

და წარგზავნეს რუსეთს. *) წმ. გიორგის ეკლესია
 („კარის ეკლესია“ არქიელის მოედანთან) დღესაც არ-
 სებობს.

გარნა დედოფლის სასახლე იყო ავლაბარში, რომე-
 ლიც შემდეგში შეისყიდა მიტროპოლიტმა თეოფილაქ-
 ტემ და მასში მოათავსა სემინარია და სასულიერო
 სამრევლო სკოლები. 1821 წელს აქ დააარსეს ფერის-
 ცვალების მონასტერი.

გარნა ყველა ეს სასახლენი და თვით ტფილისიც
 გაოხრებულ იქმნა ყაენის აღამაჰმადხანისაგან 1795 წ.

უმთავრესი მიზეზი ტფილისის აოხრებისა სპარს-
 თაგან ის იყო, რომ ერეკლე მეფემ უკუაგლო ყაენის
 „ვალიობა“ და რუსთა ხელმწიფის მფარველობა თავს
 იღვა. ზვეითაც შევნიშნეთ, რომ ოსმალთა სულთანმა
 და ყაენმა მთელი საქართველო თვის შორის გაიყვე-
 სო (1636 წ.) და ყაენს ხედა ამერეთითა და სულთანს
 იმერეთი და სამცხე. მას აქეთ ყაენები ნიშნავდნენ
 ამერეთის მეფეებს, გარნა ეს მეფენი ხშირად ეურჩე-
 ბოდნენ ყაენებს და რუსეთის ხელმწიფეს სთხოვდნენ
 მფარველობასა და დახმარებას. თვით ვახტანგ VI ხომ
 თვისის სახლობითურთ რუსეთში გარდაიხვეწა. შემდეგ
 გამეფდა თეიმურაზ II და იგიც მფარველობის სათხოვ-
 ნელად პეტერბურღს წავიდა და აშტარხანს მოკვდა.
 ერეკლემაც დიდი მეგობრობა გამოუცხადა რუსებს და
 ერთხანად მათი მხედრობა, რომელსაც ძლიერ უფრთ-
 ხოდნენ ყველა ყაენები, გადმოიყვანა საქართველოში
 (1769 წ.) და მანვე დასდო რუსეთთან ხელშეკრულობა
 (1783 წ. 24 ივლ.) და რუსის ხელმწიფის მფარველობა

*) აქვე, გვ. 251.

იტვირთა. ამ ხელშეკრულობამ ფრიად დააღონა სპარსე-
ნი, რომელნიც ძველად განვე თვის დამამზობელნი აღიქ-
მებას მოელოდნენ კავკასიონის ჩრდილოეთ მხრიდან,
გარნა იმ დროს სპარსეთი სუსტი იყო შინაურ ამბო-
ხებათა გამო. ხოლო ეს ამბოხება რომ მოისპო, სპარ-
სეთი დაწყნარდა და ყაენების ტახტი დაიჭირა აღა-
მაჰმადხანმა, სპარსთა ელჩები გამოეცხადნენ ერეკლე
მეფეს და სთხოვეს „რუსეთზე ხელი აიღეო“.*) გარნა ეს
ელჩები რუსეთის ერთმორწმუნეობისა და ძლიერების
მოიხმდე, მეფემ უიმედოდ გაისტუმრა. 2) ყაენმა დიდ-
ძალი ჯარი შეჭრიბა და ისევ ელჩების პირით შემო-
უთვალა ერეკლეს: 3) „რუსეთის ერთგულობაზე ხელი
აიღეო“. რუსების ერთმორწმუნეობასა და მფარველობა-
ზე დაიმედებულმა მეფემ ყაენის ელჩებს მოახსენა: „არამც
თუ მარტო აღამაჰმადხან თავის ჯარითა, — მთელი აზი-
ის ჯარები რომ მოვიდნენ ჩვენზე, მაშინაც ხელს ვერ
ამაღებინებენ რუსეთის ერთგულობაზედ“. 4) ყაენმა თვი-
სი ლაშქარი არეზზე გადმოიყვანა და მესამედ გამოუგ-
ზავნა ერეკლეს ელჩი და მოახსენა: „ეს არის არეზში
გამოველ და კიდევ ელჩი გამოგზავნე და მეც თან მოვ-
დევ ელჩსა. კარგი მეფე ხარ და შენი წახდენა არ მინ-
და, ოღონდ ის ჩემი სურვილი აღმისრულე და ამის და-
სარწმუნებლად ერთ-ერთი შენი შვილი და ერთი შენი
შვილი შვილი გამოამიგზავნე მძველად, მაშინვე გაეტრი-
აღდები და წავალ“. მეფემ პატიოსანი პირობა და ერთ-

*) ა. ჯ. ორბელიანი „მოამბე“ 1895 წ. № VIII, გვ. 127.

2) იქვე, გვ. 127.

3) იქვე, გვ. 132.

4) იქვე, 132.

მორწმუნეობა არჩია, ელჩი დააკერინა და ტფილისში გამოგზავნა. *) ყაენი სწრაფის ნაბიჯით ტფილისისაკენ წამოვიდა.

რის იმედი ჰქონდა ერეკლე მეფეს, რომ უპასუხოდ სტოვებდა ძლიერის ყაენის შემოთვლილობას და აპატიმრებდა მისს ელჩს?

ქვეყნისათვის თავგადადებულსა, რაინდსა და ღვთისმოყვარე მეფეს, რომელიც უკვე 77 წლისა იყო, ეგონა, რომ მისნი მფარველნი უიმედოდ არ დასტოვებენ და მოაშველებენ 3,000 მეომარს,**) აგრეთვე მოვლენ 25,000 ქარელნი, რომელნიც ის-ის იყო მეფეს შეურვიდნენ და შემწეობა აღუთქვეს, 16,000 კიზიყელნი, 10,000 იმერეთიდგან, 10,000 ქართლიდგან, 10,000 ყაზახ-ბორალოდგან;**) ამას გარდა 40,000 მეომარი მეფის ბრძანებით უნდა გამოსულიყო ფშავ-ხევსურეთი-დამ. 4) გარნა ეს ასრე არ მოხდა. ერეკლეს მოეშველა მხოლოდ იმერეთის მეფე სოლომონი 2,000 მეომარით და სხვა არავინ.

რა იყო ამის მიზეზი და რად გაუცრუვდა დამსახურებულება და მისი იმედები ღირსეულ მეფეს?

მეფემ თვის დამარცხებამდის არ იცოდა ანუ, უკედ

*) იქვე, 134. ბუტკოვი (ტომი მეორე, გვ. 137) ამბობს: „არეზს გამოსცილდა რა, ყაენმა ერეკლეს შემოუთვალა ჩემს მფარველობაში დარჩიო, თორემ საქართველოს შემოვესევო, დამემორჩილე და ფიცით აღმიტქვი, რომ მომცემ იმოდენა ზარკს, რაოდენსაც ქართველთა მეფენი აძლევდნენ ყაენებს. გარნა ასრეთი შემოთვლილობა ერეკლემ უპასუხოდ დასტოვაო“.

**) იქვე, გვ. 335.

**) ა. ჯ. ორბელიანი, „მოამბე“, 1895 წ. გვ. 131.

4) „მოამბე“ 1895 წ., საქართველოს ისტორია გვ. 472.

ვსთქვათ, არ ეჯერებოდა, რომ მის გარემოცვაში
 ლიყო სხვა-და-სხვა წრე ქვებუღანა კაცებისა; ამ
 ორპირ და ორგულ კაცებს, რომელთაც „ღმერთი
 სწამდათ და იმისი მტრები-კი იყვნენ; ძალა ერეკლეს
 მეფობისა უკვე მოგვლიათ“, მეფემ-კი, როგორც ვსთქვით,
 არ იცოდა ესა ქალაქის გაობრებამდის.

რამ დაჰბადა ამ ქვებუღანა კაცების წრეები?—ა)
 შურმა, გაუტანლობამ და მტრობამ შმათა შორის და
 პოლიტიკურად გაუწურთენელობამ და სახელმწიფო
 სარგებლობის გაუგებლობამ მათ მიერ, რომელნიც სამ-
 მართველო საქეს ძლიერ ახლოს იდგნენ და ბ) შორს-
 განუჭვრეტელობამ ერეკლესამ, რომელიც ვერ ამჩნევ-
 და, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ამჩნევდა, გარნა ჯეროვან
 ყურადღებას არ აქცევდა, თუ გარეშე მტერნი, მისდა-
 ში მეგობრად შემოჩენილნი, როგორ უთხრიდენ მას
 საპარსს.

ვახტანგ VI რომ რუსეთში გადასახლდა, ქართლის
 ტახტი დაიჭირა თეიმურაზ II, ვახეთის ბაგრატიონთა
 სამეფო დინასტიამ, თუმცა-ღა ეს ტახტი გყუთვნოდა
 ვახტანგის მემკვიდრეს ბაქარს და ამის შვილს ალექსანდ-
 რეს, რომელსაც რუსის მხედრობაში დიდი თანამდებო-
 ბა ეჭირა. ამ ალექსანდრეს ქართლში ჰყვანდა მრავა-
 ლი მომხრე და მათ შორის გივი (შაჰყულიხან) ამილახ-
 ვარი, ბატონიშვილი აბდულაბეგ იესეს ძე და სხ. თვით
 ალექსანდრე ტრილობდა დალისტანსა, ადირბეეანსა,
 სპარსეთსა და იმერეთში და სცდილობდა ქართლის ტახ-
 ტი დაეჭირა. ერეკლეს გბდუდგნენ აგრეთვე ქსნისა და
 არაგვის ერისთვეები, რომელნიც ერეკლემ დაამბო და
 მით უფრო გაიმრავლა შინაური მტრები. ყველა ესენი
 დაწინააღმდეგებდნენ შინა და გარედ და რვედენ ქვეყანას

746

120

და საშიშროებაში ავდებდნენ მას. ყველა ^{მეცნიერული} დაემატა ისიც, რომ მოხუცებულმა ერეკლემ ^{მეცნიერული} 16 მარტს 1794 წელს მთელი სამეფო საბატონიშვილოებად და-
 ჰყო და თავის შვილებს ჩააბარა. ცალკე საბატონიშვი-
 ლოებად შეიქმნენ ქიზიყი, კახეთი, თიანეთი, ღუშეთ-
 მთიულეთი, ქსანი, გორი, სურამი, ყაზახ-ბორჯაღო და
 სხ. ყველა ბატონიშვილმა გაი'ინა თავისი ამაღა და
 მიმდგგი და მეფურად მოეწყო. საერთო სამეფოზე ზრუნ-
 ვა ყველამ დაივიწყა. მათ მიხედვით და მათ შიგრვე გა-
 ყოფილ-განაწილებული თავად-აზნაურობა აგრეთვე
 აღარ ზრუნავდა საერთო სამშობლოსთვის, მას მხოლოდ
 აწუხებდა საკუთარი კერძი და კუნჭული. დარია დე-
 დოფალი, რომელიც, ბუტკოვის სიტყვით, *) განაგებ-
 და საქართველოს, სცდილობდა ტახტის კანონიერი მე-
 მკვიდრე (გიორგი ერეკლეს ძე) გადაეყენებინა და მე-
 მკვიდრეობა დაემტკიცებინა თავის შვილის იულონის-
 თვის. და ამიტომაც დარია დედოფალი არა თუ არ
 უფრთხოდა აღამაჰმადხანის შემოსევას, არამედ იმედიც
 ჰქონდა, რომ თუ საქართველო ყაენის უფლობას და-
 ემორჩილებოდა, გიორგი ბატონიშვილის მემკვიდრეო-
 ბა იულონზე გადავიდოდა. ხოლო თვით აღამაჰმადხანის
 ჯაშუშებიც, რომელნიც ტფილისში იყვნენ, სცდილობ-
 დნენ გაეძლიერებინათ მძულვარება ბატონიშვილთა შო-
 რის და თავის მხრივ შემწეობასა და ტახტს აღუთქვამ-
 დნენ იმას, რომელიც უფრო ცხადად დაამტკიცებდა თა-
 ვის მემკვიდრეობის კანონიერობას. ²⁾

ყველა ამას ზედ დაემატა აგრეთვე აქაური მოწი-

*) ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 336.

2) იქვე, გვ. 337.

ნავე სომხების ლალიტი. ამათი მოთავე იყო ოსეთის
არღუთაშვილი, რომელიც რუსეთში იყო (და შემდეგ
 შეიქმნა ენშიაწინის კათალიკოსად). ალექსანდრე ბატო-
 ნიშვილის შემდეგ საქართველოს უმთავრეს მტრად შე-
 იქმნა ეს იოსებ არღუთაშვილი, რომელსაც ტფილისის
 სომეხთა შორის ჰყვანდა ჩუმი დასი და აგენტები. ამით
 კარგად იცოდნენ საქართველოს ავი და კარგი და სა-
 მფთო სახლის ვითარება და ბეჯითად, გარნა საიდუმ-
 ლოდ, მოქმედებდნენ ყველგან, საცა საქირო იყო. ოსე-
თა არღუთაშვილის უმთავრეს ჯაშუსად ითვლებოდა არ-
ტემ არარაყვი (არარაკიანი) და მას ჰშველოდნენ მიმბა-
 ში სლომოზონ (ოსეთა არღუთაშვილის ძმისწული), მის-
 კარბაში იოსებ ბებუთაშვილი, ქალაქის მელიქი დარ-
 ჩია ბებუთაშვილი, ამილახვარი ოსეთა ყორღანაშვილი,
 მდივანბეგი სულხან თუმანიშვილი, ამის ძმა მანუჩარ და
 სულხანისშვილი შიოშ, იოსებ და ავეტიქა შალბათაშვი-
 ლები *). ამათსავე განზრახვასა და მისწრაფებას ემსახუ-
 რებოდა მაშინდელი ენშიაწინის კათალიკოსი დიუკა,
 რომელმაც ალამაჰმადხანს, საქართველოსკენ გამოლაშქ-
 რებულს, მიართვა 100,000 მანათი სამხედრო სა-
ხარჯოდ **) და აგრეთვე ყარაბაღის სომეხთა მელიქები
მეჯუნნი და აბო. ამ მელიქებს რომ დიდი კავშირი
 ჰქონდათ ოსეთა არღუთაშვილთან, ეს სწანს იქიდგან,
 რომ ამ უკანასკნელმა შეადგინა ამ მელიქების ისტო-
 რია და წარუდგინა რუსის მთავრობას 1790 წ., ***)
 ე. ი. ორისწლის იმის შემდეგ, რაც მეჯუნმა და აბომ

*) ა. ჯ. ორბელიანი, შოამბე, 1895 წ., VIII, გვ. 122 — 123.

**) ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 337.

***) იქვე, ტ. III, გვ. 220.

თვისი გარემოება შეატყობინეს გენერალს, რომელიც
 ლის. იგინი სწერენ გენერალს, რომ რუსთაშვილებმა
 ველთა გამოლაშქრებამ განჯაზედ ჩვენში იმედები გა-
 ნაღვიძაო, გარნა ბურნაშოვის დაბრუნებამ რუსეთს უკი-
 დურესს მდგომარეობაში ჩაგვყარაო. თუმცა ჩვენ ძლივს
 გამოვებწიეთ და თავსაფარი ვიპოვეთ ტფილისშიო
 (1788 წ.), გარნა ჩვენი ცოლ-შვილი იქვე ყარაბაღში
 დაგერჩა ჩვენის მძვინვარე მტრის იბრეიშხანის ხელშიო.*)
 ან ეს სულმდაბალი და გაიძვერა მეჯუნნი, რომელიც
 ერეკლეს შემოეფარა 1788 წელს და მის ფერხთა მტვრა-
 დაც არ შიანდა თავი თვისი, ახლა, 1795 წელს ვენ-
 კენისთვის, იგი მოუძღოდა აღამაჰმადხანის მოწინავე
 ლაშქარს, რომელსაც შეეფეთა დავით ბატონიშვილი
 (გიორგის ძე) და მოუკლა სარდალი. **)

მეფემ არა იცოდა-რა ამისთანა დიდის შეთქმულო-
 ბისა და დაიმედებული, რომ დაბარებული ლაშქარი
 დროზედ მოვა და იბრუნავს ქალაქის გამაგრებისათვის,
 7000 მეომრით წავიდა სოღანლულს. გადიოდა დღეები
 და მეშველი ჯარი არსად იყო. იულონი გორს იყო და
 დაუჯდომელს არ იშორებდა, გიორგი ბატონიშვილი
 სიღნაღში იჯდა თავის 4,000 გაწურთხულის ჯარით.
 მაგრამ ეს ცოტაა კიდევ. სოღანლულში მყოფ მეფეს აც-
 ნობეს, რომ ქალაქის მცხოვრებთა ნახევარი უკვე იი-
 ყარაო; მეფე ძლიერ დაღონდა, გარნა მისი დაღონება
 უფრო გაორკვედა, როდესაც მეორე დღეს ნახა, რომ
 მასთან მყოფი ქიზიყის სარდალი ზაქარია ანდრონიკა-
 შვილი თავისის 2000 მეომრით ღამე გაპარულიყო, და-

*) იქვე, გვ. 212.
 **) იქვე, გვ. 259.

ეტა ცა სამი ფარა ცხვარი და ქიზიყს წასულიყო.*) მე
უხედავად ამისა მეფე ძლიერად შეება მტრის მტყინს
 ჯარს და სახელოვანად დაამარცხა იგი და დიდი ზიანი
 მისცა. ერეკლეს ძღვევამოსილებამ ისე გააოცა ყაენი,
 რომ მან წარმოსთქვა: „როგორც ქართველების ვაშ-
 კაცობა გამეგონა, იმაზედ უკეთესნი ყოფილანო“. ასრე-
 ვე ძლიერად დაამარცხეს მტრები ქართველებმა მეორე
 და მესამე დღესაც. ყაენი შეშინდა და თადარიგი ნახა,
 რომ აიყაროს და სპარსეთს წავიდეს.

ყველა ეს ამბები მოხდა პარასკევსა, შაბათსა, კვი-
 რასა და ორშაბათს. ამავე ორშაბათ ღამეს არტემ არა-
რაკიანმა ქალაქიდან გააპარა ყაენის ელჩი, რომელიც
ერეკლეს ჩაებარებინა მელიქის დარჩია ბებუთაშვილის-
თვის თელეთებზე გადიყვანა, მიაკილა ყაენის ბანაკამ-
დე და თვითონ ისევ შემოიპარა ქალაქში. ელჩმა უამ-
ბო ტფილისის უნუგეშო მდგომარეობა, ერეკლეს ჯა-
რის სიმცირე და ქალაქის გაუმადგრებლობა. ასაყრელა-
და და დასაბრუნებლად გამზადებული ყაენი შემოტ-
რიალდა და ქალაქისკენ წამოვიდა (11 ენკენისთვის.)
 ერეკლემაც გამოსწია ქალაქისკენ და კრწანისის ვიწ-
 როები ჩაახერგინა. დღე იყო ნისლიანი. ქალაქში მო-
 ვიდა ამბავი, ერეკლე მეფე საშინლად დაამარცხესო.
 სოლომონ მეფე, რომელიც ერეკლეს წინააღმდეგე გა-
 მოგზავნა ტფილისს, აიყარა და იმერეთისკენ წავიდა.
 დავით ბატონიშვილი, რომელიც ტფილისის გორებზე,
 სოლოლაკის თავს, ტაბახმელისკენ, იღგა 400 კაციითა
 და 4 ზარბაზნით, აგრეთვე აიყარა და კახეთისკენ წა-
 ვიდა. ყიზილბაშის ერთმა დასტამ ტაბახმელისკენ გა-

*) ჟ. - თრუქლიანა, მოამბე, 1895 წ., VIII, გვ. 137.

მოსწია, რომ გზა შეუკრას მეფეს. კრწანისის ვიწროვან
 ში ქართველები დაერივნენ ყიზილბაშებს, დასწრეს
 მრავალი და თვითონაც ზედ შეაკვდნენ მათ. მეფეს ღარ-
 ჩა მხოლოდ 300 კაცი. აბანოებთან რომ ჩამოვიდნენ
 მეფე და მისი 300 მეომარი, აბანოებისავე მალლობზე
 გამოწდნენ სპარსთა დასტები, რომელთაც შემოტევა
 უნდოდათ, მაგრამ ციხიდგან ხარბანები დაუშინეს და
 შეაყენეს იგინი. მეფემ გამოახწია მტრებს და ქალაქის-
 კენ გამოსწია. გარნა იგი ერთგულმა ყმებმა შეაყენეს
 ავლაბრის ხიდთან და საგურამოსკენ წასვლა უჩრჩეს.
 მეფემ გაქუსლა ცხენი, გარნა, ხიდის შუას რომ მიად-
 წია, შემოატრიალა ცხენი უკანვე და დაიძრა: „ნეტა
 სად მივდივარ? წავალ და მეც შემ შვილებთან მოვეკ-
 დები ამ ქალაქის ხალხში და იმათ ვნებას მე ვერა ვნა-
 ხავ“. მაგრამ ივანე მუხრანბატონმა ცხენის ჯილავს ხე-
 ლი უტაცა, გამოატრიალა, იქით-აქედგანაც მივარდნენ
 ბატონიშვილები აღმასხან და ივანე, ცხენსაც ქიზიყის
 მოურავმა მათრახი დაუკრა და საჩქაროდ გაარბენი-
 ნეს გულმოკლული ერეკლე მეფე. მაზითის ძირში რომ
 მივიდა მეფე, ქალაქიდგან, რომელიც უკვე ადლო შე
 ფს. (12 ენკენ.), დიდის ვაების ხმა მიესმა. მეფემ შე-
 აყენა ცხენი და მწარედ მოთქმა იწყო:

ოპ ლმერთო, რასა ვხედავ და ან რა მესმის... ნაცუ-
 ლად თქვენის სიხარულისა, დღეს საშინელება ტრი-
 ლებს თქვენზე, ნაცვლად თქვენის უჯავრელის სიმღე-
 რისა, დღეს თქვენი მწარე ტირილი ზეცაში ლაღადებს,

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ნაცვლად თქვენის მზიარულის საკრავებისა, დის კალოს ხმა მესმის თქვენზედ მოსული; რამთენი თმა-გაწეწილი დედანი და ქალნი წივიან და კივიან ეხლა, ის ხმა შენ არ გესმის, ღმერთო! რამდენი კაცნი ყელ-გამოქრილი ეურებიან ეხლა, ამაებს ვერა ხედავ, ღმერთო? ჩემო ძმებო, ჩემო შვილებო, ჩემო მეგობრებო, ჩემო ამხანაგებო, ჩემო საყვარლებო და ჩემო ს.სურველნო! მე თქვენთვის უნდა მომკვდარვიყავ და თქვენ ჩემთვის იხოცებით. აბა რილას მეფე ვარ, რით დაგიფარეთ?

მეფე რომ ასე მოსთქვამს, დანარჩენნი ქართველები უკან უდგნენ და ცრემლით იღვრებოდნენ. ივანე მუხრან-ბატონი ეხვეწებოდა მეფეს დაჩუმებულიყო, გარნა იგი კვლავ მოსთქვამდა:

— რაც განძრახვა მქონდა, იმ დაწყობილებით რომ დავმარცხებულიყავით, ვიტყოდით, ღმერთმა არ ინებაო და ასე შეაწუხებელი აღარ იქნებოდა. რატომ ღმერთმა გუშინვე ჩემი თავი ომში არ მოაკვლევინა და ეს საშინელი უბედურება მაქვენა? რა კარგი ბედნიერი სიკვდილი იქნებოდა ჩემთვის! არ ვეცი, ეს ამისთანა უსვინიდისო ღალატი საიდგან რა უნდა იყოს, ვფიქრობ და ვერა გამიგია-რა?

მეფე იმ ლამეს საგურამოში დარჩა და მეორე დღეს ავიდა ანანურს და იქიდგან ბატატანთკარს, საცა დედოფალი დარია იყო შეხიზნული. მეორე დღეს აქედგან აიყარნენ და ბურდალიანთკარს ავიდნენ.

ალამაჰმად-ხანმა პირველად მეფის სასახლე ნახა, გაუკვირდა, რომ ქართველთა მეფეს ეს როგორი მშვენიერი სახლი ჰქონიაო. შემდეგ გაძარცვა იგი და დააწვევინა. თვითონ კი წავიდა და „სამშაბათის აბანოში“

იბანა, გამოვიდა და სოღანლულს წავიდა. უღმრთესი
 ყაენშა გაანადგურებინა და გააძარცვინა ქალაქი, და
 ატყვევებინა და ანუ გააქლექინა ხალხი. შემდეგ ბრძა-
 ნა: საქართველოზედ თარეში წავიდესო. ყიზილბაშნი
 შეესივნენ ქართლს, იარეს ტირიფონამდის, აიკლეს და
 მიგობ-მოგობეს სოფლები, რომელთა მკვიდრნი მთებში
 შეხიზნულიყვნენ. შემდეგ დაბრუნდნენ და მივიდნენ
 სოღანლულს. კახეთი გადარა. სპარსნი ლილოს არ
 გასცილებიან. ქვეყანა არბიეს ცხრა დღეს და შემდეგ
 ყაენი აიყარა, რადგან ერეკლეს შიში ჰქონდა, და წა-
 ვიდა სპარსეთს.

ერეკლემ თვისი სახლობა თელავს გადაიყანა და
 ტფილისს ჩამოვიდა. შემოფანტული ხალხი შემოპკრიბა,
 დააბანაკა და ნუგეშსცა. მალე ქალაქი მოჯობინდა,
 ტყვეები გამოსყიდულ იქმნენ.*)

ბჟილისის აღება

(მესტირული ლექსი)

ნეტარ ქება როგორ ათქმას ამ თბილისს ქალაქისათ:
 სამთარა არას ბრძილის, ზაფხული ზურმუხტისათ;
 კარს ახვევია ბაღება, წარხა უბრუნავს წყლისათ,
 შავ წასქვადება უბრუნავს, კარ-შემოუელის წყალათ;

*) იხ. ა) ა. ჯ. ორბელიანი, „მოამბე“, 1895 წ., № VIII;
 ბუტკოვი, ტ II და III; არქეოგრაფიულ კომისიის აქტები, ტ. I
 და II; თეიმურაზ ბატონიშვილი, „ივერია“ (1891 წ., №№ ები 51 —
 55), „საქართველოს ისტორია“ მ. ჯანაშვილისა, გვ. 470 — 472;
 ვ. იოსელიანი, Ошианіе реви. Тифлиса, გვ. 21 — 22.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ქალაქში აბანოება ბადალი ხმელეთისათ,
 ძირიღამ აშენებულე აუზება არს ქვისათ,
 მადლიღამ გადატყდილი წითელი აკურისათ,
 გვერდიღამ ფანჯარაება სანათურაა შხისათ,
 ვინც შევა აკრევე კახდის, როგორც თოვლია მთისათ,
 ქაღი და რაღი გამოდის, ვათა უვაველი ხისათ;
 დუქნები ბევრა დამართეს, სსსხდომი ბაულებისათ,
 ქვეშ ქუსება დაატანეს, სარბენი არა გზისათ,
 წინ ნათხარი ორმოება, ნაკება სარდაფისათ;
 ხოის ღაინი ბევრაა და ფარჩა ბეზარგნისათ,
 საუდარიც ბევრა ააკეს ამ თეთრი ქვათყარისათ,
 ხატი და ჭვარი შიგ არის, სალოცავია ღვთისათ,
 ბერი და მღვდელი ამდენი, როგორც რომ წვიმა წულისათ;
 ხაზინაება აწუვია, მოჭრილი თამაზ ხნისათ; *)

ერეკლე ბატონი იჯდა, ბადალი ხმელეთისათ,
 ასტირდა ცა და ქვეყანა: მისთვის არ მოდის დარა,
 ხოჯახანი **) წამოვიდა, თერნიღამ მომხუალია,
 ამდენი ჭარი მოუდის, არ კადანწვდება თვალა,
 შიგ და შიგ სარდალი მისცა, მან-კი აართო მხარა;
 შუშის ხან წიგნი დასწერა, ერეკლეს გაუგზავნუა,
 თავადუბი დაურჩივუნ, ერთად მოაბან მხარა;
 საუდრიღამ გამოასვენეს ის დიდი ძელა ჭვარა,
 ზოგი მოუკლავს ტყუასა, ზოგი მაწას შეუკლამა,
 ურჯულოს ხელში სუ ხაკეურა, ისევე შენ მოკვეხმარუა,
 წინ ერეკლეს გამოუძღუნუნ, ვათომ ირემა სარა,
 ასე მოჭქონდა ღაძღაძა, ვათ სომარი ხმაღა,
 თუშეთში რომ შემოვიდა, ცხენს მოიგოკებს ნელათ,

*) თამაზხანი, იგივე ნადირშა.

**) ხოჯახანი, იგივე აღმაშენებელი.

ქართული
საბჭოთაო
წიგნობა

დაჯდა და წიგნი დასწერა . . .

„ეს რუს ხელმწიფეს მიმართებით, მან გადაკითხის ხელსაწყო“

„სოფასანი ჩამოვიდა, ქალაქი შეამტკვრაო,

მე აქეთკენ მომამქცია, ისევე მაშეველე შენაო“.

გადაკითხა რუს ხელმწიფემ, შუბლზედ დაიდვა ხელაი:

„უაი შენ თბილის ქალაქო, რა ძნელი საქმე ჰქენია,

საზინაუბა დაჰქარგე და ოქროება ბევრია.

იანარლებს დამამახეთ, ჯარი შევეუროთ ბევრია,

ზოგი ბოლოზედ წაეადეთ, დაუმინათ მტერია,

ზოგი დარბაზზედ გავიდეთ, ორად გავაწოთ ტემაი,

სოფასანი დავიჭიროთ, ძაღლივით დავსჭრათ ველია,

ქალაქი დავიმორჩილოთ, სულ საქართველო ჩვენია“.

ეს ამისი გამოითქმულა სიტყვების ჩამომთვლელაი,

ვეელანი ერთად დაკლოდნით, რაც ჰქვეყნაზედ ღვდელია,

მისა მადლი შეგეწიოსთ მცხეთას რომ ხატა სვენაი.

ბრძოლა თბილის-კრწანისში

(ლეჩხიდიმ ბედი ქართლისა).

...ბატონს თვის ჯარი კრწანისის მიხდურად
დაეხანაკა სმარსთას სომრად;

ბატონა კახი აღამაჰმადსანს

უბირებს შებმას ძლიერს, რისხეიანს.

ამ დროს გამოიხდა სამხრით მტერა...

დაჰქრეს ხაღარა, გუღნი შეზარა,

და მტერთ სომრად ჯარნი შეჭურა.

ხმა ხაღარისა, ეს ხმა ბრძოლისა

ვით არ აღვანთებს, გმირო ქართლისა!

მხდაღსა განამხნევს, მხნეს განადვიძებს

და მაჯხურსცა სულს შეუშფოთებს!

შექქმნათ შწარე, ძლიერა ომი:
ვითა ნადირსა მშაურა ღომი,
კვეთენ სწარსთა ივერთ მხედარნი
და შტკვარსა შერთეს სასხლას ღვარნი!
ორნივ იბრძვიან გამწარებულნი,
ორნივ ომებშია ტაქეზებულნი;
თამაზ ენისულთ, მოურავის ძე
და ითანხე კასთ-აბაშიძე
განუმტკიცებდენ შეღავთა ქართველთა;
მეფის ორაკლის ღვაწლი ეოველთა
შთაუდგამს სულსა ვაჟა-ფრთხილას, —
მაინც ვერ ჰხედდვენ ბოლოს ბრძოლისას,
რა ხახეს ქართველთ გაჭირდა საქმი,
მუის ჩაიკეცეს ქუდები თურმი,
ხრმაღს სელი იკრეს მამა-ზაბურად
და ღაერავნენ თავისებურად.

ბინდმა გაჭურა მუბრძოლნი შტკერნი;
გამარჯვებულნი დარჩნენ ივერნი;
მაგრამ რა შეევე ვარსა უეურებს,
მას გამარჯვება არღა ახარებს:
ძვირად დაუჯდა იგი ორაკლის!
მრავალთ ემაწვილ-კაცთ, ნუგეშთა ქართლას,
დასდევს აქ თავი მამულისათვის..

მეფემ უბრძანა თვისთა მოხელეთ:
„გვიფთხობს, რომ ახლავ ქალაქს მივაქცეთ
და ციხე ხეხია მისწრაფელ კავამაკროთ,
თიერემ სვად სიმხნით ვერა გავაწყოთ;
აღამაჰმადხან რა აქა გუნახავს,
ხომ იცით, ჯარი დიდ-ძალი ახლავს,
და, იქნება, რომ ციხეში დავხვდეთ,

ხევის ძაღვის ფიჭვი მიეცეთ...
ქველა ეთხნის ამაში მეფეს,

ქალაქს მოიქცნენ იმავე დამეს
და მსწრაფელ ზღუდენი ხარაყელის
ქქმნათ სსკურად ჯართა ქართულისა!

გათენდა დილა შხის აღმოსვლად,
მაგრამ მნათობმან შუქისა ნაცვლად
ბნელი *) მოჭეფინა ტუელისის არეს.

აღამაჭმადხან მოადგა ციხეს;
სამი დღე და დამ ადგა მას ჯართთ,
მაგრამ ვერა-რა აწნა ვერსით.

დაღონდა სძარსთა მეფე ბორჯენილი
და, თურმე, უოვლით იმედ მიხდილი
ქართლიდგან წასვლას დააბარებდა...
მაგრამ იუდა ჯამს ეძიებდა!

აჰა მან იგი აწ მოიხელთა
და მუხთადისა ანგართა ხელთა
აჭვარეს მამულს სიმტკიცის ბჭენი.
მან მტერთ უმსხვერპლა თვისნა მომშენი!

სენა რა ირავლიმ ესე მუხთლობა,
მოუშეთა თვისთა ესდენ დამტრობა,
მეისვე აღებითო ხელმწიფე გული,
მტერზედ ამაუად გამზადებულა!

მაგრამ ცუდ იყო უოველია დონე:
აღამაჭმადხან, კვლავ თაფ-მომწონე,
შემოუპარა ციხისა კართა
და მოველიანა მსწრაფელ ქართველთ ჯართთ...

*) მოღრუბლული და ნისლიანი დღე იყო 11 სექტემბერს,

მაგრამ ირაკლიმ უკვე გაქუსლა
მთიულეთისკენ თავისი ცხენი.

(ალა-მაჰმად ხანის დაბრუნების შემდეგ ირეკლე თელავი-
ვიდგან გამოვიდა და გამოემგზავრა ტფილისს).

რა მოახლოვდა ქალაქს მეფე,
დაიხანს უჭვრეტდა ცრემლთა აღმჩქეფე!
შალატნი მისნი კარდმონგრეულან,
სახლნი სამშობლო დანაცრებულან,
მიდამო ჭსედავს უშატრონობას,
აღოხრებასა და ნატამლობას,
დუმილი ჭსუფევს მის არე-მარე,
მსოლოდ ბუტბუტებს მტკვარა მწუნსარე...
დავსო კვლად ერმან ტფილისი,
რა მობრძანება ჭსცნა ირაკლისი;
ქალაქი ისევ სქარად აშენდა,
თუმცა ადრინდელს მრავალი აკლდა!...*)

*) თუმცა ბუტკოვი სწერს (ტ. III, გვ. 177 და 260, რომ ტფილისში 1783 წლამდის იყო 61,000 მეკომური და ამათგან 1795 წლის შემდეგ დარჩა მხოლოდ 35,000, გარჩა ეს შეცდომაა. ამდენ ხალხს ვერ დაიტევდა მაშინდელი ტფილისი, რომელშიაც ტურნეფორის დროს (1701 წ.) იყო 20,000 ხელი მცხოვრები. ეს 61,000 მეკომური უნდა ყოფილიყო მთელს სამეფოში, რის საბუთსაც გვაძლევს თვით ბუტკოვი თავის მეორე ტომში (იხ. გვ. 340, სადაც იგი ამბობს, რომ 1783 წლამდის საქართველოში (ამერეთში) იყო

ერეკლემ ამის შემდეგაც საჭიროდ არა მხოლოდ
შხედრო სამართლით გაესამართლებინა ქვეყნის ორგულ-
ნი და მოღალატენი! ასეთი წინ-დაუხედაობა ხელმწი-
ფე კაცისა სწორედ გასაოცარია! ნუ თუ არარატიანის-
თანა ვერაგი კაცები კიდევ საცოცხლებელნი იყვნენ,
და ისიც მისთვის, რომ ეწერათ ყალბი ისტორიები
და მათივე შემნდობელი მეფე გამოეყვანათ ქვეყნის მო-
ღალატედ, რომ ამ სულგრძელ მეფისათვის წამოესხათ
ცხვის ტყაბუჭი და ანანურის ტაძარში მასთან დაეს-
კუბებინათ მისი ღვაწლმოსილი ამაღა კი არა, არამედ
იგივე გაიძვერა და მატყუარა არტემა!...

ვანისვენა ერეკლემ (11 იანვ. 1798 წ.) და მის
შვილების ქიშპობამ ბოლო მოუღო საქართველოს. ამე-
რეთი შეუერთდა რუსეთს (18 ნოემბ. 1800 წ.)...

61,000 მეკომურიო, ხოლო ალა მაჰმად-ხანის მიერ ქალაქის გაოხრე-
ბის შემდეგ კი დარჩა მხოლოდ 35000 მეკომურამდეო, ხოლო და-
ვით ბატონიშვილის თქმით სპარსთა წაასხეს ტყვედ 10,000 სულიო
და ქალაქებში დარჩა 3,000. ქალაქის აოხრებამდის აქ იყო 4,000
სახლი, 1803 წელს კი 2,700—3,000-მდეო და მათში 30,000
სულიო.

ვიდრე მოვიყვანდეთ ცნობას ახალ მმართველობის დადგენის შესახებ, საჭიროა გავიცნოთ იმ დროინდელი შინაური ყოფა-მდგომარეობა მთელის ქვეყნისა და ტფილისისა.

1801 წელს ლაზარევი თავის მოხსენებაში ამბობს, რომ ამერეთში (ქართლსა და კახეთში) იყო 40,000 მეკომურიო და თითო კომლი შესდგებოდა 6 სულისაგანო¹⁾. მაშასადამე ამ დროს ამერეთში უნდა ყოფილიყო 240,000 სული. 1783 წელს კი ბუტკოვის ანგარიშით (ტ. II გვ. 340, ტ. III, გვ. 177, 260) ამერეთში იყო 61,000 მეკომური. თუ ყოველი კომლი ისევ 6 სულად ჩავადგეთ, გამოვა, რომ 1783 წელს ამერეთში ყოფილა 366,000 სული.

ერი იყოფებოდა შემდეგ წოდებად: სამეფო სახლი (50 სული), თავად აზნაურობა, მეფის აზნაურობა, თავადთა აზნაურობა, ვაქარნი, მოქალაქენი, სამღვდელოება, გლეხობა²⁾.

თავადთა ჰქონდათ უფლება მიეღოთ უპირველესი თანამდებობა სახელმწიფოს გამგეობაში მემკვიდრეობით და ჰყოლოდათ საკუთარი აზნაურები. მეფის აზნაურობა მის ამაღლას შეადგენდა და მათ ეძლეოდათ ათასისთავობა და ასისთავობა. თავადის აზნაურები შეადგენდნ თავადის ამაღლას და ლაშქრობის დროს მის ხელქვეშ იყვნენ.³⁾ ვაქარებს ჰქონდათ უფლება მიეღოთ თანამდებობა მეფის სასახლეში. იგინი და მეფის აზნაურნი თანასწორნი იყვნენ. ვაქარნი და მოქალაქე ი უმეტეს ნაწილად სომეხნი იყვნენ

1) Собр. матер. для опис. Тифл. губ. გვ. 9, 15.

2) იქვე გვ. 9.

3) იქვე გვ. 10.

სასულიერო წოდებაში შესვლის ნება ჰქონდა ყველას და სასულიერო წოდებაში შერაცხილ თავად-აზნაურს ამასთანავე რჩებოდა ის უფლებაც, რომელიც ჰქონდა საერო წოდებაში მყოფობის დროს. ყველა მონასტერს ჰქონდა თვისი სოფლები და ჰყვანდა თვისნი ქვეშევრდომნი. ხელოსნები დაყოფილიყვნენ ამქრებად და ჰქონდათ ნება დასახლებულიყვნენ ქალაქებში. გლეხები ყმებად ითვლებოდნენ და როგორც ვახტანგ მეფის სამართალი ამბობს, გლეხის „სულის გარდა, ყველა ეკუთვნოდა ბატონს“.

1801 წელს მოხდენილ ანგარიშით მეფის ყოველწლიური შემოსავალი იყო: თათრებზე დადგენილი „მახტა“ 3,500 მან., „მახტა“ ტფილისიდან 4,000 მან., ამას გარდა ტფილისისა და გორის ვაჰარნი, მოქალაქენი და ხელოსანნი ხდილობდნენ: ცოლოსანნი 1 მ. და 20 კაპ. და უცოლონი 60 კაპ., ხიზანთაგან, რომელნიც განზნეულ იყვნენ სხვა და სხვა სოფლებში, იკრიბებოდა 6 ფუთი ხორბალი ყოველ მეკომურისაგან; დამნაშავეებს, ცემატყების მაგიერ, მეფე ახდევინებდა ჯარიმას. „სურსათი“ თათართაგან 8,250 შ. და თავადთა და სამღვდელთა სოფელთაგან 6 ფუთი ხორბალი მეკომურისაგან; ოჯახი რომ იყრებოდა, მეფეს აძლევდა $\frac{1}{20}$ ნაწილს თავის ქონებისას.

უკანასკნელ წლების შემოსავალი: შემოტანილ საქონლიდამ საპალნობით ციხისთავისათვის 100 მან., გორიდან გატანილ და გორში შემოტანილ საქონლიდამ (მარილზე, თევზზე, სასწორზე, ღვინოზე, არაყზე და ყასბებზე) 1,100 მან., კახეთიდან იმავე საგნებზე 1900 მან.; ერთდროული მახტა პურითა და ფულით, რომელსაც ხდილობდნენ ტფილისი და თათრები, 35000 მან.; სურსათი ყაზახიდან, შამშადილიდამ, ბორჩალოდამ, ბამბაკიდან, შულავერიდამ 8,350

185

მან.; ტფილისიდან 13,200 მან., ბაჭი თამბაქოზედ მთელს ამერეთში 5000 მ., ტფილისში ნაქსოვ ბაშბის ტილოზედ დამლის დასასმელი 3,850 მ., ტფილისში მიტანილ თევზსა და ხიზილალაზედ 1,050 მ., ტფილისის სასწორი 700 მ. ტფილისში მოტანილ ღვინო-არაყზე 3,300 მ., ტფილისის ყასბებზე 3,100 მ., სპილენძის მადნები 10,050 მ., ენდრო 2,300 მ., ტფილისში მიტანილ ტივზე 120 მ., ლუქნებზე ადგილის ბაჭი 120 მ., ადგილებზე, რომელნიც ეკუთვნოდნენ ციხეს და რომელზედაც დასახლებულ იყვნენ მცხოვრებნი 120 მან.*)

ამას გარდა ცალკე შემოსავალი ჰქონდათ თავადებსა, ბატონიშვილთა და დედოფლებს.

როგორც უკვე ვსთქვით, 1801 წელს ამერეთში იყო 50 სული, რომელნიც ეკუთვნოდნენ მეფის გვარყულობას. ყველა ესენი სცხოვრობდნენ თავისის ყმებისაგან აღებულ შემოსავლით, და ამას გარდა ჰქონდათ საბატონიშვილოები. 1803 წლის ცნობილ დარია დედოფალს ჰყვანდა 299 მეკომური (1311 სული) ყმა, რომელთაგან შემოსდიოდა ყოველ წლივ 1495 მან.; მარიამ დედოფალს ჰყვანდა 295 მეკომური (1556 სული) ყმა და შემოსდიოდა 3,366 მ., ვახტანგ ერეკლეს ძეს 2061 მეკომური (12815 სული) და

*) 1784 წელს საქართველოში მოგზაურობდნენ ფრანგთა მოგზაურნი, რომელთაც ჰშველოდა ნემეცი იაკობ რუინექსი. იგი მსახურებდა ერეკლე მეფესთან. ეს ფრანგთა მოგზაურნი ერეკლეს შემოსავალს ანგარიშობენ 26,950 გირვანქა სტერლინგად, ხოლო რუინექსის ჩვენებით ერეკლეს შემოსდიოდა: ხარკიდან (ყოველს მეკომურზე) 610,000 მან., უცხო ქვეყნების მოვაჭრეთა საქონლის ბაჭიდან 25,000 მან., მადნებიდან ყოველ წლივ 60,000 მან. ვერცხლი, მადნებიდან ოქრო — 3,200 მან., ხარკი ერევრიდან 15,000 მ და სულ 713,000 მან. (იხ. Нов. Опис., № 3072).

შემოსდიოდა 5,252 მ. და 85 კაპ., იოანე გიორგის ძეს 953 მეკომური (6297 ს.) და შემოსდიოდა 1571 მან., მემკვიდრეს დავით გიორგის ძეს 391 მეკომური (1564 ს.) და შემოსდიოდა 3520 მ., ბაგრატ გიორგის ძეს 295 მეკომური (1510 ს.) და შემოსავალი 1892 მან., იოანეს 295 მეკომური (1743 ს.) და შემოსავალი 916 მან., ალექსანდრე ერეკლეს ძეს 214 მეკომური (1034 ს.) და შემოსავალი 1630 მან., ფარნაოზს 18 მეკომური (196 ს.) და 230 მან. შემოსავალი, თეიმურაზ გიორგის ძეს 41 მეკომური (229 ს.) და 300 მან. შემოსავალი, და კიდევ დავით გიორგის ძეს 21 მეკომური (296 ს.) და 248 მან. შემოსავალი; და საერთოდ ყველას 4883 მეკომური (28,408 ს.) და შემოსავალი 20,351 მან., მაშასადამე ყოველი მეკომური ხდილობდა 4 მ. და 17 კაპ., ხოლო ყოველი სული 72 კაპ. *)

20 ივნისს 1811 წელს იმპერატორ ალექსანდრეს მიერ ხელმოწერილ სინოდის მოხსენებიდამ**) სჩანს, რომ საქართველოში (ამერეთში) არის 13 ეპარქია, 799 ეკლესია, 746 მღვდელი, 146 მთავარი, 661 დიაკვანი, 6 არქიმანდრიტი, 75 ბერი, 2,218 მეკომური ეკლესიის კუთვნილი გლეხობა და ამას გარდა 9 საარქიმანდრიტო კუთვნილი გლეხობა 637 მეკომური, საეკლესიო აზნაურობის კუთვნილი გლეხობა—470 ოჯახი, და უკანასკნელ 470 ოჯახ გლეხობის გარდა დანაშთენ მოყმეთაგან ეკლესიას დაახლოვებით შემოსდის (სურსათი, ღალა, მახტა და კუ-

*) იხ. Сборн. матер. для опис. Тифл. губ. გვ. 13—14.

**) იხ. Всенародный доклад Синода Великому Государю, Императору и Самодержцу Всероссийскому (წერაკითხვის ბიბლიოთ. № 36).

ლუხი): ეპარქიებს — 96,360 მან. და საარქიმანდრიტოებს 13,224 მ. და სულ 39,584 მ.

8 მაისს 1802 წელს შუუდგნენ ახალის მთავრობის განწყობას საქართველოში*) (ამერეთში), რომელიც ამიერიდგან უნდა წოდებულიყო „საქართველოს გუბერნიად“ და გაყოფილიყო მაზრებად: გორისა, დუშეთისა, ლორისა, თელავისა და სიღნაღისა. დანიშნულ იქმნენ მთავარ მართებელი და მმართველი, საქართველოს უმაღლესი მმართველობა, რომლის ადგილ-სამყოფად გახდა ტფილისი.

საქართველოს უმაღლესი მმართველობა შესდგა 4 ექსპედიციისაგან: აღმასრულებელ საქმეთა, სახელმწიფო და სამეურნეო საქმეთა, სასისხლო საქმეთა და სამოქალაქო საქმეთა. ყველა ამ დაწესებულებაში დანიშნულ იქმნენ რუსთა და ქართველთა მოხელენი, ხოლო თავმჯდომარეობა ყველგან რუსებს ერგოთ.

7 მაისს 1802 წელს დიდის ზემით, ნაღარისა და საკრავების კვრით გამოცხადებულ იქმნა ტფილისში, რომ მეორე დღეს 8 საათზე გაიხსნება ახალი მმართველობა და დანიშნულ ადვილსა და ეამს უნდა გამოცხადდნენ მოხელენი, ბატონიშვილნი, თავადნი და საპატოო აზნაურნი.

8 მაისს, დილის 7 საათზე სამჯერ გაისროლეს ზარბაზანი და აგრეთვე კიდევ 8^{1/2} საათზე და შემდეგ ამისა ყველა ეკკლესიებში დაიწყეს ზარების რეკა წირვის გადასახდელად. შეიკრიბნენ ყველანი და აგრეთვე საქართველოს მმართველი კოვალენსკი, რომელმაც ორის რუსის მოხელისა და ორის ქართველთა პირით შეუთვალა მთავარმართველს კნორინგს ყოველივე მზად არისო. კნორინგი დიდის ზემით გამობრძანდა, მას წინ უძღოდნენ რუ-

*) იხ. Сборн. матер. для опис. Тифл. губ., გვ. 23—30.

სის მოხელენი, ქართველთა თავადნი, გენერალნი, მოვიდა
ინახულა შემოკრებილნი და დადგა მაგიდასთან და მიჰმართა
ხალხს ზეიმის შესაფერი სიტყვით, რომელზედაც უპასუხა
საქართველოს ყოფილ მთავრობის უპირველეს მოხელემ—
იოანე ორბელიანმა. შემდეგ წაკითხულ იქმნა სია ყველა
ახალ მოხელეთა და მერე ყველანი ერთად გაემგზავრნენ
სიონის საკრებულო ტაძარში: წინ მიდიოდა ტფილისის
თავი პოლიციის უფროსითურთ და პოლიციის მოხელე-
ები თურთ; მათ შემდეგ 12 თავადნი წყვილ-წყვილად; მერე
მთავარმართებელი თვისის ამალითა და გენარლებით; შემ-
დეგ საქართველოს მმართველი ექსპედიციების მოხელეე-
ბითა, და გარე შემომიპყვებოდნენ ბატონიშვილნი, თავადნი,
აზნაურნი; ჯარის ერთი ჩაწილი წინ უძღოდა და მერე
კი უკან მიჰყვებოდა. სიონის კარებზე გამოეგებნენ ორნი
არქიელნი საკმევლის კმევით. სწორავდა ტფილისის მიტრო-
პოლიტი არსენი. წირვის შემდეგ ქართულადა და რუსულად
წაკითხულ იქმნა ახალი დადგენილობა და ამასთანავე
მოხელენი დაფიცებულ იქმნენ. შემდეგ უწმინდესმა კა-
თალიკოს ანტონიმ გარდაიხადა სამადლობელი პარაკ-
ლისი, წავიდნენ იმ სახლში, რომელიც დანიშნულ იყო
სამმართველო სადგურად. აქ რომ მოვიდნენ, კათალი-
კოსმა აკურთხა წყალი, წმ. წყლით ასხურა პალატნი,
საცა იმავე დღეს შესდგა საქართველოს უმაღლესის
საბჭოს პირველი სხდომა. ამის შემდეგ კათალიკოსი,
უპირველესი სამღვდლოება, მოხელენი, ბატონიშვილ-
ნი და სხვ. მიწვეულ იქმნენ სადილად მთავარმართე-
ბელთან. სადილის ეამს უკრავდნენ მუსიკასა და სკლი-
დნენ ზარბაზანს.

ახალ მოხელეთა შესანახად გადაღებულ იქმნა
80,939 მან. ყოველ წლივ.

იმავე დღეს დაწესებულ იქმნა პოლიციის განყოფილება ანუ საბჭო ქალაქის პოლიციისა. საბჭოში თავმჯდომარეობდა ციხის თავი, რომელსაც მებჭედ ჰყვანდა პოლიციის უფროსი. საბჭო მოვალე იყო გაერჩია მოქალაქეთა თხოვნები, საჩივრები, დაეცვა მშვიდობიანობა და სიწმინდავე მმართველობადი დებელ ეკლესიისა, ამასთანავე მას უნდა თვალყური დაეჭირა, რომ კვირა-უქმე დღეებში საწინააღმდეგო არა მომხდარიყო-რა.

ყაზახისა, ბორჯალოსა და ბამბაკის მოურავებად დანიშნულ იქმნენ ქართველთა თავადნი და მათ თანაშემწედ რუსნი. ყარაბაღის სომეხნი დაშთნენ გამგეობასა ქვეშე მელიქებისა. გამოცხადებულ იქმნა სურვილი, რომ ორივე დედოფლები და ყველა ბატონიშვილნი, უმეტესად უფრო მოუსვენარნი მათგან, გადასახლებულიყვნენ რუსეთს, საცა მათ მიეცემოდათ საკმაო ულუფა. (ბუტკოვი, ტ II, გვ. 500).

მანიფესტის გამოცხადების შემდეგ შესახებ ქართლის შეერთებისა რუსეთთან და შემდეგ იმისა, რომ ახალს მმართველობაში არც ერთი ბატონიშვილი არ იქმნა დანიშნული, *) ეს უკანასკნელნი გულნაკლულად დარნენ. ესენი სცდილობდნენ ამბოხება და არეულობა მოეხდინათ საქართველოსა და ტფილისში. მალე გავრცელდა ხმები, რომ რუსებს ჰსურთ ყველა ქართველნი რუსეთში გადაასახლონო, საქართველოში კი ყაზახები დაასახლონო, ორი წლის ხარკი ერთბაშად

*) პირველ მდივანბეგებად განწესებულ იქმნენ: ზაალ ბარათაშვილი, იოანე ჩოლაყაშვილი, ეგნატე და სულხან თუმანიშვილნი და ტფილისის ობერ-პოლიციამეისტერი დარზო ბებუთაშვილი (С.-р.и. с.и.б. о Кавказѣ, VI, გვ. 300).

აილონო და სხ. ამ ხმებმა შეარყია მყუდროება, 1802 წელს შეთქმულთ განიზრახეს ავლაბრის ხიდის დაწვევით მათ ნაეთი წასცხეს ხიდის სვეტებს და წაუციდეს ცეცხლი, მაგრამ პოლიციამ დროზედ შეიტყო და ხიდი გადაარჩინა გადაწვას. ეს საქმე სხვას არავის მიეწერებოდა, თუ არა დარია დედოფალს, რომელიც სცხოვრებდა ავლაბრის სასაღესში. ამისა გამო ავლაბარში დააყენეს ერთი დასი ჯარი (ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 535, შენ. 2).

ეს იყო მიზეზი, რომ ყველა დედოფალნი და ბატონიშვილნი, გარდა ალექსანდრე ერეკლეს ძისა და ლევან იულონის ძისა, გარდასახლებულ იქმნენ რუსეთს...

რუსის მთავრობის დადგენის შემდეგ ტფილისში მთავარმართებელმა კნორინგმა შეადგინა საპოლიციო წესდება ტფილისისათვის.

ამ წესდების *) ძალით ტფილისი, საცა მაშინ იყო 2,000 სახლი და მისი უბანი ავლაბარი, საცა იყო 300-ზე მეტი სახლი, გაყოფილ იქმნა 4 ნაწილად და ყოველი ნაწილი 2 უბნად, ნაწილის გამგედ დანიშნულ იქმნა თითო იასაული, ხოლო უბნისა—თითო ასისტავი და 3 ათისტავი; უბნის ქუჩების თავსა და ბოლოს ღამ-ღამობით უნდა მდგარიყვნენ გუშაგნი, რიგ-რიგობისად გამოყვანილნი ყველა მცხოვრებთაგან; ქალაქი და მეტადრე უმთავრესი ქუჩები უნდა განათებულ ყოფილიყო ღამპრებით; ტფილისში დაარსდა პოლიციის კანცელარია ანუ გამგეობა, რომლის თავმჯდომარედ დაინიშნა ერისთავი და მებჭედ პოლიციის უფროსი.

*) Сборн. матер. для опис. Тифл. с., გვ. 301.

141

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

ამავე წელს (1801 წ.) ტფილისში იწყებეს მუშაობა დებას საგუბერნიო ხაზინა.

2 სექტემბერს 1802 წ. კნორინგი და კოვალენსკი, რომელთაც უზიოდნენ აქაურები უმაღლეს კარის წინაშე, გაწვეულ იქმნენ რუსეთს და მთავარმართებლად დანიშნულ იქმნა თავადი ციციანოვი. ახალი მთავარმართებელი მოვიდა ტფილისში 1 თებერვალს 1803 წ. ამან მოსპო ამბოხება, შეიპყრო დედოფალი, ბატონიშვილნი და ვითი, ვახტანგი და ბაგრატი და გადაასახლა რუსეთს; 4 ივნისს 1803 წ. მოახდინა პირველი სათავად-აზნაურო ყრილობა და ამ ყრილობამ პირველ მარშლად ამოირჩია გარსევან ჭავჭავაძე. ²⁾

იმამე წელს მოხდა ოფიციალური აღწერა ტფილისისა და ამ აღწერამ აღმოაჩინა შემდეგი: ³⁾

ა) ქალაქის პირველ ნახევარს არტყია გარეშემო ქვითკირის გალავანი, მის შუაში ციხეა ასრევე გამაგრებული.

ბ) ქალაქის ნახევარს ჰქვიან აელაბარი, რომელსაც არტყია ქვითკირის გალავანი და მას აქვს სიმაგრე—მეტეხი.

გ) ქალაქის ორივე მხარე გაყოფილია 4 ნაწილად:—მუხრანისა, წავკისისა, მთისა და აელაბრისა; მათში 3,000 სახლია, 20,000-მდე მცხოვრები სხვადასხვა სარწმუნოებისა. ეკლესიანი ქართველთა არის 15, სომეხთა 24, ბერძენთა 1, კათოლიკეთა 1 და მეწითი 1; დუქნები ფარჩეულობისა 85, საწვრიმალა 63, სა-

²⁾ იქვე, გვ. 302.

³⁾ იქვე, გვ. 302.

148

ხელოსნო 310, სასანოვაგეო 76 და ღვინის სარდა-
ფი 40.

გარნა ამ აღწერას წინ უძღოდა დიდი დაბრკო-
ლებანი და ამიტომ შეკრებილი ცნობები არ შეიძლება
ჩავთვალოთ იმად, რაც ნამდვილად იყო ტფილისში.
ციხისთავი, თავადი სააკაძე სწერს ციციანოვს, რომ
ცნობების შემკრებელთ სახლებში არ უშვებდნენო და
თვითონ სახლის პატრონები იმის მაგიერ, რომ მართა-
ლი ცნობები მოეცათ, წყევლა-მუქარით ეგებებოდნენ
აღმწერელთო. და ამიტომ ცნობები შეიკრიბა მხოლოდ
შემთხვევით და ფარულადო.

იმავე წლის 3 მარტს ციციანოვმა უბრძანა ციხის-
თავს სააკაძეს: *) სასტიკად დაცულ იქმნეს ტფილისში
სისუფთავე, ვის სახლის წინაც შეინიშნება უწმინდუ-
რობა, იმავე სახლის პატრონს დაევალოს მისი გაწმენ-
და; ყველა ღუქნები დაიკეტოს ხოლმე ხალამოს 7 სა-
ათზე; ქალაქის გარედ გაიშართოს საყასბო და აღკრძა-
ლულ იქმნეს ხოცვა საქონლისა შიგ ქალაქში; საყას-
ბოდგან შემოტანილი ხორცი გახვეულ იქმნეს ტილო-
ში, რომ არ მოეცხოს მას მტვერი; ტყავების გამო-
საქნელი ქარხნები გატანილ იქმნეს ქალაქის განაპი-
რას. ქალაქის სახლები აშენებულბა უწესოდა და ქუჩე-
ბის შევიწროებით, აღეკრძალოთ ამის შემდეგ შენო-
ბათა აგება ჩემ მიერ ნებადაურთველად.

ბუტკოვი ამბობს (ტ. II, გვ. 453): „უნდა ვიცო-
დეთ, რომ ტფილისი თუმცა ვიწრო არ არის, გარნა
მცხოვრებნი არ ბინავდებოდნენ მისის გალავნის გა-
რეთ, შიშისა გამო ლეკთა თავსდასხმისა, მიუხედავად

*) იქვე, გვ 303.

იმისა, რომ ტფილისში ერთი ოთხ-კუთხე ალაბი სამო-
სახლო ალაგი ჯერ კიდევ 1805 წელსაც ისუიდებოდა
40 მან. ვერცხლად*.

ამავე 1803 წელს ციციანოვმა გამოუცხადა ქალა-
ქის მცხოვრებთ: საქიროა ქალაქში იყოს ჯარი, ხოლო
ლაშქარი ვერ იცხოვრებს ქუჩებში, მისთვის უნდა გა-
კეთდეს სადგური; თუ ქალაქელთ არა სურთ სახლებ-
ში ჩაიყენონ ჯარის კაცნი, უნდა გამოიღონ 15,000
მან. სადგურის ასაშენებლად. ეს ხარჯი დაეკისრება ყვე-
ლას ერთნაირად—მდიდარ ვაჭარსა და ისე ღარიბსაც
და უპირველეს თავადსაც, რომელსაც სახლი აქვს ქა-
ლაქში.*)

22 სექტემბერს 1802 წელს გახსნილი ორ კლასიან-
ნი სასწავლებელი საქართველოს კეთილშობილთა ყრმა-
თათვის ოთხ-კლასიანად გარდაკეთებულ იქნა 1803
წელს. 2)

ამავე წლის დამდეგს ქალაქში დაარსდა სამკურ-
ნალო უწყება, ხოლო 1804 წ. ზარაფხანა და 1805 წ.
ფოსტის უწყება და ამავე წელს შეუდგნენ საქართვე-
ლოს სამხედრო გზის კეთებას. 3)

ამავე 1803 წ. ტფილისში გაჩნდა ეამი და ქალა-
ქის მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილი და ქართველთა სა-
მღვდლოება ტფილისიდან გაიხიზნა. 17 ნოემბერს ქა-
ლაქში გაჩნდა დიდი ცეცხლი, რომელმაც 150,000
მან. ზარალი მისცა მცხოვრებთ, და ცეცხლისაგან და-
ზიანდა აგრეთვე სიონის ტაძარი, რომელსაც დაეწვა
10 დუქანი.

*) იქვე, გვ. 304.
2) იქვე, გვ. 303.
3) იქვე, გვ. 303.

1811 წელს გაუქმებულ იქმნა საქართველოს კარ-
თალიკოსობა, ანტონი II გადაასახლეს ჰერცოგად
საქართველოს ექსარხოსად დანიშნეს ვარლამ ერის-
თავი.

ამ ვარლამისა და შთაერმართებლის ტორმასო-
ვის მოხსენებობამებრ უწმინდეს სინოდმა დაადგინა და
ხელმწიფე იმპერატორმა ალექსანდრემ დაამტკიცა *)
(30 ივნისს 1811 წ.):

ა) 13 ეპარქიის მაგიერ საქართველოში (ამერეთში)
იყოს მხოლოდ ორი ეპარქია—შტუთაისა, ქართლისა, ალა-
ვერდისა და კახეთისა, 9 საარქიმანდრიტო შემკირდეს
ნად.

ბ) მამადმთავარი საქართველოს სამღვდლოებისა
იწოდოს მიტროპოლიტად შტუთისა და ქართლისა, წევ-
რად უუწმ. სინოდისა და ექსარხოსად საქართველოსა.

გ) დაწესდეს დიკასტერია გამგეობასა ქვეშე სა-
ქართველოის სამღვდლოების მამადმთავრისა და მის
წევრებად—ეზლაკა და შერმეც—დანიშნულ იქმნენ სქე-
მისანნი და სამღვდლონი.

დ) სასულიერო წოდების შვილთა აღსაზრდელად
გიმნაზიის მაგიერ გაიხსნას სემინარია და აგრეთვე სა-
სულიერო სასწავლებელნი.

ე) არქიელთა, არქიმანდრიტთა, დიკასტერიისა და
სემინარიისა და აგრეთვე სასულიერო მოსამსახურეთა
ქვირეობლების შესაწევნელად ფული გადადებულ იქმ-
ნეს საეკლესიო ყმათა ხარკილამ.

*) იხ. Всепод. докл. Синода, Держав. Велик. Государю Импер. и Самодержцу Всероссийскому, ხელმოწერილი
იმპერ. ალექსანდრეს მიერ 20 ივნისს 1811 წ. (წერა კოთხის ბიბ-
ლიოთეკის № 36.)

ვ) საეკლესიო მიწები, რომელიც რუსის მთავრობის დადგენის შემდეგ განაწილებულ იქმნა, ისევ ეკლესიას დაუბრუნდეს.

ამავე მოხსენებიდამ მოგვეყავს ვარლამის-მიერ შედგენილი შემდეგი საყურადღებო ხარჯთაღრიცხვა: *)

საქართველოს სამღვდელთა მამადმთავარს, მცხეთისა და ქართლის არქიელს, თანაშემწეებითურთ დაენიშნოს 5,000 მ.; წილკნის მთავარ-ეპისკოპოსს გერვასის, ვორში მცხოვრებს 1,000 მ., მთავარ-ეპისკოპოსს იოანე ბოდბელს ალავერდის ეპარქიისას 2,500 მ.; დიკასტერიას 1,500 მან.; სასულიერო გიმნაზიას 3,400 მან.; სასულიერო სასწავლებელთ 2,000 მან.; ეკლესიათა შესაკეთებლად 3,300 მან. ყოველ წლივ; საბადლო სახლთ 2,000 მ.; გორისა და შარტყოფის ეკლესიათა შესანახადა და გასამშვენებლად 1,000 მ.; 5 არქიელს ულუფა 3,800 მ.; ეკლესიათა შესანახად 2,860 მ.; ლეთის სათნო სადგური 1,000 მ.; 6 არქიმანდრიტს 6,100 მ.; მონასტერთა ეკლესიებს 700 მ. და სხვ., და სულ 39,584 მან.

28 დეკ. 1818 წ. უმაღლესის ბრძანებისამებრ საქართველოში დაწესებულ იქმნა ერთი ეპარქია—ქართლ-კახეთისა და ექსარხოვის თანაშემწედ დანიშნულ იქმნა ქორ-ეპისკოპოსი გორისა. 1. იან. 1825 წ. საქართველოში იყო: საკრებულო ტაძარი 11, შტატის სამრევლო ეკლესიები 311 და საეკლესიო გლეხთაგან შემოდიოდა 57,500 მანათილგან 58,000 მანათამდე.²⁾

*) იქვე, გვ. 4—5.

²⁾ იხ. წიგნი Истор. Груз. иерархii. Москва, Синод. типогр., 1886 წ., გვ. 25, 26, 27. 1811 წელს (იხ. ზევით) საქართველოში იყო: 799 ეკლესია, 746 მღვდელი, 146 მთავარი, 661 დიაკანი, 6 არქიმანდრიტი, 75 ბერი და ეკლესიას შემოსავალი ჰქონდა 39,584 მან.

შენიშვნა. სინოდის მიერ გამოცემულს ^{იმეგრეთში} ~~იმეგრეთში~~ ^{საქართველოში} ~~საქართველოში~~ ში სწერია,*) რომ საქართველოდ იწოდება ქართლი, კახეთი, იმერეთი, სამეგრელო და გურია, ხოლო მთელს საქართველოში არის ოთხი ეპარქია: ქართლ-კახეთისა, იმერეთისა, სამეგრელოსი და გურიისა. 1819 წლამდის იმერეთში იყო 4 ეპარქია: ქუთაისისა, გელათისა, ხონისა და რაქისა, ხოლო შემდეგ ეს ეპარქიებზე ერთ ეპარქიად ჩაითვალნენ და მამადმთავრად დანიშნულ იქმნა სოფრონი (წულუკიძე), რომელიც 1821 წელს იწერება, რომ იმერეთში არის 15 მონასტერი, 2 საკრებულო ტაძარი, 618 სამრევლო ეკლესია, 1,808 მკოპმური საეკლესიო გლეხი, ერთი სამაზრო სკოლა ქუთაისში და 1 სამრევლო სკოლა ნიკორწმინდის (რაქაში).—1819 წ. სამეგრელოში იყო 3 ეპარქია: ჯყონდიდისა, ცაგერისა და ცაიშისა, და მათში 233-მდე ეკლესია, 2 არქიმანდრიტი, 49 ბერი.—გურიის ეკლესიას ჰმართავდა ჯუმათელი (და მის შესახებ ჯერ ცნობა არ იყო შეკრებილი).

და, მაშასადამე, მთელს საქართველოში იყო ეპარქიები:

ა) იმერეთში: სამთავრო (მცხეთას), ტფილელი, სამთაველი, შროგელი, წილკნელი, ურბნელი, ნაქოზელი, ალავერდელი, ნინოწმინდელი, ხარჭაშელი, ჭერამელი, კაწარელი, რუსთაველი, ნეკრესელი, ბოდბელი, ბოდნელი, მანგლელი, (და ძველად: ქურმუხელი, კიშელი).

ბ) სამცხეში (ძველად): მაწვევრელი, კუმურდოელი, იშხნელი, ანჩელი, შტბეგარა, წურწაველი, წვაროსთაველი,

*) იქვე, 83. 25.

ერუშნელა, ვალაშკერტელა, ანელი, კარელი, ბანელი, ნელი.^{*)}

ვ) საკუთარ იმერეთში: ქუთათელი, გენათელი, ვაკელა (ზონის ეპისკოპოსი), ნიკორწმანდელი.

დ) სამეგრელოში: ჭვინდიდელი, ცაქრელი, ცაიშელი.

ე) გურიაში: ჭუმათელი. და სულ 40.

ტფილისის სიწმინდენა და წმადანა.

ა) ნინოს ჯვარი.

ოცტაა ქალაქი, საცა არის იმისთანა და იმდენი სიწმიდე, როგორც და რაოდენიც აქვს ჩვენს დედა-ქალაქს ტფილისს. უპირველესი ამ სიწმიდეთაგან არის წმ. ნინოს ჯვარი. კვშმარიტად ეს ჯვარი არის ჩვენი სასოება, ქართველთა ერის სიმბოლო, მისი მეოხება ხანგრძლივისა და გამირულ ცხოვრების განმავლო-

*) ამ ეპარქიათა სია შედგენილია მე XI—XII საუკუნეში (იხ. ბაქრაძის *Археол. путеш. по Гуріи и Абхазіи*), და ზოგიერთი მათგან არ იყო გაუქმებული თვით ოსმალთა მულოზღობის გამსაც. მაგ. 1556 წ. მტბევრად იყო ხაზულარი წყმედიძე საბა; 1637 წ. მტბევრად იყო გედეონ საფრიძე, რომელსაც 1650 წელს სულთანმა უბოძა წოდება იშხნელისა და მაწყვერელის. (იხ. თაყაიშვილის წიგნი „*Матер. для исторіи Грузіи*“, გვ 7, 11). ჩვენ ხელთ გვაქვს აგრეთვე სიგელები ზოსიმე კუმურდოელისა, იოანე ლასურიძისა კუმურდოელისა, გერასიმე კუმურდოელისა და ზოგიერთ სხვა ეპისკოპოსებთა, რომელნიც მამადმოაერობდა სამცხეში მე-XIV—XVI საუკ.

ბაში. ეს ის ჯვარია, რომელსაც ეამბორებოდნენ წყნე-
ნი პირველნი მამანი და დედანი, ეს ის ჯვარია, რომ-
ლისთვის თავი თვისი შესწირა წმ. აბომ, ტფილისის
სამეუფო პატრონმა, წმ. შუშანიკმა, რომელიც ასაფ-
ლაჳია ტფილისის მეტიხის ტაძარში, წმ. ევსტათი მცხე-
თელმა, წმ. არჩილმა, წმ. გობრონმა, წმ. დავითმა და
კოსტანტინემ, დიმიტრი თავდადებულმა, წმ. ქეთევან დე-
დოფალმა, წმ. ბიძინამ, შალვა მელიქიძემ და სხ., მის-
თვისვე და მასვე მთელი თვისი ცხოვრება შესწირა ყო-
ველმა ქართველმაც, და, ბოლოს, ეს ის ჯვარია, რო-
მელიც გააკეთა სუსტის მცენარისაგან სუსტმა ქალწულ-
მა და გადმოსცა მკლავ-მაგარ ქართველობას, რომელ-
საც ვერავეითარმა საშიშროებაში და მძვინვარებამ ვერ
გააგდებინა იგი ხელიდგან, და დღეს ჩვენ, ნეტარ-
ხსენებულ მამა-პაპათა შთამომავალნი, მსასობებლნი ვა-
ზის ჯვარია, იმედით ვუქვრეტთ მომავალს...

თუმცა ძველი გადმოცემა გვეუბნება, რომ ჯვარი
ვაზისა წმ. ნინოს ჩააბარა ყოვლად წმიდა ღვთისმშო-
ბელმა მარიამმა, გარნა უუძველესს ჩვენს მატიანეში
(„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“) სწერია ესრეთ: „მოვიდა
(ნინო), მდინარესა მტკუარსა მოჰყვა და მოვიდა მცხე-
თად, ქალაქსა დიდსა, მეფეთა საჯდომელსა, და იყო
სამ წელ ეგრეთ, ილოცვიდა ფარულად აღგილსა ერთ-
სა, შებურვილსა ბრძამლითა მაყულისაჲთა; და შექმნა
სახს ჟუარისაჲ ნახსლვეისაჲ და მუნ დაადგრა“.

ამავე მატიანის სხვა აღგილას თვით წმ. ნინო ამ-
ბობს: არმაზით „წამოვედ წინაყერძო დასასრულსა მის
კლდისასა, სადა ძველ ქალაქი ყოფილიყო, და მას აღ-
გილსა ყოფილარს ციხს, და მუნ დგა ხს მშუენიერი
ბრინჯისაჲ, მაღალი და რტო მაღალი, მოვედ ქუეშს

ხესა მას და გამოვიანაშნო ნიში იგი ქრისტეს და ვილოცევიდი მუნ ექუს დღც“.

სჩანს, წმ. ნინოს კარგად სკოდნია დიდი მნიშვნელობა ვაზის ნახსლევისა, რომ მისგან გაუკეთებია ჯვარი ქართველთა მოსაქცევადა და სათაყვანოდ. ქრისტე ამბობს: „მე ვარ ვენახი (ვაზი) ქვეშარიტი და მამა ჩემი შევენახე; მე ვარ ვენახი (ვაზი) და თქვენ რტონი; ვითარცა იგი ნახსლევსა ვერ ხელეწიფების ნაყოფისა გამოღებად თავით თვისით—უკეთუ არა ეგოს ვენახსა (ვახსა) ზედა, ეგრეთვე არც თქუნენ, უკეთუ არა დაადგრეთ ჩემთანა; რომელი დაადგრეს ჩემთანა და მე მასთანა, ამან მოიღოს ნაყოფი მრავალი; უკეთუ ვინმე არა დაადგრეს ჩემთანა, განვარდეს გარე, ვითარცა ნახსლევი, და განჰხმეს, და შეკრიბონ იგი და ცეცხლსა დაასხან, და დაიწუას“. (იოანე, თ. 15, 1—7).

ეს აღგილი სახარებისა წმ. ნინოს მიუკერძებია საქართველოსათვის, ხოლო ეს ქვეყანა იმ თავითვე ითვლებოდა სამშობლოდ ვაზისა, რომლის ნაყოფის წვეწვს (ღვინოს) ამასთანავე აქვს საღვთო მნიშვნელობა და ქრისტეს დროიდგან იხმარება წმ. საიდუმლოში.

ვაზის ჯვარის თავგარდასავალი ისეთივეა, როგორც იყო ხვედრი და ბედი ქართველთა. წმ. ნინოს მიძინების შემდეგ ეს ჯვარი ესვენა მცხეთის სამთავრო ტაძარში. ცეცხლ-თაყვანისმცემელთა შიშისაგამო წმ. შუშანიკმა იგი გადაატანინა ტაოს, აქედგან რამდენიმე ხნის შემდეგ წაასვენეს სპერს, მერე ჰქონდათ კაპოეტის ციხეში, ვანანდსა, ყარსსა და ანს. (მცხეთაში ესვენა 175 წლის განმავლობაში, კაპოეტის ციხესა და ვანანდაში 459 წ., ყარსში 164 წ., ანში 142 წ.). მონგოლებმა რომ ანი აიღეს (1239 წ.), ვაზის ჯვარი

რუსუდან დედოფლის განკარგულებით ეპისკოპოსებად
 მა მოასვენეს მცხეთას. შემდეგ, საქართველოში
 შიშიანობა შეიქმნა, იგი დამალეს მთიულეთს სამების
 ტაძარში (ყაზბეგს), მერე ანანურში და არშის ციხეს.

თქმულება არის, რომ, ვითომ, ეს ჯვარი საიდუმ-
 ლოდ წაიღო რუსეთს საქართველოს მიტრაპოლიტმა
 რომანოზმა (1749 წ.) და გადასცა ბაქარ ვახტანგის ძეს,
 რომელიც სცხოვრებდა სოფ. ლისკოვოში. გარნაბუტ-
 კოვი სწერს (ტ. II, გვ. 510), რომ ჯვარი ვაზისა რუ-
 სეთში წაღებულ იქმნა მეფე ვახტანგ VI ს მიერ 1724
 წ. და მისმა ერთმა შვილის-შვილთაგანმა იგი უძღვნა
 იმპერატორს ალექსანდრეს (1801 წ.), ხოლო ამან და-
 უბრუნა ეს სიწმინდე საქართველოს 1802 წელს. ამ
 ჯვარის დასახვედრად (როდესაც მოასვენებდნ საქართ-
 ველოში) შეიკრიბა დიდძალი ქართველობა დარიალიდ-
 გან მოკიდებული ტფილისამდის. თვით კათალიკოსი
 ანტონი და უმაღლესი სამღვდელთა მცხეთას მიე-
 გებნენ ჯვარს, რომელიც მოჰქონდა მმართველს კო-
 ვალენსკის. კათალიკოსმა გამოართო ჯვარი და დიდის
 კრძალვით, შემოსილ სამღვდელოებასთან ერთად, მოი-
 ტანა ქალაქს და სიონში შეასვენა.

ჯვარი ვაზისა, რომელიც შეკრულია წმ. ნინოს
 თმებით, სიგრძით არის 1 1/4 ალაბი და სიგანით 3/4.
 მისთვის გაკეთებულია ძვირფასი გვადრუცი. თაყვანის-
 საცემლად მას გამოასვენებენ ხოლმე ტაძარში 14 იან-
 ვარს, გ. ი. წმ. ნინოს მიძინების დღეს. თვით გვად-
 რუცხედ შემდეგი წარწერაა: „დედაო ნინო, დედისა
 ლეთისა ნიკებულსა ჯუარსა გიმკობ მეფე ვახტანგი,—
 რომლითა განანათლე ქუეყანა ქართლისა“.

ჯგარი ვაზისა.

(ნაწყვეტი ვ. ორბელიანის ლექსიდან „ჯგარი ვაზისა“).

მიდის ასული *)... ხელს უბურია ჯგარი ვაზისა,

დედა წმინდასა წილხდომიდასა ქვეუანას მიდის.

ვინ ხარ, ასული, მათ მოხედე, რა აზრი მოგატყვს?
რაც ხელს გიბურია, მნიშვნელობა, გვითხარია, რა აქვს?..
ივერის ერნო, უამბორეთ წმინდას ფერხთ მტკერსა;
თქვენში ალაგზნებს ქრისტეს ხათლას წმინდა დამხარსა!
არა! ვერ იკრძნო წმინდის სიტყვა ერმა გელურმა,
არ განაცხოვლა მისი გული სიტყვამ ციურმა!
წმინდამ ცრემლითა ცას შამართა, ხელნი შექუარა:
ერი გელური, კერხთ მსახური, დმერთს შეავედრა.

იედა ცამან, იტყვა ცამან,
გუნესით ხმა მისცა დაბლა ქვეუანამ;
შეირუა მიწა, შეირუა ზენა,
ბნელმა მოიტვა ცა და ქვეუანა...
ადდგა გრგვინებითა მრისხანე ქარი,
აენთო ცეცხლით ბნელი ცისკარი,
შეუსვენებლად ცა სტექს და ელავს,
ჭაერი ცეცხლით და ალით დელავს,
სეტყვა და მესა მიწის პირს სტემუნ,
მრისხანე ქარნი ხეთ ძირით ჰტლევუნ,

*) ლექსში აწერილია მოციქულთა სწორის წმ. ნინოს მოხვე-
ლა საქართველოში.

ცეცხლის ისროს ცა მიწას ესურას,
 ირევაა მიწა, ბუნება კენესის...
 ცამ მთიკრიფა, რაც ჰქონდა ძალი
 და მიწას დასცა ცეცხლი და ალი:
 მთანი და ბარნი დასქდნენ, დაიუვნენ,
 კერძთ მსახურთ ღმერთნი ქვესკნელს ჩაინთქნენ...
 თვის შრისხანობა ცამ შეაუენა,
 მზემ უხვის სხივით შორთო ქვეყანა.
 წმინდის ფერხთ წინა დაემხო ერი,
 წმინდამ მას ჯვარით დასწერა ჯვარი!...

...
 არა, საუნჯე დიდი რამ დატერჩა:
 ჯვარი ვაზისა!.. მაღლა იმ ჯვარის
 ჩვენს სამშობლოზედ, ჩვენს ერზედ არის!

ბ) წმ. შუშანიკა.

იი ეს ნინოს ჯვარი წმ. შუშანიკმა, თავის წამების რაოდენიმე ხნის წინად, მცხეთის ტაძრიდამ გამოასვენა და ჰაზარუვანქის მონასტერში დაასვენა.*) შუშანიკი იყო ცურტავის პიტაშხის მეუღლე და ასული სომხეთის მხედართმთავრის ვარდან მამიკონიანისა (ეს ვარდანი ცეცხლის თაყვანისმცემლებმა აწამეს 451 წ. 2 ივნისს). ვასქენი და მისი ერი მართლმადიდებელნი იყვნენ. მშვენიერის შუშანიკისაგან მას ჰყვანდა სამი ვაჟი და ერთი ასული. იმ დროს სპარსეთის ყაენი იყო, თაყვანისმცემელი ცეცხლისა და მოძულე ქრისტიანობისა. საქართველოსა და სომხეთში, რომელიც მაშინ

*) ბაქრაძის ისტორია, გვ. 177.

მართლმადიდებლობას აღიარებდა, ყაენმა გამოცხადდა თავის რჯულის მქადაგებელი და ლაშქარიც. ვასქენმა ულალატა სამშობლოსა და ქრისტიანობას, ეახლა ყაენს, ცეცხლ თაყვანისმცემლობა ირწმუნა და რანისა და ცურტაეთის მარზაპანად შეიქმნა. მისი განდგომა რომ შეიტყუა შუშანიკმა, სასახლე დასტოვა და თავის შვილებით შევიდა ეკკლესიაში, მწუხრის ჟამი მოისმინა, შვილები შეავედრა ღმერთს და მერე დაბინავდა ერთს მცირე სახლში, რომელიც იქვე ეკკლესიასთან იყო. ვასქენი ცურტაეთს რომ მოვიდა, ძლიერ იწყინა, დაიბარა შუშანიკი და იგი არ გამოცხადდა. მაგრამ შემდეგ იძულებით მიიყვანა სასახლეში, ბევრი სცემა, სტანჯა და საპყრობილეში შეამწყვდია. დატყვევებულს დედოფალს წინ ესვენა ნინოს ჯვარი და განუწყვეტლად ლოცულობდა. მისი შვილები ვასქენის ძალმომრეობით ცეცხლ-მსახურებად შეიქმნენ. ფრიად სწუხდა შუშანიკი და მოელოდა თვისის აღსასრულის დღეს. ექვსი წლის განმავლობაში იგი იტანჯებოდა საპყრობილეში. მის სანახავად ქართლიდგან მოდიოდნენ კათალიკოზი სამოელ, აზნაურნი, დიდ-დიდნი სეფე ქალნი, დედანი, აზნაურნი და უაზნონი. მემატიანე იტყვის: „დიდ არს დასაბამი ტანჯუათა მათ წმიდისა შუშანიკისათა თუქსა აპანისასა*) მერვესა, დღესა ოთხშაბათსა და მეორედ გვემა მისი აღვსებისა ზატოქსა და კვალად ტანჯავა ვარდობის თთუქსა ათცხრამეტსა და აღსრულებამ მისი თთუქსა ოკდონბერსა ათშვდმეტსა“. (458 წ.)

წმ. შუშანიკის გვამი დასაფლავებულ იქმნა იქვე ცურტაეთის ტაძარში, საიდგან იგი მოასვენა ტფილისს

*) აპანი - იანვარი.

კათალიკოზმა კირიონმა და დაკრძალა მეტეხის ტაძარში. მისს ხსენებას ქართველთა ეკლესია დღესასწაულობს 28 აგვისტოს.

გ) წმ. აბა.

აბა—ქართლს განამშვენებს, ტფილასსა ემზებას.

ნიკოლოზ ტფილელი.

აბო შთამომავლობით იყო არაბი და სცხოვრობდა მე-VIII საუკუნეში. მაშინ საქართველოში მსვინვარებდენ არაბნი. აქაურ არაბებმა თავის ქალიფას ამირა მუმლ აბდილას წინაშე დაასმინეს საქართველოს ერისთავთ-ერისთავი ნერსე, ძე აღარნასე კურატპალიტისა. აბდილამ დიბარა ნერსე და საპურობილგეში შეამწყვდია. ამის შემდეგ გავიდა შ წელიწადი, აბდილა მოკვდა და ამირობა მიიღო მისმა შვილმა შაჰდიმ, რომელმაც გაანთავისუფლა ნერსე და გამოისტუმრა. მას გამოჰყვა 18 წლის ქაბუკი აბო, რომელიც იყო „ხელოვანი და კეთილად შემზავებელი სუნელთა და სახებელთა და სწავლულ იყო მწიგნობრობით სარკინოზთათა“. იგი რომ მოვიდა საქართველოში, გულმოდგინედ შეისწავლა ენა ქართული, ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები და შეიყვარა ქრისტე და მისი მსახურება. ვარნა აქაურ სარკინოზთა შიშისაგამო აშვარად ვერ აღიარებდა თავის ქრისტიანობას. ეს არაბნი კვლავ გადაეკიდნენ ნერსე მთავარს, რომელიც იძულებულ იქმნა თვისი სახლობა დაეხიზნა აფხაზეთს და თვითონაც გაქცეულ იყო 300 კაცით ოსეთსა და ხაზარეთს. მის ამაღლაში იყო აგრეთვე აბოც, ხაზარეთში მაშინ

→ ?

155

ქართული ენის ინსტიტუტი

საკმაოდ გავრცელებულიყო ქრისტიანობა და მივიდნენ, აბო გაქრისტიანდა. ხაზარეთიდან ნერსე გადავიდა აფხაზეთს, საცა აბო მხურვალედ მარხულობდა და ლოკულობდა. აქ დაჰყევს მათ სამი თვე, მერე შეიტყვეს, რომ ამირა მაჰდოს საქართველოს ერისთავთ-ერისთავად დაუნიშნავს ნერსეს დისწული სტეფანოზ გურგენის ძე. ნერსეს ფრიად გაურისხდა და დაბრუნდა სამშობლოში. აბოც მოვიდა ტფილისს და მ წელიწადი დაჰყო ქალაქში „განცხადებულად ქრისტიანედ“. შემდეგ იგი შეასმინეს ტფილისის ყადს. აბო დაიბარეს სამჯავროში და ჰკითხეს: შენ შთამომავლო ბით არაბი ხარ და რად ქრისტიანობ? აბომ მოახსენა, რომ ქრისტეს სჯული ჰეშმა-იტიაო. ყადმა შეაგდო საპყრობილეში (27 დეკ. 785 წ.). აბო უფრო ფიცხლად შეუდგა ქრისტიანულ წესების აღსრულებასა, უმატა ლოცვასა და მარხვას. ყადმა ეს რომ შეუტყო, განრისხდა და ჯალათებს უბრძანა თავი გააგდებინეთო ჯალათებმაც წარჰყვეთეს თავი აბოს ყადისაკე ეზოში და შემდეგ მისნი ნაშთნი ტომარაში აღაგეს, მიიტანეს ავლაბრის ხიდის ყურთან, ადგილსა საგოდებელსა, საცა იყო სასაფლაო, და დასწვეს (786 წ. 6 იანვარს).

აბო შეირაცხა წმიდათა შორის და მისს სახელობაზე მეტების კლდეში გამოკვეთილ იქმნა მცირე სალოცველო. *)

*) წმ. აბოს ცხოვრება შედგენილი საბანისის მიერ მეცხრე საუკუნის დამდეგს, შეტანილია მე-IX საუკ. ხელნაწერებში (საეკლ. მეხ. №№-ები 19 და 95).

დ) წმ. დავით გარეჯელა.

ქალაქ ტფილისში მოღვაწეობდა აგრეთვე ერთი ათცამეტთა კაბადოკიელ მამათაგანი—წმ. დავითი, რომელსაც სენაკი ჰქონდა იმ კლდეებში, საცა ახლაც ცნობილი მთაწმინდის ტაძარია. ქალაქში მოღვაწეობას იგი გაეცალა მისთვის, რომ მას ცილი დასწამეს. ცილის დამწამებელი, როგორც თქმულება გადმოგვცემს, იყო ერთი დედაკაცი, რომელიც სცხოვრებდა იქ, საცა ახლაც ქვაშეთის ეკლესიაა. ამ დედაკაცს ქმარი არა ჰყვანდა და დაორსულდა კი. მას რომ მხილება დაუწყეს, სთქვა: „დავორსულდი დავითისაგანო“. სამსჯავრომ მიიწვია დავითი ჩვენების ჩამოსართმევად. დავითი რომ მოვიდა, ის დედაკაციც იქვე იყო. დავითმა თვისი არგანი შეახო ორსულ დედაკაცის მუცელს და წარმოსთქვა: „ყრმაო, მე ვარა მამა შენი?“ ყრმამ ხმა მოსცა მუცლიდგან: „არა! მამა ჩემი მკედელია“. დამსწრეთ ძლიერ გაუკვირდათ და მათი გაკვირება გაორკეცდა, როდესაც მცირე ხნის შემდეგ ორსული დაწვა და შობა ქვა, რის გამო იმ ადგილს დაერქვა ქვაშეთი. ხოლო დავითმა აღარ მოინდომა დარჩომა იმ ქალაქში, საცა მას ცილი დასწამეს, ადგა და წავიდა გარესჯის უდაბნოში და იქ იწყო მუშაკობა და მოღვაწეობა. ამისაგამო დავით მთაწმინდელი შეიქმნა დავით გარეჯელად.

ა. ტაძარნი.

ტფილისის ტაძართა შორის ყველაზე უძველესი არის სიონისა და მეტეხის ტაძრები. მათი საძირკველი ჩაიყარა და ბალავერი მოშენდა მაშინ, როდესაც მეფე ვახტანგ გორგასალმა დააფუძნა ქალაქი ტფილისი, მანამდე ციხედა და სოფლად ყოფილი.. მას შემდეგ ტფილისში აშენდა მრავალი ეკკლესიები, რომელთა მოკლე აღწერას ვურთავთ აქვე მათის დაარსების დროუამის მიხედვით.

1. მეტეხას ღვთის მშობლას ტაძრის შენება დასრულებულ იქმნა ვახტანგ გორგასლის დროსვე. იგი დარიდგა მეტეხის ციხის შუაგულს, ბეგობზე, საიდანაც მშვენიერად მოსწანს ტფილისის არემარე. მთელი ბეგობი მალიანი კონცხია და ამასთანავე მიუღღგომელი ტ მაგარი, რის გამო დარქმევია მას თვისი სახელიც.*) თვით ტაძარი ძველადგანვე ყოფილა სასახლის კარის ეკკლესიად. მასში არა ერთგზის მოუსმენია წირვა-ლოცვა თამარ წმინდას, რომელიც მისვე ახლოს, ისნის სასახლეში გარდაიცვალა. გაახლებულია მხოლოდ ტაძრის გუმბათი, ხოლო დანაშთენი ისევ ვახტანგის დროისაა. ქვის გუმბათი გაახლა

*) სწერენ, ვითომ, მეტეხა იუას ბერძნულა მეტოხოს (Metochos), კარხა სვენ გვგონა, რომ იგი წარმომდგარა სიტუვიამ ტეხა (შურის ტეხა, მტრის გატეხა და სს.), რომლისკან დაშთენილა ტეხება (ფ. გ-ჟანიძე, გვ. 112), მტეხა (=მეტეხა).

დომიტრი თავდადებულმა (1289 წ.); მეფე ^{შაჰრუხი} ტაძარი სათოფ-წამლედ აქცია (1661 წ.), ^{სოლომონ} ერეკლე I (ნაზარ-ალი-ხან) გადასცა იგი ყიზილბაშებს ციხითურთ; ერეკლე II გაამშვენა ტაძარი, გარნა 1795 წ. დაახიანეს იგი ყიზილბაშებმა. მის აღმოსავლეთის კედელზე, გარედან სწერია:

მეფე ერეკლემ ეს ციხე მტერთა წართო მალადო;
 აიღო ჭურბო ქრისტესი, წინ მაიძღვარა ფარადო;
 დაიხსნა ეკლესიანი, ახლა აქვს სსსლას კარადო;
 ღუთას მოუვარეს ხელმწიფეს ესე სჯარს ამის გუარადო.
 ღუთას სადიდებლად, შეოხედ შეფის ერეკლესა.

1795 წელს, ყიზილბაშების შემოსევის შემს, დაი-
 კარგა ტაძრის ზატი, რომლის სამაგიერო გამოგზავნა
 პეტერბურლიდან ბატონიშვილმა სალომემ, იულონის მე-
 ულღემ. ეკლესიისავე ეკუდერში, როგორც ვსთქვით,
 არის საფლავი წმ. შუშანიკისა.

2. სიონის ღუთას-მშობლის ტაძარი, დედა ეკლესიაა
 და სიონად წოდებულია პალესტინის სიონის მიხედვით.
 ეს სიტყვა (სიონი), რომელიც ნიშნავს კლდეს, ძველად-
 განვე შეითვისეს ქართველებმა და სიონი უწოდეს აგრეთ-
 ვე მრავალს ეკლესიებს. *) როგორც ზემოთაც ვსთქვით,

*) სიონის სამშვიდდის (აშენდა 410—434 წ.), სიო-
 ნი პოდნისის (408—410 წ.), სიონი ერწოის (668—718
 წ.), სიონი კავკასიონის (ეზიბეგთან, დარაუდის ხეობაში),
 სიონი ატენის (მის კედელზე დ. ბაქრაძემ ამოაკითხა: „თვე-
 ს აგვისტოს ხუთს დღეს შაბათს ქ-ს ოც (853 წ.) ზე-
 და წელს სარკინოზის ტფილისი დაატყვევა ბუდამ და შე-

სიონის საფუძველი ჩაპყარა მეფე ვახტანგ გორგასანის¹⁾ ხოლო მის აშენებას მოუწოდნენ მეფენი დარი, ადარნასე (619—639 წ.). ძველი მატიანე სიონის შენობის დასრულების შესახებ შენიშნავს, რომ ამ დიდს ეკლესიას აშენებდნენ: მეფე გურამის დროს—ნახევარსა ყოველი ერი ტ ნახევარსა ერისთავნი; ხოლო ადარნასეს დროს (622—628 წ.)—ნახევარსა აშენებდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერთი ვინმე დედა-კაცი, და 628 წელს სიონი განასრულეს მკვიდრთა ქალაქისათა.*) სიონი აგებულიყო აგურით, გარნა თლილის ქვით (ალგეთის ქვა) გაახლებულ იქმნა შემდეგს საუკუნოებში. აი მოკლე ნუსხა სიონის თავგადასავლისა: მე-XIII საუკუნეში სიონის გუმბათი ჩამოაგდო ჯალალ-ედინ სულთანმა, ტახტად დაიდგა და მასზე მჯდომარე სიამოვნებდა ქართველთა აღწყვეტის ხილვით. მე-XIV საუკ. ტფილისი შემუსრა და სიონი გააოხრა ლანგთემურმა. 1518 წ. შაჰ-ისმაილმა აიღო ტფილისი, დაანგრია მისნი ტაძარნი და სიონის ღვთისმშობელი მტკვარში ჩააგდო. 1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანმა გადასწვა სიონის კანკელი და აღგზნებულ ცეცხლის ბოლმა შემურა ძველი მხატვრობა; ყიზილბაშებმა ამავე დროს შეიპყრეს ტფილელი მიტროპოლიტი დოსითეოზი და მტკვარში ჩაახრჩეს. სიონს ძველად ჰქონდა

ამურა, ამარი სააკა მოკლა და მასვე თქვა აგვისტოს კვირიკისა დღეს შაბათსა ვეზირა შეაბურა კასამ და მე მისა თარხუნა*), სიონი უწერას, სიონი გარეჯას (VI სუკ.), სიონი წმინდა ანუ ხანოწმინდა (ქობულეთში), სიონი შაღდას (დაანგრა XI სუკ.), სიონი ჭარას (ასქენა დეონ მუფემ 1536 წ.).

*) ე. თაყაიშვილი. სსმ ქრონიკა. 34, 36, 45.

ერთი ეკუდერი—პეტრე-პავლესი, რომელიც 1804 წელს მთავარმართებლის ციციანოვის სურვილით აღმკვეთად ნეველისად შექმნეს, ხოლო 1818 წ. საღაროდ; მის მაგიერ ექსარხოზმა თეოფილაქტემ სხვა ეკუდერი მიუშენა სიონს სამხრეთის მხრით. სიონის ძველი კანკელი, როგორც საზოგადოდ ყველა ძველი ეკლესიისა, ქვისა იყო ზღაბალი. შაჰაბაზის შემდეგ (†1628 წ.) ქვის კანკელის მაგიერ გაუკეთეს ხისა, რომელიც როგორც ვსთქვით, გადასწევს ყიზილბაშებმა 1795 წ. ახლანდელი მისი კანკელი ანდრიატისაა (თაბაშირისა) და როგორც კანკელი და ისე ტაძრის ყველა მხატვრობა, დაბატულია თავადის გაგარინის-მიერ. იატაკი სიონისა დაგებულია მარმარილოს ქვით. ძველად სიონს სამრეკლო ჰქონდა ჩრდილოეთის მხრივ და ორ-სართულიანი, აგებული 1495 წ. ზემო სართული მოაგდებინეს ყიზილბაშებმა 1795 წ. ახალი სამრეკლო, აშენებული 1816 წ., ღვას სიონის წინ, სამხრეთის მხრით.

სიონს აქვს ძვირფასი და წმინდა საუნჯეები; მათ შორის ყველაზე შესანიშნავია ა) ნინოს ვახის ჭვარა, რომელიც უკვე ავსწერეთ, ბ) ტაძრის სატა—ღვთაის-მშობედი; სიონის ძველი ხატი 1522 წ. ყიზილბაშებმა ჩააგდეს მტკვარში, გარნა იგი გამოირიყა წყალმა ნავთლუხს, საიდანაც, სპარსელების წასვლის შემდეგ, ისევ მოიტანეს და სიონშივე დაასვენეს. 1724 წ., ოსმალთა შემოსევის ეამს, ხსენებული ხატი დაიკარგა. მის მაგიერ ბატონი-შვილმა გიორგი ვახტანგის (VI-ის) ძემ შესწირა (1762 წ.) სიონს ახალი ხატი ღვთის-მშობლისა, მორთული და მოჭედული დიდითა ზღაბის თვლებით (200-მდე ლალია, 70 აღმასი, 160 იაგუნდი, 90 ზურმუხტი, 70 ფირუზი, 600 მარგალიტი და სხ.); გ) კახეთის ნინოწმინდის სა-

ეპისკოპოსო ტაძრის სატა წმ. ნანოსა, გადმოტანდნა სიონის ტაძარში 1825 წელს. ამ ხატის ქვემოთ ინახება წმ. ნაწილები, იგი მოკვდილია ოქროთი და აქვს 37 მწვანე ზურმუხტი, 28 მარგალიტი, 29 წითელი ლალი, რომლისგან ორი ფრიად დიდია, და ერთი ოთხკუთხოვანი დიდი იაგუნდი. მოკვდილობის ზემოდ არის წარწერა, რომლიდგანაც ს'ანს, რომ ეს ხატი ნინოწმინდის ტაძრისათვის შეუწირავს მეფე არჩილს; დ) აქვე ინახებოდა ის ხატი, რომელიც დაიკარგა სპარსთა შემოსევის დროს 1795 წ. ეს ხატი იყო პირი ძველი ხატისა, რომელიც შაჰაბაზმა სხვა საუნჯეებთან ერთად წაიღო სპარსეთს (XVI საუკ.), გარნა 1620 წლის უახლოეს ხანს შეიძინა იგი (ხატი) რუსის ვაჰარმა სტეფანემ და წაიღო კრასნოგორის მონასტერში (არხანგელის გუბერნია), საცა დაშთა აქამომდე. ამ ხატს რუსები „ქართველთა ხატს“ ეძახიან და მის საოხად აშენებულია ტაძარი მოსკოვს (ნიკიტსკოჲს); ამას გარდა საყურადღებოა აგრეთვე ძვირფასი ნივთები: საპატრიარქო გვირგვინი, რომელიც ღირდა 7,000 მ. და რომლისაგან 1830 წ. გააკეთეს მიტრა; ორი მიტრა ალავერდის ტაძრისა, მოტანილი ტფილისს—ერთი 1818 წელსა და მეორე 1820 წ. (ალავერდის საეპისკოპოსოს გაუქმების წელიწადია); მიტრა მროველ ეპისკოპოსისა; მიტრა მანგლელისა (რუსუდანის დროისა), რომელიც ახლა ინახება მოსკოვის მიძინების ტაძარში; მიტრა სამთავროს მთავარეპისკოპოსისა; ქათალიკოსთა ფოსტლები, რომელსაც იგინი იცვამდნენ წირვის დროს.—სიონის ტაძარში მარხიან: სიონის მაშენებელი კურატპალატი გურამ († 600 წ.), რომლის დროს დასრულდა ამ ტაძრის შენობა, იოანე მხარგრძელი, თამარ-დედოფლის სპასალარი, მთავარმარ-

თებელი პავლე დიმიტრიანოვი († 8 თებ. 1803 წ.)
 ი. პ. ლაზარევი, რომელიც მოჰკლა მარიამ ტფილელმა
 მა 19 აპრ. 1803 წ. და სხ.

საონას ეპისკოპოსნა: *) ასეა (496 წ.?), ანტონა
 თულასძე, მანგლელ ყოფილი (1047 წ.), გრიგორი I
 (1258 წ.), იოანე I (1413 წ.), იოანე II (1434 წ.),
 მანგლელ-ტფილელად წოდებული, დავით (1429 წ.),
 გრიგორი II (1442 წ.), მანგლელ-ტფილელი, ბართლომე
 (1444 წ.), ქრისანთე (1445 წ.), ნიკოლოზ I (1460 წ.),
 რომელიც მოხსენებულია პაპის მიერ ბურგუნდის ლერცო-
 ვისადმი წარგზავნის წერილში, იოანე III (1462 წ.), აბრამ
 (1486 წ.), ფრიად განათლებული კაცი, სიმეონ (1507 წ.),
 იოანე IV (1518 წ.), დომენტი I (1520 წ.), იოანე V
 (1541 წ.), ტფილელ-მანგლელი, დანიელი (1577 წ.),
 ბარნაბა (1592 წ.), იოსებ I (1698 წ.), ნიკოლოზ II
 (1619 წ.), დომენტი II (1690 წ.), დიონოსე (1621 წ.),
 ელისე საგინაშვილი (1628 წ.), განთქმული მწერალი და
 ათონის მოსახილავად წასული (1640 წ.), კირიაკი, ბარ-
 ნაბა II, იოსებ სააკაძე 1662 წ.), წასული მოსკოვს,
 რუსთა პატრიარქის ნიკონის ვასამართლებლად შეყრილს
 კრებაზე დასასწრებლად და მოკლული ბაზალეთის ომში
 (1688 წ.), სიმეონ II (1700 წ.), დომენტი III, ორბე-
 ლიანი (1701 წ.), ტფილელ-ბოლნელი, ფრიად განათლე-
 ბული მღვდელ-მთავარი, ნიკოლოზ III (1703 წ.), ლეთის-
 მეტყველი, საეკლესიო საგალობელთა მწერალი და უმ-
 თავრესი მეტყველ მეფე ვახტანგ VI-ისა, პავლე (1705 წ.),
 არსენი I (1713 წ.), ვეთიმე (1718 წ.), ათანასე ამი-
 ლახვარი (1749 წ.), რომელიც ვახტანგ მეფეს წაჰყვა

*) Древн. Тифл. гв. 169.

რუსეთს, აშტარხანს არქიმანდრიტობა მიიღო, 1733 წელს მროველობა, 1752 წ. ისევ რუსეთში წავიდა და მოსკოვს გააწყო ქართული სტამბა, ქრისტეფორე თუმანიშვილი (1762 წ.), ამშენებელი ტფილველების სასახლის მ. რნისა, რომელსაც აწერია: „ჩვენ თუმანიშვილმან თფილველ მიტროპოლიტმან ქრისტეფორემან ესე ზედაშისა მარანი აღუაშენე. ვისაც ამა მარნიდან ან ზედაშე ან ღვნო მოგართუასთ, ან ეს წერილი აღმოიკითხოთ, ცოდვისა შენდობა გვბოძეთ, თქვენც თქუენის ცოდვისა შენდობა გვბოძოსთ. წელსა ჩღაბ“; ამავ ქრისტეფორემ განამშვენა საეკლესიო ვალობა; მიქელი (1771 წ.), გერმონე (1784 წ.), რომლის დროს მოღვაწეობდა მღვდელ-მოძღვარი და განთქმული მქადაგებელი და მთარგმნელი იოანე ოსეშვილი, ეფრემ (1786 წ.), „სირი, ფსალმუნთა მსტვნავი“, დოსითეოზი (1787 წ.), დარია დედოფლის მოძღვარი და მტკვარში ჩაბრძობილი სპარსთა მიერ 12 ენკ. (1795 წ.), არსენ II ნაიბაძე, ბატონიშვილის აბღულაბევის შვილი, იგი სასულთნო სამართალში მისცეს 1810 წელს და გადააყენეს. მოკვდა 30 ნოემბ. 1812 წ. და ამ დღიდან მოისპო ტფილველობაც.

3. საეკლესიო წმ. ჯვრისა, აშენებული იმავე დროს, რა დროსაც დაიდვა საფუძველი ქ. ტფილისისა, გაობრებულ იქმნა ლანგთემურისაგან. ახალი ტაძარი ძველის საძირკველზე აგებულია მე-XV საუკუნეში. იგი ძველადგანვე ითვლება საღვურად იერუსალიმში მყოფ ქართველთა მონასტრების ბერებისა—წმ. ჯვრის მონასტრისა (IV—V საუკ.), წმ. მოციქულის იაკობისა, ძმისა უფლისა და წმ. წინასწარმეტყველის ილიასი (განახლებული დადიანის მიერ მე-XIII საუკ.). ამ ტაძარს მეფე სვიმონმა († 1611 წ.) შესწირა სამღებრო სოფ. დირბს

და სხვა მეფეთაგანაც შეწირული ჰქონდა სთფლესი
 ყმები და ულუფა, ხოლო მისი წინამძღვარი შემდგომად
 უგზავნიდა იერუსალიმის ქართველთა ტაძარს, უფლის
 საფლავის ტაძრად წოდებულს. აზრი ამ შეწირულობათა
 და თვით სადგურის დაარსება ტფილისში ის იყო, რომ
 ამ სადგურის მეოხებით საქართველოს ჰქონდა მუდმივი
 კავშირი პალესტინასთან. წმ. ჯვრის წინამძღვართაგან
 ცნობილნი: ა) ნიკიფორე (1635 წ.), რომელიც შემდეგ
 შეიქმნა მთავარ-ეპისკოპოსად კვიპროსის ვიკვოის მონას-
 ტრისა და მოციქულად წარიგზავნა რუსეთის წინაშე მი-
 ხეილ თეოდოროვიჩისა და პატრიარქის ფილარეტისა,
 ბ) პართენი (1678 წ.), რომელიც გაჰყვა რუსეთს არჩილ
 მეფეს, გ) ათანასე, თანამედროვე ერეკლე II-ისა და შემ-
 დეგ პატრიარქი იერუსალიმისა, დ) ბენედიქტე, ბერძული-
 დამ ქართულად მთარგმნელი წიგნისა „თეადრონ“ და
 შემდეგ მიტროპოლიტი ბეთლემისა, ე) თადეოზი, ვ) ია-
 კობი, ზ) იეროთეოზი, ც) კესარიოსი, თ) დანიელი
 (+ 1859 წ.), ი) პროკოპი, განმარტებული ეკლესიისა
 1861 წელს და სხვ. ამავე ტაძარში დასწერეს თვისი
 მოგზაურობა საქართველოში პატრიარქებმა: ანტიოქი-
 სამ დოსითეოსმა (1520 წლის ახლოხანს) და იერუსა-
 ლიმისამ პაისიოსმა (1658 წ.) და დოსითეოსმა 1689 წ.

4. მთაწმინდა არის ფრიად დიდი სათაყვანო ადგილი
 ქალაქის ყველა მცხოვრებთათვის. მთაწმინდის ტაძარი
 აღმართულია მთის ფერდობზე და ამ მთასაც ჰქვიან მთა-
 წმინდა. ტაძრიდგან მშვენიერი სახილველია მთელი ქა-
 ლაქი, იქიდანვე მოსჩანს ზედაზნისა, მახათისა და სამგო-
 რის მთები და აგრეთვე შყინვარი. როგორც ზევითაც
 ესთქვით, აქ მოღვაწეობდა მამა დავითი (შემდეგ „გარე-
 ჯელად“ წოდებული) და მას ჰქონდა მცირე ეკლესია,

რომელიც მე-IX საუკ. გაადიდეს ღ მონასტრად აღიარეს. ეს უკანასკნელიც განახლებულ იქნა 1592 წ. და ნიკოლოზ გაბაშვილთა მიერ. გარნა ესეც მოხბრდა და განახლებულ იქნა 1809 წ. ქვაშვეთის მღვდლის თომა გრიგორიევისაგან. ეს განახლებული ტაძარი კათალიკოს ანტონის ბრძანებით აკურთხა არქიმ. ტრიფილემ 1810 წელს. 1817 წ. გაუკეთდა ვრცელი გზა. ბოლოს გრიგორიევის მიერ აგებული ტაძარიც დაანგრეს ღ მის მაგიერ ააგეს აწინდელი ტაძარი. ერს დიდად სწამს ეს სიწმინდე, რომლის მოსალოცად თავს იყრის ერი ყოველ ხუთშაბათს. დღეობა ტაძრისა მოდის ამადღების სწორზე. ტაძრის ეზო-ყურეში ჰმარხიან: ა) დავით († 1824 წ.), რეკტორი თელავის სემენარიისა, მეტად განათლებული მოღვაწე მე-XVIII საუკ. დასასრულისა, ბ) დიმიტრი ყიფიანი, გ) რუსის გამონენილი მწერალი გრიბოედოვი, დ) მისი მეუღლე ნინო, ასული ქაჯკავაძისა და სხ. ტაძრის გვერდზედ მცირე მაღაროა, რომელშიაც გროვდება მთიდგან ნაყინვი წყალი. მთელი მთაწმინდა უტყეო იყო და ტყის გაშენებისთვის მხოლოდ ეხლა ზრუნვენ. მთაწმინდის აღწერას ვასრულებთ ნ. ბარათაშვილის ლექსით:

შემაღამება მთაწმინდასად

„ჰოა მთაწმიდავ, მთაო წმიდავ, ადგილნი შენნი,
 დამაფიქრებლნი, ვერანანი და უდაბურნი,
 ვითარ აშვენონ, როს მონამენ ცვარნი ციურნი,
 ოდეს საღამოს დაჰშთენ, ამოს, ციავნი ნელნი!
 ვითარი მაშინ იღუმალობა დაისადგურებს შენს არე-მარეს!
 რა სანახავი წარუტყვიეს თვალთა მაშინ შენს ტურფას სერზედ მდგო-
 მარეს!
 ძირს გაშლილს, ლამაზს, ველსა ყვავილნი მოჰფენენ, ვითა ტაბლას
 წმიდასა!
 და, ვით გუნდრუკსა სამადლობელსა, შენდა აკმევენ სუნნელებასა!

მახსოვს იგი დრო, საამო დრო, როს ნაღვლიანი, ეროვნული
 კლდე ბუნდოვანო, შენს ბილიკად მიმოვიდოდი, გინჯლინობისა
 და წყნარს საღამოს, ვით მეგობარს შემოვეტრფოდი,
 რომ ჩემებრ იგიც იყო მწუხარ და სევდიანი!

ოჰ, ვით ყოველი ბუნებაც მაშინ იყო ღამაში, მინახებული!
 ჰე, ცაო; ცაო, ხატობა შენი ჯერ კიდევ გულზედ მაქვს დაჩნეული!
 აწყა რა თვალნი ლაგვარდს გიხილვენ, მუის ფიჭვნი შენდა მთის-
წრაფიან!

მაგრამ შენამდინ ვერ მოაღწევენ და ჰერშივე განიბნევიან!

მე, შენსა მკერეტელს მაგიწყდების საწუთრობა!

გულისთქმა ჩემი შენს იქითა... ეძიებს სადგურს,
 ხენაართ სამყოფს, რომ დაჰშთოს აქ ამაოება...

მაგრამ ვერ სცნობენ, გლაბ, მოკვდავნი განგებას ციურს!

დაფიჭრებული ვიდექ სერზედა და, ცათა მიმართ მზირალს
ტრფობითა,

შემომერტყმოდა მაიხის მწუბრი, აღმეცები ნაპრალთ მდუმარებითა:
 ხანდისხან ნელად მქროლნი ნიაენი ღელვთა შორის აღმოკვნისადენ,
 და ზოგჯერ ჩუბნი შემოგარენი ამით ჩემს გულსა ეთანბმებოდენ!

მთაო ცხოველო, ხან მცინარო, ხან ცრემლიანო,

ვინ მოგიხილოს, რომელ მუისვე თვისთა ფიჭვთ შებვა
 არა იპოვნოს და არ დაჰხსნას გულსა ვება,

გულდაზურტლთა მეგობარო, მთაე ღრუბლიანო!

მსდუმდა ყოველი მუნ არე მარე; ბინდი გადგერა ცსა ემარას;
 მოხდევს მთოვარეს, ვითა მიჯნური, ვარსკვლავი მარტო მისა აპარას.

გინახავთ სული, ჯერეთ უმანკო, მზურვალედაც ვით მოქანცული?—
 მას ჰგავდა მთვარე, ნახად მოარე, დისკო გადაბრით შექ-მიბიბ-
დული!

ამ გვარი იყო მთაწმიდაზედ შემოღამება!

გი აღგიღნა, მახსოვს, მახსოვს, რასაც ვფიჭრობდი

ნე თქვენთა შორის და ან რასაც აღმოვიტყოდი!

მაოლოდ გული ჰკრძნობს, თუ ვითარი საღვენით მას შებვა!

გი საღამოვ, მყუდროვ, საამოვ, შენ დაშთიჩუბად სანგეშებლად!

როს მტმუნეარება შემომესყვის, შენდა მოვილტვი განსაქარებლად!

მწუბრი გულისა—სევდა გულისა—ნუგეშსა ამას შენგან მიიღებს,

რომ გათენდება დილა მზიანი და ყოველს ბინდსა ის განანათლებს!

მთაწმინდა დიადაც რომ „აღუშფოთებს“ სულს ველს ქართველს! მთაწმინდა არის მრავალ-საუკუნოვანი მოწამე იმისი, თუ ვითარ ბედმა სსსტკმან „სიმრგვლე ცისა ზენთვის რისხვით წამოპგრაგნა“, თუ რაოდენ გზის აოხრდა ტფილისი უღმობელ მტერთაგან, რაოდენი მართალი სული დაიკლა, რაოდენი სისხლი დაიღვარა!

მთაწმინდა ის წმინდა ადგილია, საცა დავით მეფე (1505—1524 წ.), ბერად აღკვეცილი, მოღვაწეობდა და ზენაარს ავედრებდა თავის სამწყსოს, და აქვე აღესრულა და აქვე შთაიფლა.

მთაწმინდა ის ნუგეშის საცემლოა, საცა მეფე ერეკლე II დაბინავდა დროებით და მიეცა გლოვასა და მწუხარებას თავისის შვილის სოლომონის გარდაცვალებისა გამო.

მთაწმინდა ის ძლიერი და სპატრონო ადგილია, რომელსაც ვერ მიეკარნენ ალა-მაჰმად-ხანის მეომარნი 1795 წელს და რომლის ძლიერებამ გადაარჩინა უწყალო სიკვდილისაგან 50 მოქალაქენი, აქ შეფარებულნი.

მთაწმინდა მთაა წმინდა, მთა ძლიერი და მის საღის კლდეზედ დამყარებულია ბედი ქართველისა!

5. ანჩისსატი აგებულია შტკერის ნაპირა კლდეზედ კათალიკოზის ბაბილეს მიერ აღარნახეს დროს (614—639 წ.)—საოხად ღვთისშობლის შარიაშის შობისა. ტაძრის კამარა და გუმბათი დამყარებულია სამს სვეტზედ. დასავლეთის მხრით მიდგმული აქვს სამრეკლო, რომელიც ააშენა (1675 წ.) კათალიკოსმა დომენტიმ, მეფე ქაახოსროს ძემ. ტაძრის ეზოში სამხრეთის მხრით ქალაქის აოხრებამდე (1795 წ.) იყო სასახლე, სადგური კათალიკოზის ამალისა. აქვე იყო სასახლე საეკლესიო აზნაურების მალაღაშვილებისა, რომელთაგან აღირჩეოდ-

ნენ ხოლმე კათალიკოზის სახლთ-უხუცესნი. თალიკოზის სასახლე იყო ეკკლესიის ზღუდის გარეშე, ტაძრის ჩრდილოეთის მხრით. აღგილი ანჩისხატა და სიონს შორის ეკირა მეფის სასახლეს. ანჩისხატი, მრავალჯერ გაოხრებული, განაახლა (მე-XVII საუკ. დამლევს) კათალიკოზმა დომენტიმ, რომელმაც მასში დაასვენა მაცხოვრის ხატი, მოტანილი ტფილისს ანჩის საეპისკოპოსო ტაძრიდან. მის შემდეგ თვით ამ ტაძარსაც დაერქვა ანჩისხატი.

ანჩის ხატის სიგრძე $1\frac{1}{2}$ ალაბია და სიგანე 1 ალაბი. მაცხოვრის მარცხენა ხელში სახარებაა და მარჯვენათი ილოცება. ქრისტეს სახე და მთელი ხატი მოკედლია ძვირფასად და ძვირფასის თვლებით. ლუსკუმა ხატისა გადაკრულია ოქროთი დაფერილ ვერცხლის ფოთლებით. ლუსკუმას კარებზედ გამოყვანილია ხატი ხარებისა, შობისა, მოგვთა თაყვანისცემისა და ნათლისღებისა. ამ უკანასკნელ ხატის ზემო სწერია: «სულსა პატრონისა მანდატურთ უხუცესისა ბეჭისასა განუსვენე, ღმერთო»; მეორე კარებზე აწერია: «სულსა პატრონისა მანდატურთ-უხუცესისა და მეუღლისა მისისა მარინასა განუსვენოს ღმერთმან». — მაცხოვარი თვისის ფეხით მშუსრავს ჯოჯობეთის კარიბჭეს და გამოჰყავს იქიდგან ადამი ღვია; მაცხოვრის მარჯვენით მხატია იოანე ნათლისმცემელი, მარცხით ქალწული მარიამ, ძირს ქრისტეს საფლავზე დაყენებული დარაჯი და მალღა (ზემო მხარეს) ამალღება. ლუსკუმის კარების ბოლოს აწერია: «ძენი მათნი მანდატურთ-უხუცესნი სარგის, ყვარყვარე და შალღა აღიდნეს ღმერთმან*». ხატის ქვეშ სწერია:

*) ბეჭა და მისნი შვილნი სცხოვრობდნენ მე-XIV საუკუნეში. ივინი მხატვან საფარის ტაძრის კედლებზედ.

პ. 163-175
იხ. №218

„ბრძანებითა და ნიუთის ბოძებითა ღვთიუ-გვირგვინისაჲს
ნის დიდისა დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა ^{მე-ოთხისა}
ანხელმან რჩანელმან კელ ვჰეჲვ სპინულისა ამის ხატისა ზატია-
ვითა მოჰქდად; მიჲრველ მტველ არს შეუფობისა მათასა აქა და
საუგუნესა. მოაჰქდა კელათა ბექასითა. ქრისტე შეიწყაღე“.

ღუსეკუმს ქვეშე აწერია „ადიდენ ღმერთმან კათალიკოზი
ზატრიარქი, რომელმან განაახლა ხატი ესე კელათ-უქმნელი: ზარ-
ველ ედესიდეგან კონსტანტინეპოლეს წარმოესვენებანათ, და ოდეს
ლეო ისაგრო —*) და სხვანი ხატი-მბრძოლნი გამოჩნდნენ, მს
ჴმის მუნიდგან წარმოესვენათ და დაესვენათ კლარჯეთს, ს-
კეპსკობისოსსა სუდარსა ანჩისსა. ბრძანებითა და ნიუთისა ბოძები-
თა შეუეთ შეუფის თამარისათა იოანე ანჲელს ზატოისნად მოეჰქდა,
და ოდეს კათათრდა სამცხე,²⁾ მამან აღსრუდაყო ტფილისის
ვაჰარი და ეჲდა ფსითა და მოესვენებანა ბიძისა ჩვენისა კათო-
ლიკოზ-ზატრიარქის დომენტიანისა³⁾ და მას ძვირ-ფასად ეჲდ-
ნა და დაესვენა სუდარსა სკათალიკოზოსა შეუფასა ზაბისა ჩე-
ნისა შეუფის ვახტანგისასა;⁴⁾ მას აქეთ დიდად დამველებულაყო
ხე და მოჰქედილობა; ჩვენ შეუეთ შარავანდედმან, უოვლისა საქარ-
თველოს ზატრიარქმან დომენტი⁵⁾ კვალად განეკახლეთ და მო-
ვჰედეთ გული და კუბო, და შეუმარტე თჲაღი და მარკალიტა,
ქრისტე ღმერთო, შეშინდეჲ უოველნი ცოდვანი ჩემნა, სტანჲ-
ველისა და უოველთა მტერთა ხილულთა და უხილავთაგან მისსენ
და შემრანჲ მარჯვენათ შენსა და დაიგვე შეჲე შეუეთა საქარ-
თველოს ბაგრატოვანი ვახტანგ⁶⁾ და შეუდღე მათი დედოფალი
რუსუდან, ბაჰარ, გიორგი და ასუღნი მათნი უოველნივე, იხსენ
განსიდგელისაგან. ამინ ჴ სს ტოვ.“⁷⁾

*) ლეო ისაგრო 718—741 წ.—²⁾ მე-XVII საუკუნეში. —³⁾
დომენტი II (1160—1175, რომელმაც ანჩის ხატი და მასთან 9
ხატი სხვა, მოტანილნი კლარჯეთიდან ტფილისის ვაჰარსა ამირჯანისა
და მის ძეთა ზურაბისა, ბელქუმ სა და დავითის მიერ, შეიძინა 2000
მარბილად —⁴⁾ მეფობდა 1658—1675 წ.—⁵⁾ დომენტი III (1705—
1742 წ.); —⁶⁾ ვახტანგ VI (1703—1724 წ.). —⁷⁾ 1715 წ.

ამ ხატის კარები მოუქედინებიათ (1686 წ.)^{წილობრივად} ამილახვარსა და მის მეუღლეს თამარს, ასულს^{სამხრეთში} შეფის ვახტანგ V-ისას, და ძეთა მათთა ანდრუყაფარს და დემეტრეს. კარები მოუქედია და გაუკეთებია ოქრომკედელს ბერუკა დოლაძეს.

სამრეკლოს კედელს აწერია: „ჩვენ ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ბატონიშვიდმან კათალიკოზმან დომენტა ადვანენუ სამრეკლო ესე და განუახლე საუდარი ესე სულას ჩემის სალად შეფობასა ქართლსა შანავახისსა. ქნსა ტნავ“ (1675 წ.).

ტაძრის ზარს აწერია *): „ეს ზარი ბუღდან-ბეგმა ამილახვარის შვიდმან ბატონს კათალიკოზს დომენტის (შვესწარე) და კათალიკოზმა ქალაქის დეთისმშობელს (შესწარა).

6. ღურჯია მონასტერი ვერაზედ საოხად ანდრია პირველ-წოდებულისა, აგებული ლურჯის ალგეთის ქვით ძველს დროს. ვახუშტი მას ჰხადის წმ. გიორგის ეკლესხიად. ამ საუკუნის დასაწყისს ამ ტაძარში ინახავდნენ თოფის წამალს. ტაძრის კედლების შიგნითი მხარე მთლიად დახატული იყო. აღმოსავლეთის კედელზე არის შემდეგი წარწერა:

„უნაიდგან ჩემებრ ბრალეულთაგან სარწმუნოებითა კეთილითა... კეთილად... ქმნილნა... ამისათვის მეცა შეილა ჭეშმარიტისა კმაზისა სახელით ოდენ ქრისტანუ, ხოლო საქმიით ურნა და უოვლად უშიშო დეთის ბრძანებითა უდარსა პასალი ქართლასა მთავარ-ეპისკოპოსს უოფელი, ძე კეთილ ნაშრომისა იობისა უნდითა ამათ მცირეთა ნავითა მიერ გუდს მოდგიეებით მსასოებელი შენა ცეკბრსა ამას გიმკობ საუდარ-სართულსა სამოსახლოს ამას ტაძარსა შენსა უოვლისა სოფლისა მომნადირებელთა სარწმუნოებასა ზუდა მართულსა ათეორომეტ თა-

*) ყველა ეს წარწერები და საზოგადოდ ტაძრების აღწერა გადმოვიღეთ ვ. თხელიანის წიგნიდან: „Древности Тифлиса“.

179

ვად აღრაცხულსა დასსა მოციქულთასა თანამოსუდრეთა დასსა
 (?) ანდრია... სილვას ვაშენებ ნაცვალ საგებულად დასსა
 სევეარდასა შმისა ჩემისა ე... ..უ ქართლისა ამირთა ამირისა
 რუსთავისა და შეადთა მოუუღელთა პატრონისა აბულ-ასნა-
 სათვის და უპარმშისა შმისა ჩემისა შულისა დავათისათვის
 ვადრემდის დაუდგრომულსა ამას და წარმომდინარესა სილვას
 შანსა სილვას..... ვიუენეთ მშვიდობით დაცულ სასუღელთა
 ამათ შანსა. ქართლიანთა”.

ამ წარწერის მიხედვით ბროსე ამტკიცებს, რომ ეს
 ტაძარი აგებულია ან 1505 წელს და 1525 წ. გარნა
 არც ბროსესა, არც იოსელიანსა და არც მათ მიმდევარ
 დ. ბაქრაძეს, ჩვენის აზრით, საკმაოდ ვერ აუხსნიათ
 წარწერა. ჩვენ ვიცით, რომ თამარ დედოფლის დროს
 ტფილისში სცხოვრობდა ამავე ქალაქს მკვიდრთაგანი
 თავადი აბულასან, რომელი იყო „მეფეთ მეფისაგან წყა-
 ლობა — ეკლდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილი-
 სისა“ (ქარ. ცხ., გვ. 284). ამ აბულასანს ჰყვანდა ძე
 გუზანი, რომელიც თამარს აემალლებინა და დაენიშნა
 გამგედ კლარჯეთისა და შავშეთისა. გუზანმა ბოლოს
 უღალატა თამარს და იგი მოჰკლეს მთიბავეებმა (ქ. ც. გვ.
 293, 324). ეს აბულასანი, ალბად იყო გაქრისტიანე-
 ბული ყიბჩაღელი ან ოსი. მას კარგად უნდა სცოდნო-
 და ეს ქვეყნები, რადგან თამარისათვის რომ ირჩევდნენ
 საქმროს, ამჟნ სთქვა: „მე ვიცი. შული რუსთა ხელმწი-
 ფისა..... რომელი ექსორია ქმნილ დევნილი, გარდ-
 მოიხვეწა და არს იგი ყიფაყთა მეფისა სვიაჯს ქალაქსა
 შინა“. ვითარცა თამარი იწოდებოდა მეფედ „შვიდთა
 სამეფოთა“, „შუდთა თემთა“, „შვიდთა სვეტთა“, ისე
 მისი ამირა ანუ ამირთ ამირა, რომელიც ჰფლობდა
 ქართლიდგან რუსთავამდის (ყარაია), ჰხადის თავის

თავს პატრონად „შვიდთა მთეულელთა“, ე. ი. ^{საქართველო} საქართველო-სა, ოსეთისა, ქართლისა, ჩაჩნისა, დიდოეთისა, ^{სამცხეთა} სამცხეთისა და მთიულეთისა.

ანდრია პირველ-წოდებულის ტაძარში ჰმარხია ცნობილი მოძღვარი ზაქარია გაბაშვილი, დიდი მტერი ანტონი კათალიკოზისა.

7. გერას ტაძარი საოხად ღვთის მშობლისა, აშენებული ძველად და მიწერილი ანდრია პირველწოდებულის ტაძარზედ. მისგან, პ. იოსელიანის თქმით, დარჩენილია ორი კედელი და აგურის ტრაპეზი. ამ ნანგრევებს ყოველ წლივ, აღდგომის მეორე დღეს მოილოცავედა ხოლმე ერეკლე II-ის ასული ქეთევან, მეუღლე იოანე მუხრან-პატონისა.

8. წმ. მარინეს ტაძარი აელაბარში, აგებული ძველს დროს და განახლებული 1824 წ. 1849 წელს. წმ. მოწამეს მარინეს დიდად პატივსცემენ ქართველნი. მის საოხად ბევრგან აგებულია ტაძარი, მაგ. კახეთში და სხ. მარინეს ასე ამკობს კათალიკოზი ანტონი I.

სვეტ-მარკრატებს, შუჭნება ქაღწულისა,

აღამს მტკიცობს, გონება შეუხება,

მწიბობს გულს აკუდინებს, ურმა ბრძენა მარანა,

სხუა და სხუათა მტნება ქედს აფარდულებს მახვალს.

9. წმ. ეკატერინესი, რომელიც ააშენა დავით აღმაშენებელმა სადგურად სინას ქართველთა მონასტრისა, აგებულია საოხად წმ. ეკატერინესი. იგი გაოხრებულ იქმნა ლანგთემურისაგან, ხოლო აღექსანდრე I ისევ აღადგინა 1430 წ.. 1795 წ. ეს ტაძარი დაანგრიეს ყიზილბაშებმა, ხოლო სინას ბერებმა მის მაგიერ პატარა ეკლესია ააშენეს, შემდეგ 1861 წ. კიდევ განაახლეს. ამ ტაძრის სიგელთაგან სჩანს, რომ მისთვის შეუწირავთ:

სიმონ გურიელს 25 მარჩილი ყოველ წლიც (1624 წ.),
 გიორგი გურიელს (1682 წ.) 40 ყურუში, კახეთის მეფე
 ალექსანდრე I 90 ლიტრა აბრეშუმში, იმერეთის მეფე სი-
 მონ I 40 მარჩილი, კაცია დადიანს (1783 წ.) 40 მარჩილი,
 ერეკლე II (1778 წ.) 50 ყურუში (=37 მან. და 50 კ.)
 და კიდევ 200 ყურუში, მეფე გიორგი XII (1800 წ.)
 50 ლიტრა აბრეშუმში და სოფელი მელრევი ქართლს.

10. კალოუბნის წმ. გიორგი აგებულია უუძველეს
 დროს და განახლებულია 1850 წ. მღვდლის იოსებ ნა-
 მორაძის მეცადინეობით. კალოუბანი იმიტომ ეწოდა ამ
 ადგილს, რომ აქ, როგორც გადმოგვცემს თქმულობა,
 ლანგთემურმა გაღეწა კალო, რომელზედაც ძნის მა-
 გიერ ყრმები დაალაგებინა.

11. საშუბის ტაძრა, აგებული ძველის საფუძველ-
 ზედ (1790 წ.) პეტრე აღნიაშვილის მიერ, განახლებულ
 იქმნა 1863 წ.

12. კვირა-ცხოველა წმ. თომასი უუძველესი ტაძა-
 რია. დანგრეული ლანგთემურისაგან, განახლებულ იქმ-
 ნა XVII საუკ. მთავარეპისკოპოსის ქრისტეფორეს მიერ.

13. კარას ეკლესია წმ. გიორგისა, აგებული ძველის
 წმ. მთავარ-ანგელოზების ტაძრის საფუძველზედ. ეს ძვე-
 ლი ტაძარი შემუსრა ლანგთემურმა 1398 წ.. 1640 წ.
 მისის ნაშთისაგან როსტომ მეფემ ააშენა სამი ტაძარი.

14. ათანე ნათღას-მცემღას როსტომის სასახლის წინ.

15. ხარებისა სამეფო მოედნის შუაგულს და წმ.
 გიორგის (კარის ეკლესია), რომლის შენება დაამთავრა
 ბატონაშვილმა სიმონ ვახტანგის ძემ 1710 წ. და მის წინ
 მოედნის მხარეს, აიგო სასახლე. ეს სასახლე გაადიდა
 მეფე გიორგიმ XII-მან. წმ. გიორგის ტაძარი კარის ეკლეს-

სიად შეიქმნა. გიორგი გარდაიცვალა ამავე სასახლეში და მისმა მეუღლემაც აქვე მოჰკლა გენ. ლაზარეტი. 1810 წ. ხაზინისაგან ეს სასახლე იყიდა კერძო პირმა, რომელმაც სასახლე გაადიდა და გაამალლა ისე, რომ ახალმა შენობამ სრულიად შეავიწროვა და დაზარდილა წმ. ტაძარი. ამ ეკლესიაში არის ფრიალ შშვენური ხატი წმ. ნინოსი, მოციქულთა სწორისა და ქართველთა განმანათლებელისა.

16. ჭვამუეთი მთავარ-მოწამის გიორგისა, აგებული ძველი ეკლესიის ადგილას 1754 წ. გივი (შაჰულუი-ხან) ამილახურისაგან. ეკლესიის კარებს ზემოდ არის წარწერა: ჩუშნ ამილახურამან გიუმან, ქემან ანდუეფარ ამილახურისამან, და თანამეცხედრემან ჩუშნმან ორბულის ძას ასუღმან ბანკუამ აღუაშენეთ ეკლესია ესე ღუაწლით-შემოსილისა მთავარ მოწამისა გიორგისა, ზღუდით, ბურჯით და სსხდით, რათა მუთხ გუტყოს ჟამსა სიკუდილისასა. ვანტ იხილვიდეთ, შენდობასა გვაბრძანებდეთ. აღეგო მეფობასა კეთილმისხურის გარკუნოსანას თეიმურაზისასა და ძასა მისასა კეთილ-მორწმუნისა მეფისა ირაკლისასსა, ხოლო მამათ-მთავრობასა ანტონა დავითიანისა, განხორციელებესაგან სიტუჟსა ღუთისასა ჩნდ (1754 წ.).

წარწერა კარის-ბქეზედ: სადადებულად ღუთის დროსა სრულად როსსას იმჟურატორისა აღექსნანდრე შირეკდაისა და ექსარხოისობასა საქართუჭდოისა და იმურეთის სამღვდელთათა ზედა მცხეთის მატროპოლიტის და ტფილისის ვარლამ ქსნის ერისთვს დავითის ძას აღშენდა კარის-ბქე ესე წელსა ქრისტესათ ზეჲვ ქორთიკონსა ფდ. (1816 წ.).

ამ ტაძარში ინახება შესანიშნავი ხატები: ა) შემოწირული ინდო გაბაშვილისაგან 1713 წ., ბ) წმ. გიორგისა, მოტანილი სოფელ ენაგეთიდგან, გ) ორი ხატი ღვთისმშობლისა, შემოწირული ზურაბ სახლთ ხუცესი-

საგან 1665 წ., დ) ღვთისმშობლის ხატი ბეთანიის მონასტრისა *) და სხ. ქაშვეთობა მოღის 10 გიორგობისთვის.

17. ღვთისმშობლისა (მისი აღწერა იხ. ზემოდ).

18. ღვთისმშობლას საკრებულო ტაძარი ძველ ნანგრევებზე აგებულია (1680 წ.) ელენეს მიერ, რომელიც იყო ასული მეფე ვახტანგ მე-V-სა. ესეც რომ გაოხრდა, ხელახლა კიდევ განაახლა (1795 წ.) ერეკლე II-ეს ასულმა მარიამმა. ამ ეკლესიის ახლოს იყო სასახლე კათოლიკოსებისა ანწის ხატთან, რომელშიაც სპარსთა ბატონობის დროს სცხოვრობდნენ მათი ხანები.

19. წმ. ირაკლისა და დარაის მონასტრა მეტეხის გორაზედ. ამ მონასტრის უმთავრესი ეკლესია და თვით სასახლეც ააგო ერეკლე II-ეს მეუღლემ დარია დედოფალმა, რომელიც აქვე სცხოვრობდა შემდეგ ერეკლეს გარდაცვალებისა 1803 წლამდის. ხოლო ამ წელიწადს იგი გარდაასახლეს რუსეთს, საცა აღესრულა 8 ნოემბ. 1807 წ. ეს სასახლე მისის ეკლესიითურთ შეიძინა ექსარხოსმა თეოფილაქტემ და აქ გამართა სასულიერო სემენარია და სამრევლო სკოლები. იონა მიტროპოლიტმა (1824 წ. 29 ოქტ.) ტაძარი აკურთხა მაცხოვრის ფერისცვალების მონასტრად. მონასტრის უმთავრეს ტაძარში ჰმარხიან: ეპისკოპოსი გორისა ნიკიფორე ჯორჯაძე († 1851 წ.), მთავარეპისკოპოსი დოსითეოსი († 1829 წ.), რომელსაც 1815 წლიდან ებარა სამწყსო თელავისა და კავკასიისა, არქიმ. ევგენი († 1832 წ.), რექტორი სემენარიისა.

20. ტაძარი სახელსა ზედა ეველა ურვეულთა ნუკაშინის-მცემელისა თაბორის გორაზედ სვიდაბადს კათოლიკოსე-

*) ბეთანიის ტაძარი აგებულია თამარ მეფისაგან.

ბის საზაფხულო სასახლეში. გაოხრებული ტაძარი ნაახლა და აკურთხა (1836 წ.) საქართველოს ხოსმა ევგენიმ. 1849 წ. წლიდგან გაუქმდა ეკლესია-ცა და კათალიკოსების სასახლეც.

21. ტაძარი წმ. ჯვრის გამოჩენის სახელმძღვანელო კუკიაში აგებული 1815 წ. შემდეგ განახლებულ და გადაკეთებულ იქმნა აწინდელ კუკიის წმ. ნიკოლოზის ტაძრად.

22. ტაძარი წმ. ბარბარესა ქვემო ნათლუხში, აგებული ძველს დროს, დიდი თაყვანის-საცემელია, დღეობას (4 დეკემბ.) აქ იკრიბება დიდძალი მლოცველი. წმ. ბარბარეს მოსალოცად აქ მუდამ მოჰყავთ სახადით მორჩენილი ბავშვები.

23. ტაძარი წმ. ბარბარესა ზემო ნათლუხში, აგებული ამ მიმდინარე საუკუნეში.

24. ტაძარი ელია წმინდა, მახათის მთაზე. აწ დანგრეული.

ამ საუკუნეში კიდევ აგებულ იქმნა შემდეგი ტაძრები:

25. ალექსანდრე ნეველისა (კუკიაში).

26. წმ. ნინოსა კუკიის სასაფლაოზე, რომელსაც აქვს მშვენიერი სასახლე სამრევლო სკოლისათვის.

27. შალვაყვების უბნის ტაძარი (კუკიაში).

28. ჰეტრე-შავდესი ავლაბრის სასაფლაოზე.

29. სარკებისა (არქიელის კარის ეკლესია).

30. იყერაის ღვთის-მშობლისა (პირველი გიმნაზიის კარის ეკლესია).

31. წმ. ნინოს ტაძარი (ქალების ინსტიტუტის კარის ეკლესია).

32. წმ. ალექსანდრე ნეველისა (მთავარ-მართებლის კარის ეკლესია).

177

33. წმ. იოანე ღვთისმეტყველისა (სასულიერო სწავლებლის კარის ეკლესია).

34. წმ. ანდრია პირველ-წოდებულისა (სემენარიის კარის ეკლესია), განახლებული 30 ნოემბ. 1862 წ.

35. წმ. ნაყოფიანისა ორთაქალას ახლოს, აგებული დეკანოზის ბასილის მიერ ბერძენთათვის.

36. წმ. ალექსანდრე ნეველსა (ალექსანდრეს ბაღში).

37. სამსედრო სკრებულთა ტაძარი გუნიბის მოედანზედ (ნაკურთხი 21 მაისს 1897 წ. სახელსა ზედა ალექსანდრე ნეველისასა).

38. ქალების 1-ლი გემნაზიის კარის ეკლესია.

39. იუნკრების სკოლის კარის ეკლესია.

40. სამისსიონერო ტაძარი (რიყეზედ).

41. ვაჟების 2-რე გემნაზიის კარის ეკლესია.

3. ტაძარი სომეხთა

1. ვანქა არის უპირველესი, უუძველესი და საეპისკოპოსო ტაძარი სომეხთა. მისი საფუძველი დაიდვა მე-XVII საუკ. გასულს. შარდენის თქმით ვანქი ანუ ფაშა-ვანქი ააშენა ვილაც ოსმალეთიდგან გადმოხვეწილმა ფაშამ. ეს ცნობა შარდენს გარდასცეს თვით აქაურმა სომეხებმა, რომელთაც მაშინ (1673 წ.) ტფილისში ჰყვანდათ თვისი ეპისკოპოსი. ამ ფაშის მიერ აგებულ ტაძრის ნამუსრევზე აგებულ იქმნა (1720 წლის ახლოს) აწინდელი ტაძარი, რომელიც საბოლოოდ განახლებულ იქმნა 1788 წელს.

2. სურა-ნაშანა (წმ. ნიში), როგორც სჩანს მისი წარწერისაგან, აგებულია 1701 წ., ე. ი. მაშინ, როდესაც საქართველოს მეფედ (უკეთ ვსთქვათ: გამგედ)

21

178

სპარსთა ყაენისაგან დანიშნულ იყო ლეონტი ^{კოტეხი} ვახტანგ სჯულმდებლისა.

3. წაღკეყანქ (ყვაილოს საგანე) ნავთლოლში*).

5. ასტეაწაწინ (ღვთისმშობელი), იქვე.

6. წიწახაწიორ ასტეაწაწინ (წითელი სარტყლიანი ღვთისმშობელი) კრწანისში.

7. ღუსაგორან (გრიგორ განმანათლებელი) ავღაბარში.

8. კარშიარ ავეტრან (წითელი სახარება) იქვე.

9. ექშიაწინ იქვე.

10. ძორაბაშა სურბგევორქ (ხვეისთავის წმ. გიორგი) იქვე.

11. სურბ მინას (წმ. მინასა) იქვე.

12. სოჯეკანქ ასტეაწაწინ (ხოჯეკანქის ღვთისმშობელი) იქვე.

13. სურბ კარაბეტ (წმ. კარაბეტი) იქვე.

14. ასტეაწაწინ (ღვთისმშობელი) ჩულურეთში.

15. ასტეაწაწინ (ღვთისმშობელი) კუკიაში.

16. თანღოიან ასტეაწაწინ (თანღოიანთ ღვთისმშობელი) იქვე.

17. სურბხან (წმ. ჯვარი) ვერაზედ.

18. ზრეიანანგ ასტეაწაწინ (ზერინიანთ ღვთისმშობელი) იქვე.

19. მოღნიან სურბგევორქ** (მოღნიანის წმ. გიორგი), აშენებ. 1751 წელს.

*) სია სომხების ტაძრებისა კადმოკვეთა დიდად მატევე-ცემულმა მღვდ. გ. ი. შერმაზანიანმა, სადმითთ სჯულის მასწავლებელმა ტფილისის რკალურ სასწავლებლისაში, — რისთვისაც მას ვსწირავთ უკუღათადაცს მადლობას.

***) ამის ქვემოთ მოხსენებული კვლევა სოლოდაკსა და შუაგულ ქადაქშია.

საქართველოს
ქრონიკული
მუზეუმი

19. ქაშოიანთ ტაძარი.

20. კუსანაც სურბ სტეფანოს (მოლოზნების ფანე).

21. ბეთხუმან ასტვაწაწინ ანუ ფეთხაინი (ბეთლემის ლეთისმშობელი).

22. ქარაფის სურბგევორკ (ქარაფის კლდის წმ. გიორგი).

23. დასტა ხაჩა სურბგევორკ (მინდვრის ჯვრის წმ. გიორგი).

24. შერეშტავაპეტ (მთავარ-ანგელოზი).

25. სურბ სარქის (წმ. სარქისა).

26. ხორაშენ, აგებული 1793 წელს.

27. ჯაგრაშენ ავეტიაც (ჯაგრაშენი ხარებისა), 1785 წ.

შენაშენს. ამ ეკლესიათაგან ვახუშტის დროს 7 ეკლესია იქნა ქართველებს და, მათ შორის ბეთლემი, რომელსაც სომხებმა უწოდეს ფეთხაინი (ბეთხემი); ეს ტაძარი აგებულია 1740 წ., სურბხაშისა წმ. ნიკოლოზისა და წმ. მთავარანგელოზისა, რომელსაც სომხებმა უწოდეს შერეშტავაპეტ (მთავარანგელოზი). ეს ტაძარი უძველეს დროს ბერძენების სალოცავი იყო და ჯერ ისევ გიორგი მე-XII-ის დროსაც იგინი ამ ეკლესიისთვის ედავებოდნენ სომხებს*). ამას გარდა ქართველების კუთვნილება ყოფილა კიდევ წინანაურის ტაძარი (კრწანისში), თაბორი (ავლაბრის გორაზე), თელეთის ტაძარი (სოფ. თელეთში).

7
ბმ

*) ახ. Описание древн. Тифлиса, Зл. описанияхъ, кн. 233 და Кавказъ въ древн. памятникахъ христіанства დ. ბაქრაძისა, კვ. 44, სადა მოყვანილია ცნობა შესახებ ვანქისა.

ზ. კათოლიკეთა სუდრება.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

კათოლიკეთა სარწმუნოების გავრცელება მოჰყვა რუსუდან დედოფლის მეფობას. მონგოლები რომ შემოესივნენ საქართველოს და დაამარცხეს ქართველნი, მაშინ რუსუდან დედოფალი, უმწეოდ დაშთენილი, იძულებულ იქმნა მიემართა რომის ტახტისადმი და შემწეობა ეთხოვნა: პაპ ჰონორი III-ისა და პაპ გრიგორი IX საგან, და ამასთანავე ამ უკანასკნელს რუსუდანმა შეუთვალა, თუ დამეხმარებით, „მეცა და ჩემი ქვეყანაც რომის ეკლესიას შევეუერთდებითო, ე. ი. კათოლიკობას მივიღებთო“ *). პაპმა გრიგორიმ რუსუდანი შეაქო ამ გვარგანზრახვისათვის, დაჰპირდა დომინიკანელ ბერებს გამოგიგზავნი, ხოლო ლაშქრით შემწეობის შესახებ მოსწერა, რომ რადგან ჩემი ტახტი დიდს განსაცდელშია ჩაყარდნილი იმპერატორ ფრიდრიხისაგან, ამიტომ ჯერხნობით ვერას შეგეწვევიო ¹⁾). მიუხედავად ამისა, პაპმა გრიგორი IX მაინც გამოგზავნა 7 ბერი რუსუდანისა და მისი ერის მოსაქცევად, გარნა რუსუდანმა უარჰყო მათი მოძღვრება. 1289 წ. პაპ ნიკოლოზ IV ხელახლა გამოგზავნა მღვდლები, რომელნიც ქართველობამ პატივით მიიღო, და ნება დართეს ტფილისში ჰყოლოდათ თვისი ეპისკოპოსი. კათოლიკეების პირველი ეპისკოპოსი ტფილისში იყო იოანე ფლორენტიელი (1329 წ.). მისი სადგური იყო იქ, საცა ეხლა კათოლიკეთა ხარების ტაძარია ²⁾). პაპთან მიწერ-მოწერა ჰქონდა აგრეთვე მეფე კონსტანტინე III (1469—1505 წ.). ამ გვარ მიწერ-

*) იხ. „ივერია“ 1879 წ., № 5, გვ. 195.
²⁾ იქვე.
³⁾ Опис. др. Тифлиса, გვ. 234.

მოწერისა და აქაურ კათოლიკე ბერების ოსტატურ ქადაგება-გარჯისა გამო კათოლიკეთა მოძღვრებას შეეწინააღმდეგებოდა მოიკიდა საქართველოში და სახელდობრ ტფილისსა, გორსა, ქუთაისსა, სამეგრელოსა, გურიასა და ახალციხესა. თუმცა 1600 წლიდგან კათოლიკეთ აღარა ჰყვანდათ ეპისკოპოსი, არამედ თეატინელი მამები, მაგრამ მაინც მათი რიცხვი გამრავლდა და უფრო მეტად კი 1604 წლიდგან. კათოლიკე ბერები ძლიერ განათლებულნი კაცნი იყვნენ, იცოდნენ ექიმობა და ქართულს ენასაც სწავლობდნენ. ამ ენის შესასწავლად რომის „მოქადაგეთა სკოლაში“ პაპმა დააწესა ქართული ენის კათედრა და პროფესორად გაამწესა ქართველი—ირბახი, რომელიც „მთელს წინა აზიაში განთქმული იყო მეცნიერებითა და სადიპლომატო ელჩობით“. ამ სკოლიდგან გამოვიდნენ, მაგ., პაულინი, რომელმაც შეადგინა და დაბეჭდა (1626 წ.) ქართული ანბანი და მასში ჩაურთო 3,084 ქართული სიტყვა; მაჯი, რომელმაც შეადგინა ქართული ენის გრამატიკა ლათინურ ენაზე და დაბეჭდა რომს (1643 წ.). ეს წიგნი ისრე სწრაფად გავრცელდა, რომ იგი მალე მეორე გამოცემადაც დასტამბა *) (1670 წ.). ამავე ხანებში რიჯენერანდომ შეადგინა (ქართულის ანბანით) იტალიური და თათრული (ადერბეიჯანის) ლექსიკონი, რომელიც 1722 წ. შეუქმნია მურადიანთ ტირაკუ იოანეს **). ამას გარდა ქართულად გადმოთარგმნილ იქმნა გორის მკვიდრის ტლუკაანთ დავითისაგან რომს დაბეჭდილი (1733 წ.) წიგნი „საქრისტიანო მოძღვრება“.

*) უკს მეორე გამოცემა მაჯის გრამატიკის დაწვრთვებით განხილულა ჩვენ-მაურ („ივერია“, 1895 წ., № 164).
 **) იხ. ჩვენა წერადა, „ივერია“ 1895 წ., № 149.

ანაირად გაზღებულმა კავშირმა რომსა და საქართველოს შორის კათოლიკეთა მოძღვრება ჩვენში შევიდნა ირწმუნა. მოგზაური პიეტრო დელლოვალლე პაპს სურბანოსს VIII-ეს მოახსენებს (1627 წ.), რომ „პატრიარქოვან-თადეო წმ. ელისეს კარმელიტანელი ფეხ-შიშველი საქართველოში იყო, მეფეთეიმურაზმა მას განუცხადა მეგობრობა... როგორც ჩვენებურ ქრისტიან სამღვდლო პირს, საჯაროდ აწირვინა თავის უმთავრესს ტაძარში, იმ ქვეყნის მიტროპოლიტის თანადასწრებით; მეფეს თვითონაც უნდოდა წირვის მოხმენა, მაგრამ არ ვიცოი რამ დაუშალა, ვარღა ამისა მეფემ უბოძა და ჩაბარა მას მიწა-აღვილი იმისთვის, რომ ამ ქვეყანაში მას, თუ ისურვებდა, გაეკეთებინა ჩვენი რჯულის მონასტერი და ეკლესია. ერთის სიტყვით, როგორც მეფემ, ისე ალავერდელ მიტროპოლიტმაც, რომელიც ითვლებოდა გონიერ კაცად და რომის საქმის ერთგულ მსახურად, გამოიჩინეს რომის ეკლესიისადმი ისეთი გულ-კეთილობა, რომ მეტი აღარ შეიძლება“ *).

პატრიარქი დოხოთეოზი სწერს **) მეფე შანაოზის ეამს (1758—1675 წ.) მოვადა ივერიაში ექიმი ანდრია ხიოსელი და შთაავრანა მეფეს მოუწვია იეზუიტნი. სომეხთ წაართვეს ორი ტაძარი: ერთი გორში და ერთიც ტფილისში და გადასკეს იეზუიტებს. ამ ბერებმა პაპის ტახტს შესძინეს ზოგიერთნი სომეხნი, ე. ი. მოაქციეს ნისლისაგან წყუდიადისადმი. 1688 წ. მე გაეხსენი იეზუიტების წერილები: ივინი სწერდნენ რომაელს, რომ

* ივერია 1879 წ. № 3 გვ. 33.

** მ. სელუზნევა. О религио. и полит. состав. Грузин до XVII вѣка, გვ. 229; ჩვენა საქართვ. ისტ., გვ. 359.

პაპისადმი მოვატყვიფ მეთე და სამღვდელთა მადრიონი ბიო, ხოლო ეს ტყუილია“.

ეს არც იმდენად ტყუილია, როგორც გვარწმუნებს მართლ-მადიდებელი პატრიარქი დოსთეოზი. მეთე-კი არა, მისი ახლო ნათესავები და მოგვარეები პაპისადმი მიიქცნენ. ესრეთნი პირნი იყვნენ, მაგ., საბა ორბელიანი, რომელიც იყო დედის ძმისწული გიორგი XI-ისა (1676--1688 წ.), ანტონი I კათალიკოზი, ვახტანგ მეფის ძმის იესეს ძე, თვით ისტორიკოსი ვახუშტი ვახტანგის ძე და სხ. ეს ვახუშტი ჯერ ისევ 15—16 წლისა იყო, რომ დაუახლოვდა ტფილისის კათოლიკეთა ბერებს; მას კიდევ შესწამეს გაფრანგება, რის გამო აუკრძალეს მისელა-მოსვა ხსენებულ ბერებთან*).

თვით შანაოზ მეფეც მოწყალედ ეპყრობოდა ტფილისის კათოლიკეთა ბერებს, ჰპატიებდა მათ, უმასპინძლდებოდა, თავის სასახლის ექიმებად ამწესებდა და სხ. შარდენი ამბობს, რომ მეფე შანაოზმა მიგვიწვია ქორწილში მე და ტფილისის კაპუცინების პატერი რაფაელ პარმელი, მეფის კარის ექიმიო. ქორწილის დასასრულს პრეფექტმა მეფის ბრძანებით იგალობა იტალიურსა და ესპანურს ენებზე საეკლესიო საგალობელნი და სიმღერანიო**).

ამნაირად გაძლიერდა ჩვენში ფრანგობა, რომელსაც მიემხრო თვით ეკლესიის მამათ-მთავარი ანტონი I. თეიმურაზ მეფეს არ მოეწონა სარწმუნოების რყევა, დაამხო ანტონი კათალიკოზი და საქართველოდგან გან-

*) იხ. ჩვენა „Извѣстiя груз. лѣтоп. и истор. о сѣвер. Кавказѣ и Россiи“ გვ. 88.

***) Опис. древ. Тифл. 243, 244.

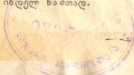
დევნა კათოლიკეთა ბერები (1755 წ.), ხოლო მათი დიდი ეკლესია, ტფილისში სახელსა ზედა ხარებისა საკათლიკო დიდებელთა ეკლესიას შეჰმატა. კათოლიკეთა ბერები ახალციხეში წავიდნენ, საიდგანაც იგინი დააბრუნა ერეკლე II (1763 წ.), ხოლო ძველი ეკლესია-კი აღარ დაუთმო მათ. კათოლიკეთა ახალი ტაძარი აგებულ იქმნა 1804 წ. და მასთანვე ააშენა სასწავლებელი ყარაევმა, ერეკლესი და გიორგი შეფეების მკურნალმა. 1844 წ. რომაელების მოძღვრების მაგიერ კათოლიკეთა ეკლესიას განაგებენ პოლონელთა კსენზები (მღვდლები). ტფილისში მათ აქვთ სამი ეკლესია: ხარებისა, პეტრე-პაველეს და სასაფლაოსი, სოლოლაკს.

ვ) გერმანელთა ტარება.

1818 წ. საქართველოში გადმოასახლეს 500 კომლი გერმანელთა. ამათგან ზოგი დასახლდა სოფელ კუკიაში, რომელიც 1824 წ. ქალაქ ტფილისს მიეწერა, და 25 სახლობა ტფილისის მოშორებით, მტკვრის პირას; ამათ სოფელს ჰქვიან „შორეული ახალშენი“. გერმანელთ ტფილისში აქვთ ერთი მშვენიერი ეკლესია მიხეილის ქუჩაზე (აკურთხეს 1897 წ.) და აგრეთვე ერთიც შორეულს ახალშენში.

თ) ურათა თორა.

ტფილისში ურიებსაც აქვთ თავისი სამლოცველო საყდარი—თორა, რომელსაც სთვლიან კერპობის დროინდელ ნაშთად.

1735 ✓

Схема XIX в. (Тигрская область)